

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ

Милица П. Ланговић

**ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ
ПОВРАТНИХ МИГРАЦИЈА У РЕПУБЛИЦИ
СРБИЈИ**

докторска дисертација

Београд, 2024

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF GEOGRAPHY

Milica P. Langović

**SOCIO-GEOGRAPHIC ASPECTS OF
RETURN MIGRATION IN THE REPUBLIC
OF SERBIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024

Ментор:

др Даница Шантић, редовни професор

Универзитет у Београду
Географски факултет

Чланови комисије:

др Марија Антић, редовни професор

Универзитет у Београду
Географски факултет

др Иван Раткај, редовни професор

Универзитет у Београду
Географски факултет

др Наталија Перишић, редовни професор

Универзитет у Београду
Факултет политичких наука

Датум одбране докторске дисертације: _____

ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ ПОВРАТНИХ МИГРАЦИЈА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Сажетак: Повратне миграције на почетку 21. века представљају све значајнији предмет научних и јавних дебата. Повећан обим и интензитет повратних миграционих токова у односу на претходне периоде, утицали су на потребу систематичнијег разумевањем карактеристика овог процеса, укључујући и процес реинтеграције као његовог интегралног сегмента. С обзиром на то да се повратне миграције најчешће одвијају на релацији развијене земље – земље у развоју, слабије развијене државе су препознале повратне мигранте као значајан ресурс свеукупног развоја. У Републици Србији, повратне миграције се издвајају као један од најинтензивнијих миграционих процеса последњих деценија. Циљ докторске дисертације је да кроз призму друштвено-географских аспеката (просторни, демографски, социјални, економски) сагледа одлике повратних миграција у Србији. У фокусу анализе је и процес реинтеграције и сагледавање улоге повратних миграција у функцији развоја. Истраживање се базира на анализи и обради податка пописне статистике и резултата теренског истраживања спроведеног на простору четири јединице локалних самоуправа у Србији – Град Лесковац, Град Зајечар, Град Ужице и Град Зрењанин. Резултати су показали да се повратни мигранти враћају првенствено у развијене делове земље, и чешће у градска насеља. У категорији повратника доминирају лица која економски нису активна. Утврђено је да карактеристике реинтеграције зависе од различитих социо-демографских обележја, миграционог искуства повратника, степена развоја локалних самоуправа и типа насеља у која се враћају. Развојни потенцијал повратника везан је за индивидуалне компетенције, афинитете, жеље и могућности да допринесу развоју, као и за перцепције и реално стање на тржишту.

Кључне речи: повратне миграције, повратници, реинтеграција, развој, Србија

Научна област: Географија

Ужа научна област: Друштвена географија

SOCIO-GEOGRAPHIC ASPECTS OF RETURN MIGRATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: Return migration at the beginning of the 21st century is an increasingly important topic in academic and public debates. The increased volume and intensity of return migration flows compared to previous periods has led to the need for a more systematic understanding of the characteristics of this process, including the process of reintegration as an integral part of it. As return migration mostly takes place between developed and developing countries, less developed countries have recognised return migrants as an important resource for overall development. In the Republic of Serbia, return migration represents one of the most intensive migration processes in recent decades. The aim of the dissertation is to analyse the characteristics of socio-geographical aspects (spatial, demographic, social, economic) of return migration in Serbia. The focus of the analysis is also on reintegration and the role of return migration in the development process. The research is based on the analysis and processing of census data and the results of field research conducted on the territory of four local self-government units in Serbia - City of Leskovac, City of Zaječar, City of Užice and City of Zrenjanin. It was found that returnees mainly return to the developed parts of the country, more often to urban settlements. Return migrants in Serbia predominantly are not economically active. It has been found that the characteristics of reintegration depend on various socio-demographic characteristics, the migration experience of returnees, the level of development of local self-governments and the type of settlements to which they return. The development potential of returnees is related to their individual competences, affinities, desires and opportunities to contribute to development, as well as their perceptions and the actual situation on the market.

Key words: return migration, returnees, reintegration, development, Serbia

Scientific field: Geography

Scientific subfield: Social geography

САДРЖАЈ

1. УВОД.....	1
1.1. Предмет, циљеви, задаци и значај истраживања.....	3
1.2. Радне хипотезе.....	5
1.3. Фазе израде докторске дисертације.....	5
2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА ПОВРАТНИХ МИГРАЦИЈА.....	7
2.1. Дефиниција појма.....	7
2.2. Типологија повратних миграција.....	11
2.3. Главни теоријски приступи.....	13
2.4. Појам и аспекти реинтеграције.....	17
2.5. Повратне миграције као потенцијал развоја.....	20
2.6. Политички оквир.....	23
3. ПРЕГЛЕД ИСТРАЖИВАЊА О ПОВРАТНИМ МИГРАЦИЈАМА.....	27
3.1. Преглед досадашњих истраживања у свету.....	27
3.2. Преглед досадашњих истраживања у Србији.....	31
4. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА.....	36
4.1. Дефинисање просторног оквира истраживања.....	36
4.2. Циљна група теренског истраживања.....	37
4.3. Извори података.....	38
4.3.1. Пописна грађа као извор података о повратним миграцијама.....	40
4.4. Опште методе истраживања.....	41
4.5. Микс метода као главна методолошка пропозиција.....	42
4.5.1. Анкетно истраживање.....	43
4.5.2. Интервју.....	45
4.6. Методе и технике обраде података пописне статистике.....	46
4.7. Методе и технике обраде података теренског истраживања.....	47
5. КАРАКТЕРИСТИКЕ МИГРАЦИОНИХ ПРОЦЕСА У СРБИЈИ.....	50
5.1. Досељено становништво у Републици Србији.....	51
5.2. Лица на раду - боравку у иностранству.....	56
6. ПОВРАТНЕ МИГРАЦИЈЕ У СРБИЈИ.....	60
6.1. Кретање броја повратних миграната.....	60
6.2. Просторни аспект повратних миграција.....	61
6.3. Социо – демографске карактеристике повратника.....	70
6.4. Детерминанте повратних миграција.....	74
6.5. Државе пријема.....	74

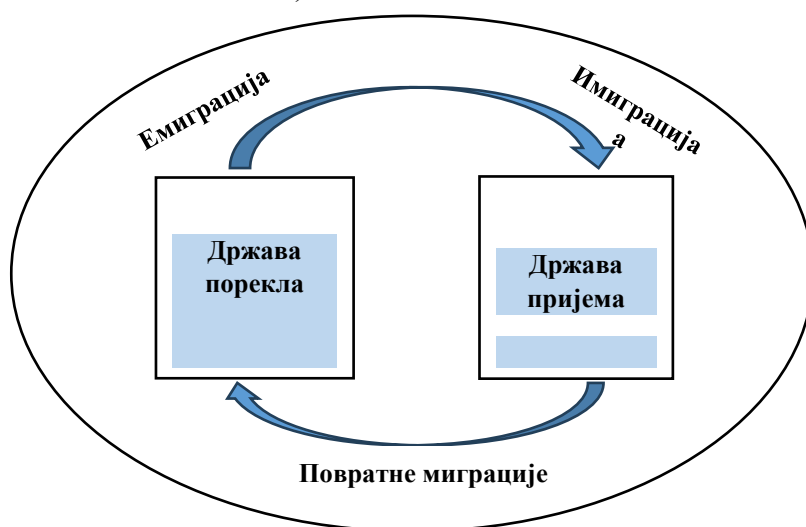
7. УПРАВЉАЊЕ ПОВРАТНИМ МИГРАЦИЈАМА У СРБИЈИ	76
8. ОСНОВНЕ ДЕМОГРАФСKE И СОЦИО-ЕКОНОМСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ ИЗАБРАНИХ ГРАДОВА	82
8.1. Демографске карактеристике	82
8.2. Миграције становништва.....	86
8.3. Повратне миграције	90
8.4. Карактеристике социо-економског развоја	98
9. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА	101
9.1. Емиграција	107
9.2. Живот у иностранству	120
9.3. Повратне миграције	135
9.4. Процес реинтеграције	144
9.5. Повратне миграције и развој	165
10. ДИСКУСИЈА.....	174
11. МЕРЕ И ПРЕПОРУКЕ	179
12. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	182
12.1. Предлог будућих истраживања.....	184
12.2. (Ре)дефинисање концепта повратних миграната	185
13. ЛИТЕРАТУРА.....	187
ПРИЛОГ 1	205
ПРИЛОГ 2	212
СПИСАК ТАБЕЛА	214
СПИСАК СЛИКА	217
БИОГРАФИЈА	219

1. УВОД

Миграције становништва представљају неизоставну компоненту у анализи територијалних целина и истакнуту област проучавања у оквиру друштвене географије. С обзиром на важност просторне, демографске, социјалне, економске и политичке димензије процеса, миграције могу бити и узрок и последица социо-економских промена (King, 2009; Castree et al., 2013). Узроци и последице просторне мобилности становништва, као и просторне варијације миграција и њихов утицај на различите аспекте територије на којој се процес одвија, представљају неке од значајних истраживачких поља којима се баве географи (Mesić, 2002).

Посматрано са аспекта државе порекла, миграције становништва са одређеног простора представљају негативну компоненту демографског и социо-економског развоја. Сагледано са популационог становишта, одлазак становништва утиче на смањење укупне популације и промену структурних обележја исте. У миграцијама најчешће учествује младо становништво, те се последице овог процеса осликавају на демографски развитак и на будуће демографске трендове. Истовремено, одлазак становништва младе и зреле старосне доби негативно утиче на тржиште рада, док се миграције високообразованих лица посебно негативно перципирају у контексту привредног развоја и напретка. Ипак, иселјавање становништва може имати и споредне позитивне ефекте, које се огледају у процесу слања дознака, различите врсте других финансијских помоћи од стране миграната, као и кроз пренос знања и вештина стечених у иностранству. Пун потенцијал позитивног исхода миграција може се спознати када се мигранти након одређеног временског периода врате у државу порекла (Sriskandarajah, 2005a; Alarcon & Ordóñez, 2015; Шантић & Тодоровић, 2021).

Комплексност миграционе путање и вишедимензионални карактер процеса, најадекватније се може сагледати анализом миграционог циклуса појединца. У основи, миграциони циклус се састоји из неколико фаза (Слика 1). Прва фаза подразумева процес емиграције и првенствено се односи на факторе који утичу на одлуку о иселјавању. Друга фаза укључује процес имиграције, боравак миграната у иностранству, интеграцију и активности на релацији између државе пријема и државе порекла. Трећа фаза подразумева повратак миграната у државу порекла и њихову реинтеграцију (Cassarino, 2014; IOM, 2017). Повратак миграната у државу порекла не представља нужно завршетак миграционог циклуса, већ само једну од његових фаза. Стога, након повратка може доћи до секундарне миграције односно ре-миграције. Иако се емиграција и повратне миграције могу поновити неколико пута, трајни повратак у државу порекла, без намере лица да се поново исели, сматра се завршетком миграционог циклуса (Ghosh, 2000; Thieme, 2012; UN, 2018).

Слика 1. Миграциони циклус
Извор: OECD, 2017.

Одлука о повратку у државу порекла може бити донета на почетку миграционог циклуса или током боравка лица у иностранству. Како је ова одлука подложна различитим факторима и условима, она се може променити када се мигрант први пут суочи са новим околностима у држави пријема. Стога, постоје случајеви када мигранти који су планирали да остану у иностранству неколико година, остану ту заувек, док они који су планирали да се трајно иселе, одлуче да се након одређеног временског периода врате у државу порекла или се преселе у трећу земљу (Constant, 2020).

Повратне миграције, као интегрални елемент миграционог циклуса, у прошлости су биле неретко у сенци студија имиграција (Martikainen, 2019). Становиште да су миграције једносмеран и трајан процес представљао је ограничавајући фактор за развој истраживања о повратним миграцијама. Иако су у појединим случајевима повратне миграције као такве идентификоване, услед њиховог незнатног интензитета, кроз историју није препознат њихов истраживачки значај (Debnath, 2016; Parameswaranaik & Kumar, 2018; Constant, 2020). Стога, истраживања повратних миграција била су ограничена на мале квалитативне студије случаја или процене у оквиру ширих квантитативних студија (Nadler, 2016). Прва научна разматрања повратних миграција датирају од средине 20. века. Ипак, све до 80-их година прошлог века, повратне миграције нису комплексно сагледаване и истражене са аспекта њиховог вишеструког утицаја на државе порекла. Конференција Савета Европе која је организована 1987. године и на којој се дискутовало о томе да повратак мора бити заснован на слободном избору појединаца, допринела је унапређењу научно-истраживачког поља о повратним миграцијама (Cassarino, 2004).

Интегрални сегмент повратних миграција је процес реинтеграције који подразумева успостављање економске, социјалне, културне и политичке везе повратника са државом порекла (Athukorala, 1990; Arowolo, 2000; Koser, 2001; Couldrey & Morris, 2004; Stepputat, 2004; Riiskjaer & Nilsson, 2008; Lo et al., 2008; Jayagupta, 2009; Thiel & Gillian, 2010; Pritchard, 2011; Chobanyan, 2013; Pennington & Balaram, 2013; Setrana & Tonah, 2014; Flahaux, 2017; Wickramasekara, 2019; Knoll et al., 2021). Од успешности реинтеграције најчешће зависе и будуће миграционе одлуке појединца (IOM, 2019в). Сазнање ко се враћа и у ком броју је важно како за државу порекла, тако и за државу пријема. Карактеристике повратника, посебно њихов степен образовања, дужина и природа боравка у иностранству, неретко утичу и на одрживост њихове реинтеграције након повратка (OECD, 2020).

У последњој деценији 20. века и на почетку 21. века, тематика повратних миграција постала је све значајнији предмет дискусија научне и стручне јавности (Ndreka, 2019). Повећано интересовање за ову проблематику резултат је свеобухватнијег разумевања миграционог процеса, при чему су питања везана за државе порекла миграната стекла већу пажњу истраживача (Martikainen, 2019). Повећан интензитет и обим лица која учествују у повратним миграционим кретањима последњих деценија посебно су утицали на унапређење научних знања о повратним миграцијама. Према подацима ОЕЦД, 20-50% миграната се враћа у место порекла или мигрира у трећу државу у року од пет година по доласку у иностранство (OECD, 2008). Осим тога, препознат је допринос повратних миграција у процесу развоја државе порекла. Концепт „миграције и развој“ указује да миграције доприносе развоју државе порекла, те да их је потребно укључити у развојне агенде (IOM, 2017). Улога повратника у процесу развоја државе порекла манифестује се кроз њихов финансијски капитал, знање и вештине захваљујући којима имају могућност да учествују у различитим инвестицијама и буду важни фактори у процесу модернизације (Debnath, 2016; IOM, 2019а). Доносиоци одлука препознају значај повратних миграција и у појединим случајевима узимају их у обзир приликом креирања политика од државног до локалног нивоа. Ипак, у многим државама у развоју оне нису свеобухватно укључене у развојне агенде, што уз непостојање одговарајућих институционалних механизма отежава адекватан приступ процесу повратних миграција и реинтеграције повратника (Dumont & Spielvogel, 2008; Debnah, 2016; ITC, 2019).

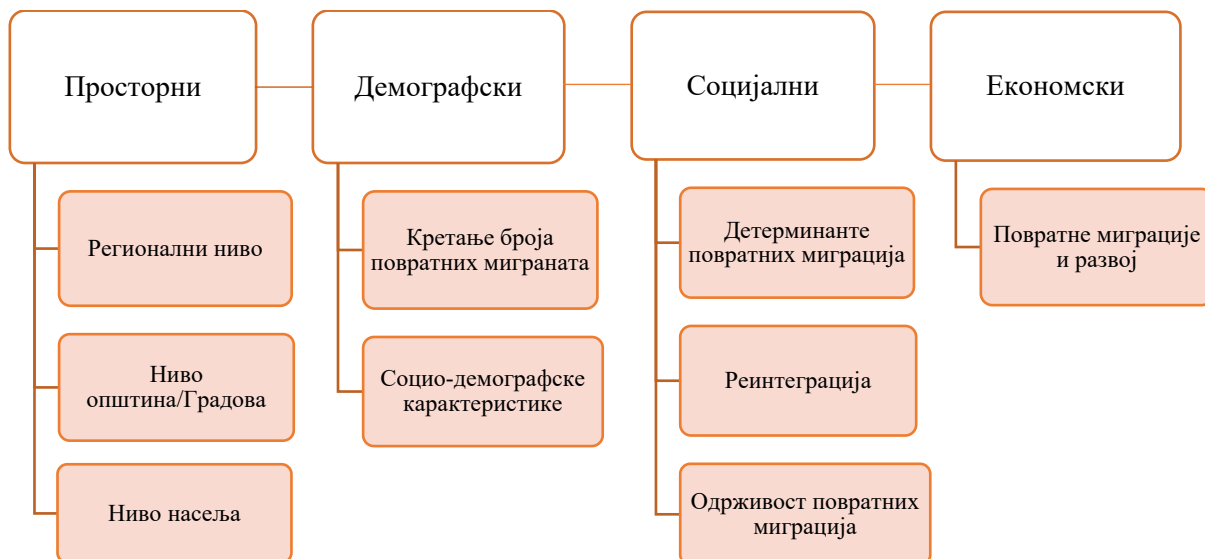
Утицај повратних миграција сагледава се и са аспекта њиховог значаја на развој како руралних, тако и урбаних области. Ипак, више пажње посвећено је импликацијама овог процеса на рурална подручја (Farrell et al., 2014; Cattaneo & Robinson, 2020). Као основни разлози, истичу се неповољнији демографски и социо-економски елементи који обично карактеришу ове просторе, при чему се повратак миграната посматра као значајан фактор промене стања. У руралним областима пад броја становника угрожава свеукупне ресурсе заједнице, те је од круцијалног значаја успоставити систем мера које ће привући становништво које ће учествовати у ревитализацији ових простора. Предности руралних у односу на урбане области су у домену мањих трошкова живота, што може бити важна детерминанта приликом разматрања одлуке о повратку. Руралне заједнице могу помоћи мигрантима да изграде јаче мреже и ојачају свој друштвени капитал што може довести до веће привржености заједници или осећаја припадности. Заузврат, осећај повезаности са својом заједницом, може утицати на то да повратник својим капиталом доприноси даљем унапређењу заједнице (FAO & Hall, 2023; Rahe & Washburn, 2023).

Процес повратних миграција не представља нову појаву у Србији. Поједине истакнуте личности свога времена (Јован Цвијић, Вук Караџић, Доситеј Обрадовић) боравиле и усавршавале се у иностранству, те да су након повратка дале неизмеран допринос преносећи искуство и знања стечено ван граница земље. Међутим, у домаћим научним круговима, тематика повратних миграција дуг временски период није окупирала значајну пажњу истраживача. Тежиште научног интересовања, у погледу спољних миграција, било је на процесу емиграције радне снаге од 60-их година 20. века (Станковић, 2014). Средином 80-их, а нарочито 90-их година прошлог века, долази до интензивирања миграција високообразованих лица и стручњака (Деспих, 2015). Стога, научни фокус бива све више усмерен ка истраживањима која су у вези са „одливом мозга“ (енг. *brain drain*). Осим тога, концепт миграције и развој, са акцентом на важност дијаспоре у функцији развоја државе порекла путем преноса економских и социјалних дознака и транснационалног предузетништва, добијао је на све већем значају.

Коначно, на почетку 21. века, повратне миграције доспевају у круг јавних и научних дебата у Србији. Досадашња истраживања овог феномена претежно су била усмерена ка високообразованим повратницима са циљем утврђивања њихове улоге у погледу развоја државе порекла, истраживањима могућности повратка чланова дијаспоре, сагледавању повратних миграционих токова у периоду пандемије COVID-19 и процесу повратка и реинтеграције повратника по основу споразума о реадмисији. Значај проучавања тематике повратних миграција на академском нивоу у Србији препознат је кроз реализацију појединих међународних научно-истраживачких пројекта, као што је MIGREC - Migration, Integration and Governance Research Centre (Horizont 2020). Иако је Влада Републике Србије увидела значај повратних миграција и уврстила их у одређена законодавна и стратешка документа (на пример у Стратегију економских миграција Републике Србије за период 2021-2027. године), њихов значај је само фрагментирано сагледан.

1.1. Предмет, циљеви, задаци и значај истраживања

Предмет истраживања ове докторске дисертације представља свеобухватно проучавање процеса повратних миграција у Републици Србији прегледом и интерпретацијом теоријских приступа и концепата, анализом и обрадом секундарних извора података, од којих су најважнији подаци званичне статистике, као и анализом и обрадом података теренског истраживања. Теренским истраживањем сагледаће се и остали елементи миграционог циклуса (емиграција и имиграција). Испитаће се карактеристике процеса реинтеграције, одрживости реинтеграције, као и улога повратника у процесу развоја. Карактеристике процеса повратних миграција обрадиће се кроз призму друштвено-географских аспеката - просторни, демографски, социјални и економски (Слика 2).

Слика 2. Друштвено-географски аспекти повратних миграција
Извор: Аутор

Примарни циљ докторске дисертације је да се кроз резултате теренског истраживања и података званичне статистике, применом релевантних метода и статистичких процедура, сагледа процес добровољних повратних миграција¹ у Србији са друштвено-географског аспекта. Остали циљеви докторске дисертације укључују:

- Испитивање постојећих теоријских приступа и концепта повратних миграција и преглед нормативних и стратешких докумената из ове области;
- Утврђивање просторне и демографске димензије повратних миграција у Републици Србији на основу доступних података пописне статистике - анализом социо-демографских карактеристика повратника, територијалне дистрибуције и примарних разлога повратка;
- Утврђивање социјалне, економске и политичке димензије процеса повратних миграција анализом резултата теренског истраживања;
- Дефинисање специфичности утицаја повратних миграција на развојне процесе на различитим просторним нивоима (ниво општина/Градова; урбани и рурални аспект);
- Крајњи циљ докторске дисертације је расветљавање ове проблематике која није била до сада довољно заступљена, те на основу резултата истраживања креирати препоруке којима би се подстакао повратак миграната и олакшала реинтеграција, што може представљати важан сегмент унапређења развојних и стратешких докумената.

Постављени задаци докторске дисертације произилазе из дефинисаног предмета и циљева истраживања:

- Преглед и анализа научне и стручне литературе домаћих и иностраних аутора који су истраживали процес повратних миграција;
- Преглед и анализа релевантних закона, стратегија и стручних докумената којима су обухваћене повратне миграције у појединим државама и у Републици Србији;
- Обрада и анализа података пописне и миграционе статистике;
- Припрема и реализација теренског истраживања;
- Обрада и детаљна анализа података теренског истраживања;
- Сагледавање карактеристика процеса емиграције и имиграције повратника;
- Детерминисање фактора који утичу на повратне миграционе токове;
- Сагледавање процеса реинтеграције повратника;

¹ У наставку повратне миграције.

- Утврђивање утицаја повратних миграција на развојне процесе урбаних и руралних подручја;
- Утврђивање одрживости повратних миграција;
- Картографска визуелизација обрађених података;
- Предлог препорука у циљу укључивања питања повратних миграција у документа од значаја којима би се подржао повратак миграната и олакшала реинтеграција.

Полазећи од чињенице да је тематика повратних миграција недовољно истражена у домаћој литератури, резултати истраживања ће омогућити проширење спектра научног сазнања, унапређење статистичких недостатака о наведеним процесима, као и унапређење теоријско-методолошке основе будућих истраживања. Посматрано у ширем контексту, резултати дисертације су значајни са аспекта разумевања целокупног миграционог циклуса повратника. Практични значај дисертације огледа се у служби препорука које су дате на основу деск и теренског истраживања, а које се односе на унапређење политика подстицања повратка миграната у државу порекла, и у ширем контексту адекватног управљања миграцијама на територији Србије. Дисертација пружа значајан допринос у разумевању процеса реинтеграције и изазова са којима се суочавају повратници, што је омогућило креирање одређених препорука којима би се планирао и олакшао наведени процес. База података, која је приложена у дисертацији, заснована на резултатима теренског истраживања, може имати велики значај приликом израде докумената и унапређења нормативног и институционалног оквира у Србији.

1.2. Радне хипотезе

У складу са теоријским поставкама и резултатима претходних истраживања формулисане су полазне хипотезе чија ће се веродостојност у раду испитати коришћењем одговарајућих метода.

Хипотеза 1: Интензитет повратних миграција у Србији на почетку 21. века већи је у односу на претходне периоде.

Хипотеза 2: Повратне миграције из иностранства на почетку 21. века се интензивније одвијају према општинама/Градовима у Србији који се одликују великим бројем лица на раду – боравку у иностранству.

Хипотеза 3: Повратне миграције из иностранства на почетку 21. века се интензивније одвијају према општинама/Градовима у Србији који се одликују највећим степеном социо-економског развоја.

Хипотеза 4: Повратни миграциони токови у Србији су првенствено подстакнути породичним разлозима.

Хипотеза 5: Искуства реинтеграције се разликују према социо-демографским карактеристикама испитаника.

Хипотеза 6: Намере о секундарној емиграцији су директно пропорционалне степену задовољства квалитетом живота испитаника по повратку.

Хипотеза 7: Развојне активности повратника у држави порекла се разликују у односу на дужину боравка у иностранству.

1.3. Фазе израде докторске дисертације

Рад на изради докторске дисертације реализован је у шест фаза. Свака од наведених фаза истраживања одликовала се одређеним специфичностима заснованим на темељима дефинисаног предмета истраживања.

Прва фаза укључила је преглед међународне и домаће литературе о феномену повратних миграција и реинтеграције. Акценат је на прегледу теоријских приступа и концепата који

третирају ову проблематику, при чему је дат осврт на савремени приступ проучавања детерминанти повратка. У оквиру ове фазе сагледана је улога повратника у функцији развоја државе порекла, са посебним фокусом на финансијски, људски и друштвени капитал повратника, као и утицају повратних миграција на демографски развитак државе порекла. Током ове етапе истраживања сагледане су и карактеристике управљања повратним миграционим токовима у контексту мера усмерених ка подстицању повратка, процесу реинтеграције и примењивости развојног потенцијала повратника.

Друга фаза заснована је на приказу стања миграционих процеса у Србији, са акцентом на анализи података пописне статистике о повратним миграцијама. У склопу ове етапе сагледани су резултати научно-истраживачког пројекта „Истраживање ставова и намера становништва о пресељавању и утврђивање утицаја миграција на демографско старење у четири јединице локалне самоуправе, у циљу формулисања препорука за креирање мера популационе политике“. Носилац овог пројекта био је Географски факултет Универзитета у Београду. Спроведен је 2019. године под руководством проф. др Данице Шантић. Уз то, анализиран је и садржај законодавних и стратешких докумената који третирају проблематику дефинисану предметом истраживања.

Трећа фаза обухватила је поступак формирања питања за анкету и интервјуе у циљу спровођења теренског истраживања. Најпре су конципирана питања за упитник затвореног типа, а затим и питања отвореног типа за дубински полуструктурисани интервју. Осим тога, детаљно је сагледан појам и значај примене микс метода у научним истраживањима, нарочито у студијама миграција. У овој фази утврђен је и територијални оквир истраживања и јасно дефинисана циљна група истраживања.

Четврта фаза укључила је спровођење анкете и интервјуа са повратницима у дефинисаним јединицама локалних самоуправа у Србији – Град Лесковац, Град Зајечар, Град Ужице и Град Зрењанин. Интервјуи су реализовани и са представницима локалних самоуправа, месних заједница/канцеларија, повереницима за избеглице и миграције и другим заинтересованим странама.

У склопу *Пете фазе* обрађени су, анализирани, табеларно и графичко приказани резултати теренског истраживања. Детаљно су представљене карактеристике миграционог циклуса повратника, при чему су посебно истакнуте одлике повратних миграција, реинтеграције повратника и њиховог значаја за процес развоја на различитим територијалним нивоима у Србији. Важан аспект ове фазе обухватио је сагледавање будућих миграционих планова повратника.

На основу деск и теренског истраживања, током *Шесте фазе* дата су закључна разматрања и препоруке у циљу адекватног управљања повратним миграцијама и процесом реинтеграције у Републици Србији.

2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА ПОВРАТНИХ МИГРАЦИЈА

2.1. Дефиниција појма

Дефинисање појма повратних миграција представља комплексан поступак, услед специфичности и сложености самог процеса. У научној литератури, као и у законодавним и стратешким документима, не постоји званична дефиниција повратних миграција (MDP, 2021). То је омогућило истраживачима да креирају широк спектар различитих дефиниција. Заједничка карактеристика већине наведених дефиниција и важне географске одреднице којима се истиче значај просторне димензије су држава порекла, држава рођења, држава чије држављанство лице има и држава пријема (OECD, 2020). Приликом дефинисања повратних миграција, истраживачи најчешће узимају у обзир дужину боравка лица у иностранству (држави пријема) и дужину периодаведеног у држави порекла/држави рођења/држави држављанства након повратка. Неретко се сагледава и карактер добровољности повратка и економски статус повратника у држави пријема (пре повратка). У основи свих дефиниција овог типа миграција су повратници који су носиоци самог процеса. Иако се повратне миграције одвијају и унутар административних граница једне државе (ИОМ, 2019в), оне су првенствено анализиране у контексту међународних миграција. У наставку овог поглавља наведене су дефиниције формулисане од стране еминентних научника и организација.

Гмелч (Gmelch, 1980: 136) повратне миграције описује као „повратак миграната у своју домовину са циљем њиховог дефинитивног пресељавања. Мигранти који се враћају на одмор или дужу посету без намере да остану не припадају категорији повратних миграната“. Кинг (King, 2000: 8) повратне миграције дефинише као процес повратка лица у своју државу или место порекла након значајног периодаведеног у другој држави или региону. Дастман и Ваис (Dustman & Weiss, 2007: 238) повратне миграције сагледавају као „ситуацију у којој се мигранти својом вољом враћају у државу порекла, након значајног временског периода у иностранству“. Европска мрежа за миграције (EMN, 2007) наглашава да повратни мигранти представљају хетерогену групу лица која су се добровољно вратила и она која су из одређених разлога била приморана на то (ирегуларни мигранти, мигранти након истека привремене радне дозволе, итд.). Међународна организација за миграције (ИОМ) повратне миграције дефинише као повратак лица у државу порекла или уобичајено место пребивалишта, обично након што су најмање годину дана провели у другој земљи (ИОМ, 2011а).

Међу важнијим дефиницијама може се издвојити и она коју је формулисао Јендов (Yendaw, 2013), а која указује да су повратни мигранти лица која су се вратила у државу порекла током последњих пет година након што су била међународни мигранти у другој држави најмање пет година. Кључне појмове које Вахба (Wahba, 2014) узима у обзир приликом дефинисања овог појма разликују се од претходне, будући да под повратним мигрантима подразумева лица која су у иностранству имала привремену визу (радници са радним дозволама, лица на сезонском раду и студенти) и она која су у држави/државама пријема поседовала сталну визу. Поједини аутори (Constant & Zimmermann, 2016) наглашавају шири контингент миграната, те поред припадника прве генерације укључују и припаднике друге и треће генерације, као и остале чланове дијаспоре.

Међународна организација рада (ILO) наводи ужу дефиницију повратних миграција према којој повратницима припадају само радници повратници, односно сви становници државе који су у својству економских миграната претходно боравили у другој држави/државама најмање шест месеци (ILO, 2018). Кониглио и Брозозовски (Coniglio & Brozowski, 2018) указују да је повратни мигрант особа која је имала међународно миграционо искуство током периода од најмање три месеца, а која је у тренутку спровођења истраживања била присутна у држави порекла.

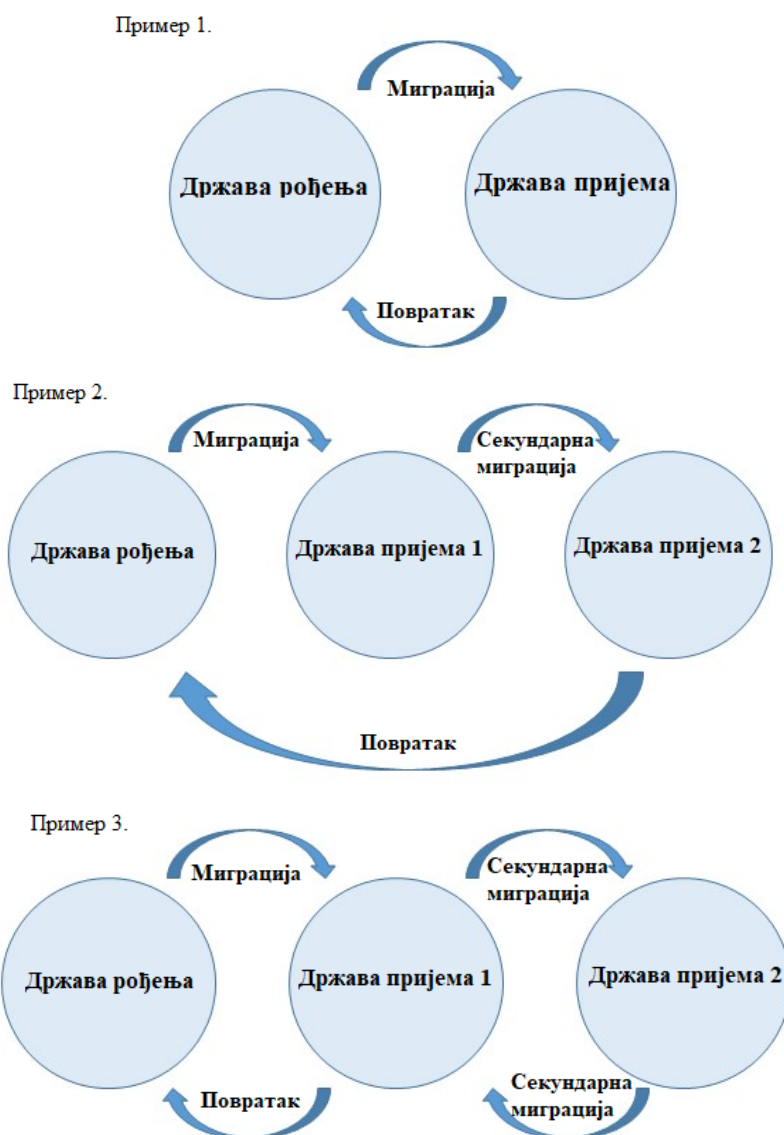
Суда (Tsuda, 2019) издваја три аспекта повратних миграција: просторни, временски и друштвени. Просторни аспект подразумева да су повратне миграције облик просторног

кретања, јер укључују повратак на место одакле је целокупан процес започео. Временска димензија односи се на чињеницу да се повратници, доласком на територију са које су мигрирали, заправо враћају у место које су претходно напустили. Друштвени аспект повратних миграција према Суду имплицира на очекивану социјалну повезаност/блискост повратника и локалног становништва. Констант (Constant, 2020) указује да се повратне миграције односе на повратак различитих генерација миграната у државу рођења и држављанства прве генерације, и који планирају да у истој остану дуже од годину дана.

Уједињене нације (UN) повратне миграције сагледавају као „повратак миграната у државу чије држављанство поседују након што су били међународни мигранти (краткотрајно или дуготрајно) и који намеравају да ту остану најмање годину дана“ (UN, 1998: 112). Дефиниција обухвата четири димензије неопходне за сагледавање процеса повратка: државу чије држављанство лице има, државу пријема, дужину боравка у држави пријема и дужину боравка у држави држављанства након повратка (OECD, 2012).

Иако је ова дефиниција широко заступљена у литератури, истичу се поједини недостаци. Наиме, централна претпоставка у овој дефиницији јесте да је држава порекла уједно и држава држављанства. Ипак, постоји могућност да је мигрант у међувремену стекао држављанство државе пријема или да има двојно држављанство. За лица рођена у иностранству (нпр. друга или трећа генерација миграната), наведена дефиниција заснована искључиво на критеријуму државе држављанства не може се сматрати адекватном. Разлике у законодавству у вези држављанства такође представљају проблем међународне упоредивости. Стога, Организација за економску сарадњу и развој (OECD, 2012) и Ланг и сар. (Lang et al., 2012) наводе да би било одговарајуће навођење државе рођења миграната као критеријум за идентификовање повратних миграција. Осим тога, наглашавају и да се у разматрање треба узети осећај припадности повратника који се сматра много важнијим за саму дефиницију од формалних критеријума као што су место рођења или држављанство.

На отежаност формулисања свеобухватне дефиниције утиче и чињеница да су повратне миграције условљене природом миграционог циклуса, као и могућностима да се лице не врати у место одакле се иселило, већ у друго место унутар граница државе порекла. Осим тога, последња држава пријема пре повратка не мора нужно бити држава почетног одредишта, а одлазак из државе пријема није неминовно повратак у место порекла (OECD, 2012). На Слици 3 шематски су приказана три типа миграционог циклуса повратника. Најједноставнији вид миграционог циклуса у којем је мигрант боравио у једној држави пријема након чега се вратио у државу рођења приказан је на примеру један. Други и трећи пример обухватају комплексније миграционе путање повратника у оквиру којих је лице мигрирало у више од једне државе. Други пример указује на повратак који се остварује након боравка у другој по реду држави пријема, док трећи пример показује да постоје случајеви када мигранти пре повратка у државу порекла мигрирају из друге у прву по реду државу пријема.

Слика 3. Различити типови повратних миграција
Извор: OECD, 2012.

Добровољне и принудне повратне миграције. Одлука о повратку у државу порекла јединствена је за свако лице које учествује у просторној мобилности и под утицајем је различитих фактора. Док се једна група миграната спонтано враћа у земљу порекла, повратак других може бити подржан различитом врстом помоћи. У случајевима када се законски критеријуми останка миграната на територији одређене државе не испуњавају, лица су дужна да се врате у државу порекла, често против своје воље. У поступак повратка могу бити укључени и државни органи који принудно враћају лице у државу порекла или трећу земљу (UN, 2021a). Стога се на основу аспекта (не)добровољности могу издвојити различити видови повратних миграција које је због своје природе потребно третирати на другачији начин, како са научног тако и са практичног становишта (Batistella, 2018; Triandafyllidou & Ricard-Guay, 2019).

Према овом критеријуму ИОМ разликује две категорије повратних миграција – добровољне и недобровољне (принудне) повратне миграције. Добровољне повратне миграције заснивају се на добровољној основи лица да се врати у државу порекла, те могу бити потпомогнуте (асистиране) или самосталне (спонтане). Под потпомогнутим добровољним повратним миграцијама (AVRR), ИОМ подразумева повратак који је обављен асистенцијом државе или неке међународне организације. Самосталне повратне миграције одвијају се спонтано без било

какве помоћи. Недобровољни или принудни повратак представља чин повратка појединца против његове воље у државу порекла, транзита или у трећу државу која пристаје да прихвати лице. Овај вид повратних миграција заснива се на законодавној одлуци о повратку (IOM, 2019a; IOM, 2019b). Европски савет за избеглице и прогнане (ECRE) издваја три категорије повратних миграција: добровољне повратне миграције које се заснивају на слободној вољи мигранта да се врати у државу порекла, присилне повратне миграције које се односе на повратак мигранта који је по закону дужан да се исели из државе пријема, али будући да није пристао на то подвргнут је принудном повратку, и обавезне повратне миграције када је лице обавезно по закону да напусти државу пријема, али има могућност избора када и како ће се вратити (ECRE, 2018).

У литератури о повратним миграцијама присутна је комплексна дискусија о концептуалном оквиру добровољности. Нер (Nair, 2013) преиспитује колико се добровољном одлуком може сматрати повратак који је заснован на рестриктивном затвореном систему државе пријема, који ускраћује приступ држављанству датом лицу. Биванд Ердал и Оепен (Bivand Erdal & Oerpen, 2017) констатују да у великом броју случајева није могуће одредити прецизну границу између добровољног и принудног повратка и указују на потребу детаљних истраживања ове проблематике како би се јасно увидело да ли је повратак заиста заснован на добровољној или принудној основи.

Дебате се воде и на тему адекватности употребе термина добровољних повратних миграција у правним државним оквирима и у програмима невладиних организација. Ван Хауте и Дејвидс (Van Houte & Davids, 2008) указују на честу нелогичност да креатори политика и невладине организације имају тенденцију да повратак ирегуларних миграната који су у обавези да се врате у државу порекла, а чији повратак није заснован на протеривању, третирају под категоријом добровољног повратка. Биванд Ердал (Bivand Erdal, 2020) објашњава да се под принудним повратним миграцијама не подразумева само повратак мигранта који се одвија кроз форму депортације, већ и потпомогнут повратак који подразумева недобровољни повратак који је мигрант прихватио. У даљем образложењу указује да је током потпомогнутог повратка принуда имплицитна, јер мигранту не преостаје ниједна правна опција осим да напусти државу пријема.

Калир (Kalir, 2017) је критиковао тзв. програме потпомогнутог добровољног повратка и увео термин „мека депортација“ која према њему најбоље описује њихове активности у погледу повратних миграција. Ови програми, према поменутом аутору, имају за циљ да одређеним мерама утичу на повратак ирегуларних миграната који нису успели да се интегришу у социо-економске обрасце државе пријема. Истовремено, као део својих имиграционих политика, државе пријема теже да задрже здраве, радно способне мигранте. Калир подсећа на наводе Вебера (Webber, 2011) да ниједан програм добровољног повратка у Европи не испуњава критеријуме добровољности (Kalir, 2017).

Проблематика терминологије повратних миграција била је предмет дискусије на састанцима организованим од стране Високог комесаријата Уједињених нација за људска права (ОНСНР) 2018. године. Том приликом, истакнута је ограниченост термина повратка будући да не указује на различите степене добровољности/принуде под којим се повратне миграције одвијају (а које захтевају другачији приступ и подршку). У том погледу све активности држава усмерених према различитим категоријама повратника обично се спроводе под окриљем повратних програма. У складу са тим наглашено је да државе могу имати и задржати право на депортацију оних лица која немају њихово држављанство, али да такав чин не треба да се врши у оквиру програма „добровољног“ повратка. Како би се избегла забуна у терминологији, предложен је адекватнији термин депортација или протеривање за све видове принудних повратних миграција (ОНСНР, 2018).

Значајан допринос у дискусији на тему добровољности/недобровољности повратних миграција дала је Њуланд (Newland, 2017), која је истакла шест видова повратних миграција у рангу од добровољног до принудног кретања (Слика 4):

- *Затражен повратак* - Повратак није у потпуности добровољан, већ је наложен/затражен од стране државе порекла. Овај тип повратка је повезан са активним политикама које воде поједине државе света према члановима дијаспоре, претежно према високообразованим и стручним мигрантима, са циљем подстицаја њиховог повратка.
- *Добровољан повратак* - Повратак се одвија у потпуности добровољно, без додатних посредовања.
- *Невољан повратак* - Повратак се одвија добровољно, али нерадо. Мигранти нису изгубили законско право боравака у држави пријема, али се услед одређених околности попут промене друштвених услова, или немогућности остварења постављених циљева миграција, одлучују на повратак.
- *Повратак под притиском* - Повратак је подстакнут снажним притисцима од стране државе пријема, најчешће у време економских криза које одликује и повећање степена незапослености.
- *Обавезан повратак* – Повратак је обавезан и неопходан, будући да мигранти нису обезбедили право на легалан боравак у иностранству. Овај вид повратка је подстакнут активностима надлежних установа које обавезују мигранте на повратак. На располагању су им различите врсте подршке и помоћи у процесу повратка и реинтеграције. Мигранти који не испоштују дата наређења, суочавају се са одређеним санкцијама дефинисаним законима.
- *Принудни повратак* – Повратак укључује протеривање и депортацију лица која нису напустила државу у складу са прописима који су јасно законски дефинисани.

Слика 4. Спектар категорија повратних миграција у контексту добровољности/принудности
Извор: Newland, 2017.

2.2. Типологија повратних миграција

Истражујући процес повратних миграција и увидевши одређене различитости међу повратницима, истраживачи су исте класификовали у бројне групе. Класификације су извршене на основу различитих фактора који су подстакли повратка, аспекта добровољности, активности повратника у функцији развоја државе порекла и слично. Наведене типологије омогућавају да се, посредством дефинисања различитих категорија повратника, сагледа развој истраживачког поља повратних миграција од 70-их година 20. века до данас.

Једну од најстаријих и уједно најцитиранијих типологија повратних миграција (Lang et al., 2012; Coniglio & Brozowski, 2018; Ndreka, 2019) формулисао је Сераис (Cerase, 1974). У основи ове типологије су фактори који подстичу повратне миграције, економски узроци и

последнице миграционог процеса. Према овој класификацији издвајају се следећи типови повратних миграција:

- *Повратак неуспеха* - Повратак је последица потешкоћа са којима су се повратници сусрели у држави пријема.
- *Повратак конзервативизма* - Одлука о повратку последица је постизања економског циља (нпр. акумулација финансијског капитала), иако су лица можда била задовољна условима рада у иностранству.
- *Повратак у пензији* - Након достизања старосне границе за одлазак у пензију, лице се враћа у државу порекла. Овакав вид повратних миграција праћен је малим улагањима у развој након повратка.
- *Повратак иновација* - Повратак ове групе карактерише се социјалном и економском активношћу повратника у домену развоја државе порекла и могућношћу да постану агенти промена и важни чиниоци у процесу модернизације.

Гмелч (Gmelch, 1980) је приликом дефинисања различитих категорија повратника првенствено у обзир узео намере почетне емиграције, при чему издваја:

- Повратнике чија је почетна намера била да се привремено иселе. Временски оквир њиховог повратка одређен је циљевима које су одредили током периода имиграције.
- Повратнике који су намеравали да се трајно иселе, али су због утицаја спољних фактора били принуђени да се врате.
- Повратнике који су намеравали да се трајно иселе, али су услед неприлагођености и/или носталгије одлучили да се врате.

Унгерова класификација повратка (Unger, 1982) темељи се на факторима који утичу да се лице врати у државу порекла (Lang et al., 2012), те разликује четири типа повратка:

- *Традиционални повратак* - Разлози миграције првенствено су засновани на побољшању животних услова по повратку.
- *Структурни повратак* - Повратак је последица немогућности остваривања циљева, незадовољавајућих услова рада или незапослености у иностранству.
- *Планирани повратак* - Мигранти се враћају како би реализовали планиране циљеве у држави порекла.
- *Породични повратак* - Иако су повратници били успешно интегрисани у иностранству, приватни/породични разлози (здравствени проблеми, брига о рођацима и слично) утицали су да се они врате.

Од савременијих типологија, посебно се издваја класификација пет група повратника коју је извршила Велизарова (Velizarova, 2009):

- Лица која мигрирају из једне државе у другу и назад.
- Лица која се често селе из једне државе у другу (циркуларне миграције).
- Лица која се враћају у своју државу порекла након што су више од једне генерације живели у иностранству.
- Висококвалификована лица које се враћају након рада или студирања у иностранству.
- Пензионери који се враћају како би провели остатак свог живота у држави порекла након што су у иностранству боравили и радили током радног периода живота (SMERU, 2015).

На основу детерминанти повратка, затим пола и старости лица, Де Бри и сар. (De Bree et al., 2010) разликују шест категорија повратника:

- Мушкарци прве генерације који су се вратили услед социо-економских проблема у држави пријема.

- Мушкарци прве генерације који су се вратили како би пензионерске дане провели у држави порекла.
- Мушкарци прве и друге генерације који су се вратили како би уложили капитал и побољшали социо-економски статус у земљи порекла.
- Жене прве генерације које су се вратиле, јер су њихови мужеви одлучили да се врате.
- Жене друге генерације које су се вратиле како би се удале.
- Адолесценти друге генерације који су учествовали у повратним миграцијама јер су им се очеви вратили.

Хасе и Хонерат (Haase & Honerath, 2016) детаљно сагледавају повратне миграције и издвајају следеће типове повратника:

- *Недобровољни повратни мигранти* - Лица која нису имала регулисан статус боравка и која се у економском и/или социјалном погледу нису интегрисала у иностранству, те су депортована у државу порекла. Њихова реинтеграција је одређена индивидуалним околностима и укључује нестабилну економску ситуацију и ограничен приступ тржишту рада. Већина повратника ове категорије није у могућности да искористи друштвени капитал. Након повратка ова лица неретко се суочавају и са психо-социјалним проблемима, као и са различитим видовима стигматизације и маргинализације.
- *Повратни мигранти чији је повратак добровољан, али неизбежан* - Иако се овај вид повратка заснива на добровољној основи, најчешће је последица неуспеле интеграције у држави пријема. Осим тога, већина повратника ове категорије се одлучио на повратак јер им је статус боравка у иностранству истицао. У процесу реинтеграције многи од њих се суочавају са различитим изазовима.
- *Добровољни повратни мигранти* - Лица која су имала изричиту намеру да се врате, нарочито након што су постигли своје економске циљеве, стекли вештине или одређени степен образовања у иностранству. Након повратка често имају активну улогу у развојним процесима у држави порекла. Ипак, неповољна пословна клима и/или сложена бирократија могу бити неки од изазова у процесу реинтеграције.
- *Друга генерација „квази повратници“* - Повратници друге (или треће) генерације који желе да инвестирају у државу порекла својих родитеља или осталих предака. Иако неким од њих недостају одређене вештине, попут познавања локалног пословног окружења или језика, постизање пословног успеха је могуће.

Батистела (Batistella, 2018) наводи следећу типологију:

- *Повратак постигнућа* - Мигранти су се добровољно вратили у државу порекла након што су остварили циљ због којег су отишли у иностранство.
- *Повратак завршетка* - Мигранти су се вратили у државу порекла након завршетка радног уговора. Такав повратак не треба посматрати као добровољан, с обзиром на то да су повратници желели да остану у држави дестинације или желе да се поново иселе. Међутим услед одређених околности они више нису у могућности да то и остваре.
- *Повратак услед препрека* - Мигранти су се добровољно вратили пре краја завршетка миграционог циља услед незадовољства на радном месту, из породичних или других сличних разлога.
- *Принудни повратак* - Мигранти су се одлучили на повратак из политичких или еколошких разлога. Стога, њихов повратак се сматра принудним.

2.3. Главни теоријски приступи

Комплексност проблематике повратних миграција захтева примену мултидисциплинарног приступа заснованог на одговарајућим теоријским и методолошким основама. Поред

географије, тематика повратних миграција заступљена је и у оквиру истраживања из области социологије, демографије, антропологије, економије, социјалне политике и психологије.

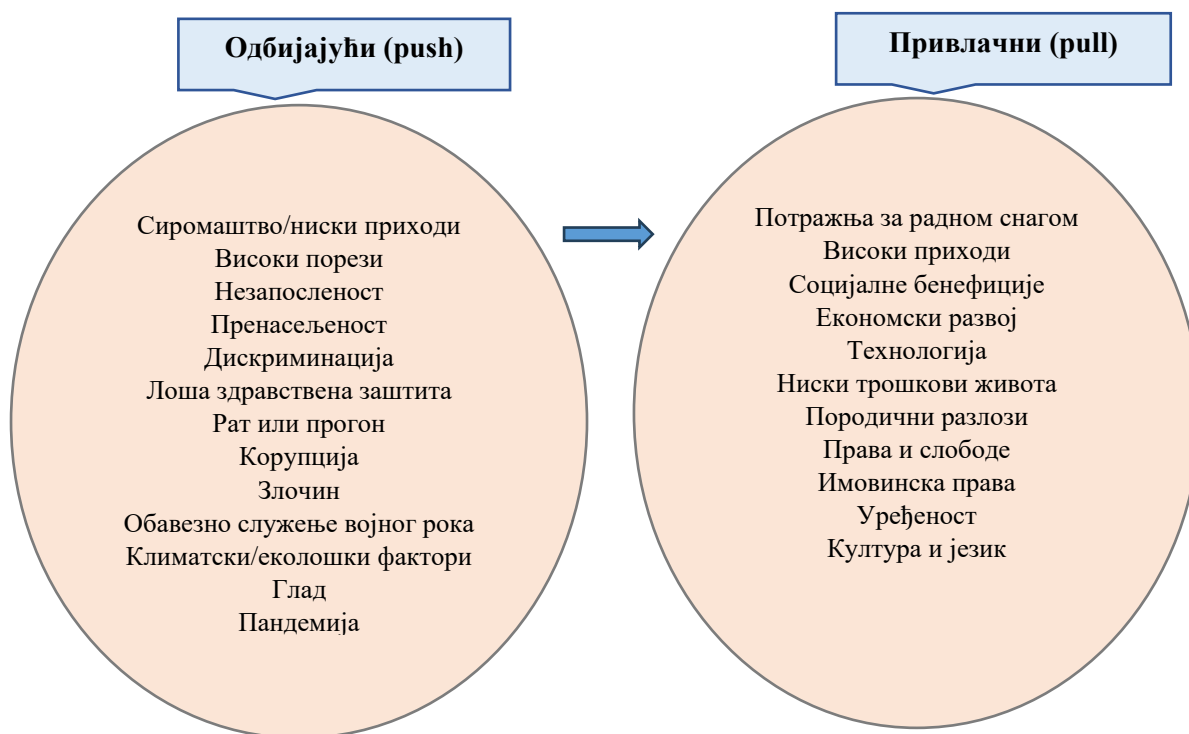
Темељи теоријских основа повратних миграција могу се пронаћи у научним размишљањима истакнутог географа Ернста Георга Равенштајна. Најпродуктивнији стваралачки период Равенштајна везује се за другу половину 19. века када је, проучавајући миграције становништва на простору Европе (Велика Британија) и Северне Америке, установио тзв. *законе миграција*. Ови закони, који не представљају непроменљива правила, већ „емпиријску генерализацију” специфичну за време и место настанка, више од једног века представљају основу истраживања различитих типова миграционог процеса (Rees & Lomax, 2020).

Законима миграција Равенштајн је покушао да објасни и предвиди обрасце миграција унутар и између држава. Његови закони укључују просторну, економску, социјалну димензију миграционог процеса, и везани су и за унутрашња и за спољна миграциона кретања. Међу Равенштајновим законима истиче се закон који гласи да *Сваки миграциони ток производи контраток* што директно указује да су емиграција и повратне миграције процеси који су узајамно повезани, односно да из исељавања становништва произилази повратак (Ravenstein, 1885; Corbett, 2003; Amaral, 2020).

Теорија одбијајућих (push) и привлачних (pull) фактора представља једну од најпознатијих теорија о миграцијама становништва. Зачетником ове теорије сматра се Еверт Ли који је издвојио четири фактора која утичу на миграције: фактори повезани са подручјем порекла, фактори повезани са подручјем одредишта, интервенишуће препреке и лични разлози. Ли је објаснио да на сваком подручју постоје фактори који могу да привуку становништво односно да га одбију. Одбијајући фактори (push) су везани за место порекла, а привлачни (pull) за место одредишта (Lee, 1966). Интервенишуће препреке или интервенишући фактори односе се на одређена ограничења пресељавања попут географске удаљености, трошкова транспорта, услова уласка и задржавања у одређеној држави (визе и остала потребна документација). За многе мигранте ове препреке представљају минималну препреку ка постизању циљева миграције, док су за друге непремостива баријера (Alexandrovna & Galimovna, 2018).

Поједини истраживачи су у складу са карактеристикама миграционих процеса и фактора, унапређивали и издвајали различите категоризације. Једна се односи на издвајање одбијајућих (push) и привлачних (pull) фактора коју су извршили Бенсак и сар. (Bansak et al., 2020), а адаптирао је Симпсон (Simpson, 2022). Фактори су груписани у економске и неекономске одбијајуће (push) и привлачне (pull) факторе. Одбијајући фактори имају јасну негативну конотацију, претежно везану за место порекла, као и за поједине спољне услове (нпр. климатски/еколошки фактори, пандемије), који подстичу исељавање становништва са одређене територије. Привлачни фактори на другој страни карактеришу се позитивним карактеристикама у месту пријема. Породични разлози су издвојени као једни од привлачних (pull) фактора (Слика 5).

На основу теорије одбијајућих (push) и привлачних (pull) фактора могуће је сагледати и повратне миграционе токове. Међутим, у овом случају, привлачни (pull) фактори су претежно везани за услове у држави порекла, док се одбијајући (push) фактори односе на услове у држави дестинације.

Слика 5. Одбијајући (push) и привлачни (pull) фактори миграција
Извор: Simpson et al., 2022, адаптирано према Bansak et al., 2020.

Теоријске основе повратних миграција детаљно су разматране од друге половине 20. века. У складу са разноврсношћу и вишеструким карактером миграционог процеса које није могуће сагледати кроз један теоријски приступ (King, 2012), фундаменти повратних миграција остају дефинисани у оквиру општих теорија миграција које су се развиле углавном независно једна од друге (Massey et al., 1993; King & Christou, 2008; Cassarino, 2015). Међутим, како примећују Кинг и Кушмајндер (King & Kuschminder, 2022) разматрања о повратним миграцијама у оквиру теорија често се не заснивају на емпиријским доказима услед недостатка поузданих података.

Теорије о повратним миграцијама 70-их година прошлог века сагледавале су повратак миграната са аспекта неуспешности миграционих искуства (Cassarino, 2004). Међутим, 90-их година 20. века и почетком 21. века, долази до промене фокуса приликом разматрања фактора повратних миграција. Повратак је тада сагледан као последица успешног миграционог искуства у иностранству и реализован је након остваривања виших циљева: повећања прихода, акумулације финансијског капитала, стицања одређеног степена образовања, вештина, радног искуства и слично (de Haas, 2010; Yendaw, 2013). Поједини теоријски приступи указују на важност институционалног оквира и различитих активности миграната на релацији држава порекла - држава дестинације у процесу повратка (Nivalainen, 2010). У појединим теоријама фокус је на економским аспектима повратка на индивидуалном нивоу и нивоу домаћинства, попут неокласичне економије и нове економије миграције радне снаге. Друге теорије, сагледавају микро и макро аспекте повратних миграција, попут теорија транснационализма, структурализма и теорије друштвених мрежа (Naveed et al., 2017). Стога, јасно је да међу наведеним теоријама постоје одређене разлике у погледу детерминанти, степена и динамике повратних миграција (de Haas et al., 2015; Naveed et al., 2017). Акценат у литератури је на разматрањима процеса повратних миграција у оквиру теорије неокласичне економије, теорије нове економије радних миграција, теорије структурализма, теорије транснационализма и теорије социјалних мрежа (Cassarino, 2004)

Теорија неокласичне економије указује да су миграције становништва првенствено подстакнуте разликама у зарадама између места порекла и пријема, те да се лица исељавају из подручја нижих у подручја са вишим доходом, са циљем повећања прихода (Massey et al.,

1993). У стандардној неокласичној теорији, повратне миграције се посматрају као резултат неуспелих миграционих циљева, јер мигрант није успео да се економски и/или социјално интегрише у државу пријема (de Haas et al., 2015). Осим тога, променљиви економски услови у иностранству, дискриминација или носталгија за домовином могу бити неки од фактора који подстичу повратне миграције (Todaro & Maruszko, 1987; Hazan, 2014). Према овој теорији повратне миграције се односе само на економске мигранте који нису добро проценили трошкове миграције и нису имали бенефите од веће зараде (Cassarino, 2004).

Теорија нове економије радне миграције повратне миграције сагледава као део целокупног миграционог процеса и указује да је у многим случајевима повратак миграната у државу порекла унапред испланиран (Klave & Supule, 2019). Према основним начелима ове теорије, миграциона одлука појединаца последица је породичног договора (Stark, 1991; Gheasi & Nijkamp, 2017), при чему један или више чланова породице мигрира (и враћа се), а други остају; касније други чланови могу да мигрирају и наставе да издржавају преостало домаћинство (King & Kuschminder, 2022). Према теорији нове економије радне миграције повратак се сматра резултатом успешно реализованих циљева у иностранству (Cassarino, 2004).

Теорија структурализма наглашава важност институционалног оквира и указује да се повратници могу реинтегрисати и допринети развоју у оној мери у којој држава порекла има одговарајуће капацитете да апсорбује вештине и финансијска средства која са собом они доносе. Међутим, у већини случајева они се враћају у окружење које се није много променило од тренутка када су се одлучили на емиграцију, те је и њихов иновативни и трансформативни утицај на места и државу порекла ограничен. Стога, друштвени статус повратника се генерално не мења након повратка (Cerase, 1974; Hazan, 2014). Ова теорија истиче важност социјалних, економских и политичких услова у држави порекла, не само као главних фактора одлуке о повратку, већ и као компоненте које утичу на повратне мигранте у смислу искоришћавања вештина и ресурса које су стекли у иностранству. Стога се структурални приступ фокусира на продуктивност повратника након доласка у државу порекла (Diatla & Mbov, 1999; Yendaw et al., 2017).

Према *теорији транснационализма* друштва која шаљу и примају мигранте чине једно поље кроз које се идеје и информације размењују, организују и трансформишу (Dzieglewski, 2013). Шилер и сар. (Schiller et al., 1992: 1-2) дефинисали су транснационализам као „процес који имигранти граде између државе порекла и државе пријема... *Трансмигранти* развијају и одржавају вишеструке односе - породичне, економске, друштвене, организационе, верске и политичке, који се протежу изван државних граница“. Транснационални приступ се заснива и на концепцији да мигранти развијају вишеслојни идентитет не само кроз друштвене и економске везе које се одржавају унутар државе порекла и пријема, већ и међусобном повезаношћу, етничким пореклом и сродством (Kunuroglu et al., 2016). Припадници транснационалних заједница лако се „крећу“ између различитих култура и често одржавају везе у две државе остварујући економске, политичке и културне интересе. Као такав, транснационализам је постао кључна димензија у анализи миграција, пружајући основне концептуалне алате за објашњавање и разумевање тренутних образаца мобилности становништва. Директну и интензивну интеракцију између држава порекла и пријема на различитим нивоима мигранти остварују путем посета, док комуникацијом поспешују друштвене односе формиране преко националних граница. Стога, транснационалне активности миграната непосредно су повезане са плановима о повратку, реинтеграцијом и потенцијалном ре-миграцијом. Будући да се динамика транснационалних пракси може временом променити, мењају се и намере, планови и искуства миграната/повратника (Stanek & Hosnedlova, 2012; Carling & Bivand Erdal, 2014). Према овој теорији, повратници припремају повратак и реинтеграцију у државу порекла путем посета и слањем дознака својим домаћинствима, при чему се враћају онда када обезбеде довољно финансијских средстава и информација и када су услови у држави порекла за њих одговарајући (Cassarino, 2004).

Теорија социјалних мрежа акценат ставља на значај односа и веза између лица унутар одређене друштвене мреже (ISN, 2006). Мигранти и њихови пријатељи и рођаци повезани су кроз друштвене односе у својеврсне мреже које су изузетно важне у процесу одређивања смера и одлика миграционих токова (Fleischer, 2013). Социјалне мреже пружају основу за ширење информација. Интеракције између социјалних мрежа олакшавају миграцију кроз смањење трошкова и ризика самог процеса, при чему исте отварају пут за успостављање транснационалних активности (Haug, 2010). Према овој теорији, вероватније је да ће појединци мигрирати на одредишта где имају остварене контакте (члана породице, рођака, пријатеља). Значај мрежа огледа се током свих фаза миграционог процеса, посебно током процеса интеграције. Организовања превоза, проналажење смештаја и посла у држави пријема неки су од бенефита на које могу да рачунају будући мигранти који су чланови ових мрежа (Light et al., 1989; Guilmoto & Sandron, 2001; Blumenstock & Tan, 2016). С обзиром на то да су мреже састављене од различитих актера међу којима могу бити и неки од кључних друштвених субјеката, оне могу водити и ка повратку у државу порекла (King & Kuschminder, 2022).

2.4. Појам и аспекти реинтеграције

Реинтеграција повратних миграната представља процес који се одвија након повратка лица у државу порекла. Може се сагледати са субјективне тачке гледишта повратника и кроз објективне критеријуме истраживача (Flahaux, 2013; IOM, 2016; Flahaux, 2017). Под појмом реинтеграција подразумева се „поновно укључивање лица у оквир одређене групе или процеса, на пример, мигранта у друштво државе порекла или уобичајеног места пребивалишта. Стога, реинтеграција омогућава повратницима да још једном учествују у друштвеним, културним, економским и политичким токовима државе порекла“ (IOM, 2015: 13).

Приликом сагледавања реинтеграције, треба имати у виду да су повратници пре повратка били део друштва у којем су владале различите културне норме и другачији систем вредности од оних у држави порекла. Током периода боравка у иностранству, њихов „дом“ у држави порекла је вероватно претрпео значајне друштвене и институционалне промене. Стога, по повратку се може јавити бојазан да их чланови заједнице неће прихватити, те је потребно време да се поново осећају као део исте. Истовремено, могу се јавити погрешне перцепције локалног становништва према повратницима, што отежава реинтеграцију. Изазови реинтеграције могу се поистоветити са онима са којима су се суочавали након емиграције у државу пријема. Међутим, у многим случајевима, повратници не могу сагледати нагле промене у њиховим животима након што донесу одлуку о повратку. Карактеристике процеса реинтеграције разликују се међу добровољним и принудним повратним мигрантима, те лица чији је повратак заснован на принудној/недобровољној основи имају посебне изазове у процесу реинтеграције (van Houte & Davids, 2008; Pirvu & Axinte, 2012; Obućina et al., 2014; IOM, 2020). Међутим, без обзира на тип повратка, сва лица морају да прођу кроз одређену врсту реинтеграције (Newland, 2017).

Вишедимензионални карактер процеса реинтеграције заснива се на томе да се повратници након повратка у државу порекла прилагођавају различитим условима средине (IOM, 2020) - економским, социјалним и културним, психосоцијалним и политичким. У складу са тим могу се издвојити различити аспекти процеса реинтеграције:

Економски аспект реинтеграције односи се на економску активност повратника и њихову способност да обезбеде адекватне услове живота свом домаћинству и себи по повратку, као и да учествују у локалним економским активностима и имају користи од њих (Kuschminder, 2017; IOM, 2018; Ndreka, 2019;). Постојање стабилног политичког и социо-економског окружења представља суштински елемент у поступку правилне економске реинтеграције (IOM, 2015). Препознато је да је економска активност повратника главни фактор који позитивно утиче на многа питања везана за њихово психосоцијално стање (Ndreka, 2019).

Међутим, у појединим случајевима, квалификације и вештине повратних миграната стечене у иностранству нису одговарајуће потребама тржишта рада, па проналажење посла може бити отежано. Уколико повратник није акумулирао одређени капитал у иностранству, његовим повратком може доћи и до озбиљних промена у домену финансирања домаћинства. Познато је да већина миграната шаље дознаке из иностранства које имају велики финансијски значај за њихове породице, али и целокупне заједнице у државама порекла. Након повратка, прилив дознака се зауставља, па може представљати егзистенцијални изазов за лица која у великој мери зависе од њих, нарочито уколико повратник није у прилици да тај недостатак надокнади (IOM, 2015).

Социјални аспект реинтеграције подразумева однос повратника са породицом, пријатељима и локалним становништво, као и укљученост у различита социјална дешавања. *Културна димензија* укључује учешће у верским или културним догађајима, као и њихов допринос у контексту унапређења одређених друштвених норми и вредности (IOM, 2015; Kuschminder, 2017). За многе повратнике, долазак у државу порекла представља прилику да поново учествују у традиционалним, културним и верским обичајима, а које (можда) нису практиковали у иностранству. У појединим случајевима социо-културни услови у држави порекла су се променили, те се повратници могу сусрести са одређеним изазовима након повратка (Ndreka, 2019). Будући да локално становништво нема увек позитиван став према повратницима, могу се јавити одређене предрасуде (IOM, 2015). Повратници се могу сусрести и са очекивањима заједнице да повратак карактерише и значајни финансијски капитал, те се од њих траже различите врсте помоћи (IOM, 2020). Постоји могућност да су током временаведеног у иностранству повратни мигранти изгубили контакт са рођацима и пријатељима, што поступак успостављања старих контаката и обнове пријатељстава чини сложенијим. Осим тога, након повратка приступ социјалним услугама може бити отежан услед сложених административних процедура (могу проћи месеци или чак године пре него што повратници приступе одређеним услугама), што може отежати процес реинтеграције (IOM, 2015).

Психосоцијални аспект реинтеграције се односи на поступак превазилажења непријатних искустава са којима су се повратници сусрели у земљама дестинацијама, као и превазилажење идентитетских изазова са којима се повратници суочавају након повратка. У појединим случајевима, покушај повратника да задрже транснационални идентитет, са жељом да комбинују најбоље из државе пријема и државе порекла, може довести до губитка осећаја припадности (повратници државу порекла не сматрају више својим домом), што негативно утиче на одрживост повратка. Повратници друге или треће генерације могу се суочити са специфичним изазовима у домену психосоцијалног аспекта који се пре свега односи на језичке баријере и културне норме које владају у држави порекла, при чему реинтеграција за њих може бити отежана (Whyte & Hirslund, 2013). На психосоцијално благостање повратника утиче и квалитет њиховог односа са породицом и члановима шире заједнице. Појединци у држави порекла повратак миграната сматрају њиховим неуспехом што се може негативно одразити на психосоцијалну реинтеграцију (IOM, 2015).

Политички аспект реинтеграције подразумева укљученост повратника у политичким активностима на различитим просторним нивоу и њихову улогу у процесу доношења одређених одлука. Овај аспект је недовољно истражен у међународној литератури о миграцијама (IOM, 2015; Strachan, 2019).

Одржива реинтеграција повратних миграната. Уједињене нације (UN) одрживу реинтеграцију дефинишу као „процес који омогућава појединцима да обезбеде и одрже политичке, економске, друштвене и психосоцијалне услове потребне за егзистенцију и достојанствен живот у земљи порекла, уз пуно поштовање њихових права. Ово би требало да укључи мере које омогућавају повратницима да имају пун приступ социјалној заштити, финансијским услугама, здравству, образовању, раду и заштити од дискриминације и свих

облика насиља. На тај начин би повратници развили осећај личне безбедности, инклузије и друштвене кохезије.“ (UN, 2021a: 2).

Будући да повратници након доласка у државу порекла пролазе кроз више фаза прилагођавања и да се неки од њих суочавају са различитим изазовима, за неке повратнике неопходан је дужи временски период како би се реинтегрисали (Pirvu & Axinte, 2012; Cortez et al., 2016). У случају да реинтеграција изостане, резултат може бити поновна емиграција (Kuschminder, 2017). Како би повратак био одржив и како би се миграциони циклус повратника завршио у држави порекла реинтеграција мора бити успешна (Black & Gent, 2004). Успех у процесу реинтеграције, као саставног дела миграционог процеса, зависи од искуства повратника током периода исељавања, затим од услова у држави/ма пријема и услова након повратка (Strachan, 2019; Knoll et al., 2021). Широк спектар различитих фактора може утицати на успешну реинтеграцију, међу којима се издвајају социо-демографске карактеристике повратника, стечене вештине, породична и финансијска ситуација, статус у друштву, као и уверења, ставови и психолошке карактеристике повратника (IOM, 2016; Latek, 2017).

Поред индивидуалних фактора, на одрживост реинтеграције утиче и политичка и социо-економска ситуација у држави порекла (Black & Gent, 2006; Whyte & Hirslund, 2013). Сигурно и стабилно окружење које укључује поштовање људских права и потреба, приступ ресурсима, адекватан ниво инфраструктуре, приступ образовном и здравственом систему, као и окружење, повећавају могућност одрживости (Whyte & Hirslund, 2013). Мигранти који се добровољно враћају ређе се одлучују на секундарну миграцију у односу на лица чији је повратак био принудни (Black & Gent, 2004). У том погледу, добровољност повратка се може сматрати истакнутим фактором одрживости реинтеграције. Викремасекара (Wickramasekara, 2019) подсећа на извештај Уједињених нација из 2018. године у којем је истакнуто да је реинтеграција повратника могућа само ако је повратак био заиста добровољан, наглашавајући да процес реинтеграције повратника није једноставно пратити и квантификовати. Реинтеграција се може сматрати одрживом када повратници одлуче да остану у држави порекла (Latek, 2017), односно када достигну ниво економске и социјалне стабилности у својим заједницама. На тај начин, одлука о поновној (секундарној) емиграцији се сагледава као могућност избора, а не потребе (IOM, 2019в).

Кроз класификацију миграционог циклуса повратника, Касарино (Cassarino, 2014) разматра и факторе успешне реинтеграције. Карактеристике сваког од наведених миграционих циклуса (комплетан, непотпун и прекинут) одређују одрживост реинтеграције. Представљена табела 1 указује да је сваки тип миграционог циклуса обликован посебним мотивима, те да је већа вероватноћа да ће се повратници који имају комплетан миграциони циклус оптимално реинтегрисати, за разлику од оних чији је миграциони циклус био непотпун или прекинут. Повратници који имају прекинут миграциони циклус имају велике потешкоће у процесу реинтеграције, будући да се у великом броју случајева суочавају са потешкоћама на тржишту рада. Супротно томе, комплексност миграционог циклуса снажно подстиче социјалну и економску реинтеграцију повратника, која касније утиче на одрживост повратка.

Табела 1. Карактеристике различитих типова миграционог циклуса у контексту одрживе реинтеграције

Фактори повратних миграција	Комплетан	Непотпун	Прекинут
	Започет посао у држави порекла	Несигурност посла у држави пријема	Необновљена боравишна дозвола у држави пријема
	Окончан уговор о раду у иностранству	Породични и лични проблеми	Протеривање/реадмисија
	Завршена обука/студије у држави пријема	Неповољно друштвено и културно окружење, расизам и дискриминација	Административне, финансијске препреке
	Остварен миграциони циљ	Циљеви миграције нису постигнути (нпр. студије нису завршене)	Губитак посла
	Ситуација у држави порекла се побољшала		Озбиљни здравствени проблеми Притисци породице Присилни брак Рат, сукоби

Извор: Cassarino, 2014.

2.5. Повратне миграције као потенцијал развоја

Миграције становништва у прошлости нису сматране значајним за економски и друштвени развој држава порекла миграната (Kaufmann, 2006). Међутим, са повећањем обима и сложености миграционих токова последњих деценија, истраживања развојног потенцијала миграција добила су велику пажњу научне јавности (Sriskandarajah, 2005b), као и целокупне међународне заједнице која све више препознаје да мигранти могу допринети развоју друштва у која долазе, која су напустили и у која се враћају (OECD, 2017).

Прве дискусије о утицају међународних миграција на развој обележене су забринутости држава порекла због одлива мозгова и последица губитка људског капитала. Међутим, како су се током 70-их година 20. века интензивирале миграције нискоквалификованих лица, која су у својим државама порекла била незапослена, став влада у вези са питањима миграција постајао је све амбивалентнији. Све присутније уважавање трансфера дознака које су мигранти слали својим породицама током 80-их и 90-их година 20. века, чињеница да миграције не морају бити трајне, те да повратак миграната пружа прилику да држава и целокупна друштвена заједница имају од тога добробити, утицале су на промену дискурса у погледу односа између миграција и развоја (Collyer et al., 2013). Тематика миграција и развоја у фокус истраживања доспела је на почетку 21. века, посебно након седнице Генералне скупштине УН и отварања Дијалога о међународним миграцијама и развоју у септембру 2006. године (Hennings, 2013). Стога се може рећи да се од тада о утицају миграција на развој континуирано дискутује у академским круговима (Wise & Covarrubias, 2009).

Повратне миграције препознате су као процес захваљујући којем државе порекла могу остварити одређене бенефите, док се повратни мигранти сматрају важним агентима промена (King, 1978). Значај повратних миграција се огледа у чињеници да повратници улажу у локалну економију финансијама стеченим у иностранству, користе своје транснационалне везе за успостављање и одржавање иновативних пословних подухвата између држава пријема и држава порекла, преносе искуства и вештине стечене у иностранству (McCormick & Wahba,

2002; Debnath, 2016). Међународна организација рада (ILO) указује да период који је повратник провео у иностранству треба да буде довољно дуг како би лице било у могућности да стекне одређене вештине и акумулира капитал, а повратак да се деси раније, пред крај радног века (ILO, 2010).

Централни аспект у вези повратка, реинтеграције и развоја, представља стварање могућности за повратнике да примене различите врсте капитала акумулиране током периода миграције у циљу успостављања одрживог пословања (GFMD, 2019). Будући да потенцијал повратника зависи од економског, друштвеног и институционалног окружење у државама порекла (OECD, 2017), као и од ресурса са којима се враћају (Segal, 2016), посебан нагласак је на значају финансијског, људског и друштвеног капитала повратника (Debnath, 2016; OECD, 2017; Coniglio & Brozowski, 2018).

Финансијски капитал. Веза између миграција и економског развоја је вишеструка. Пре свега, неповољна економска ситуација и сиромаштво представљају неке од примарних фактора који подстичу појединце и породице да се иселе у економски развијене државе. Доласком у државу пријема, мигранти постају кључни чиниоци економског раста, доприносећи свеобухватном развоју. Истовремено, слање дознака има посебан економски значај за државе порекла. Повратком у државе порекла и улагањем финансијског капитала који су стекли у иностранству мигранти посебно доприносе привредном развоју (Sriskandarajah, 2005b; Alarcon & Ordóñez, 2015).

Стога, иако се на једној страни поједини повратници сусрећу са бројним изазовима у погледу економске реинтеграције (о чему је било речи у поглављу 2.4), други повратници, захваљујући ресурсима које поседују, могу имати велики значај за економски развој државе порекла. Јасно је да се не може очекивати да ће сви повратни мигранти допринети економском развоју, нарочито уколико се у државу порекла претежно враћа неквалификована радна снага (Slater, 1979). Повратак стручњака и високообразованих лица сматра се посебно важним са аспекта економског развоја. Ова категорија повратника обично се без већих изазова реинтегрише на тржиште рада, те доприноси развоју државе порекла (Lesinska, 2013).

Висброк (Wiesbrock, 2008) указује да су повратници без намере да трајно остану мање склони улагањима у развој. Ипак, наглашава да и у тим случајевима они у великој мери користе своју уштеђевину трошећи новац за животне потребе, помажући новчано своје породице и пријатеље и финансирајући образовање своје деце. Ван Хаут и Дејвидс (van Houte & Davids, 2014) наводе да повратници који би потенцијално могли оправдати очекивања постављена у дискусији о миграцијама и развоју јесу она лица чији је повратак утемељен на добровољној основи.

Боравком и радом у иностранству мигранти повећавају своје приходе, те након повратка доносе са собом стечени финансијски капитал. Мала и средња предузећа која покрећу повратници сматрају се значајним извором нових радних места и смањења сиромаштва у многим државама у развоју које се суочавају са високом стопом незапослености. Из тог разлога предузетништво повратника препознато је као један од главних покретача економског развоја, иако није редак случај да се у овим предузећима запошљавају само чланови породице или блиски рођаци повратника (Wahba, 2014; OECD, 2017).

Поједина истраживања (Marchetta, 2012; Alarcon & Ordóñez, 2015) су показала да је стечено предузетничко искуство у иностранству одлучујуће за покретање посла по повратку. Бенсаси и Џабор (Bensassi & Jabbour, 2017) су утврдили да су предузећа покренута од стране повратних миграната успешнија од других фирми, не само због искуства стеченог у иностранству, већ и због тенденција да повратници покрећу посао са већим капиталом. Предност повратника у процесу развоја огледа се и у томе што они углавном добро познају своју државу порекла што им омогућава да се лакше и боље прилагоде пословној клими него што би то био случај у перспективи покретања посла у иностранству (OECD, 2017).

Повратне миграције у рурална подручја могу имати значајан утицај на локалну економију доприносећи јачању економских активности ових области. Како повратници долазе са својом уштеђевином и насељавају се у селима, они обично улажу у куповину и реконструкцију кућа и помоћних објеката, при чему се повећава потражња за робом и услугама (Dandang, 2014).

Људски капитал. Изузетно важан ресурс у процесу развоја државе порекла представља људски капитал. Под њим се подразумевају вештине, знања и искуства које је лице савладало и усвојило боравећи у земљи пријема (Schuller, 2001; Hasa, 2017). Повратни мигранти, захваљујући људском капиталу стеченом током периода боравка у иностранству, могу дати значајан допринос развоју држава порекла у домену науке, образовања, здравства, итд., а не само директним улагањем новца. Ипак, повратак висококвалификованих миграната често се наводи и као веома значајан у контексту економског развоја држава порекла (Wiesbrock, 2008), будући да они, захваљујући технолошким, менаџерским или научним компетенцијама, често приступају пословним подухватима по повратку (OECD, 2017). Хаган и Васинк (Hagan & Wassink, 2016) истичу да повратници који успешно преносе нове вештине током целокупног миграционог циклуса, након повратка користе своја знања за покретање послова у држави порекла.

У државама порекла људски капитал повратника је изузетно значајан на шта указује случај да се појединци свесно одлучују да мигрирају у иностранство како би стекли одређене компетенције које ће им омогућити обављање високо плаћених послова у држави порекла (што се посебно односи на миграције студената). Због вештина стечених у иностранству повратници неретко бивају плаћенији од лица која обављају исто занимање у држави порекла (Dustmann et al., 2009). Резултати истраживања које је спровео Чаудри (Choudhury, 2016) показали су да су запослени радници са руководећим менаџерима повратницима су успешнији у свом послу од запослених код локалних менаџера без миграционог искуства. Латек (Latek, 2019) је издвојио Кину, Индију, Аргентину и Ирску као државе које су имале посебно велике користи од повратних миграција управо због вештина које су повратници стекли у иностранству и којима су допринели развоју својих држава порекла.

Најзначајнији елемент људског капитала је образовање које директно утиче на повећање продуктивности сваког појединца, па тако и повратних миграната. Овај показатељ је најлакше квантитативно представити и извршити компарацију на различитим просторним нивоима (Vukašinović, 2017; Кокотовић Каназир, 2021).

Друштвени капитал. Поред финансијског и људског капитала, друштвени капитал представља још једну врсту ресурса који заузима значајно место приликом истраживања повратних миграција (Kenton, 2021). Друштвени капитал се односи на скуп неформалних норми и вредности заједничких за чланове одређене групе које им обезбеђују одређене бенефиције на основу чланства у датој друштвеној мрежи (Portes, 1998; ISN, 2006; Vallejos et al., 2008; Hasa, 2017; Kenton, 2021). Као такав, друштвени капитал повратника може бити изузетно значајан у погледу социо-економског развоја одређеног простора (Hotchkiss & Rupasingha, 2018). Могуће је издвојити неколико категорија друштвеног капитала: везе (енг. *bonds*) засноване на осећају заједничког идентитета (породица, блиски пријатељи и лица исте етничке припадности), везе (енг. *bridges*) које се протежу изван осећаја заједничког идентитета (пријатељи, колеге и сарадници) и везе (енг. *linkages*) са лицима или групама на различитим нивоима одређене друштвене лествице (Hasa, 2017; Keeley, 2007).

Друштвени капитал може имати кључну улогу у процесу покретања пословања повратника у држави порекла, посебно приликом добијања одговарајућих информација у домену запошљавања, процене тржишта и привлачења купаца. Стога, у одређеним случајевима од друштвеног капитала зависи да ли ће повратници на адекватан начин применити вештине, искуство и финансије стечене у иностранству. Значај друштвеног капитала се огледа у томе да се већина повратника у процесу пословања ослања на друштвени капитал, а не на формалне

субјекте (нпр. банке) које нуде финансијску подршку (кредити) (Heggli Sagmo, 2015; Sinatti, 2015).

Важност друштвеног капитала огледа се и у процесу реинтеграције повратника. Недостатак адекватних информација може бити један од ограничавајућих фактора успешне реинтеграције. Познавање кључних лица у процесу добијања одговарајуће подршке може имати посебног значаја и на одрживу реинтеграцију, нарочито кроз ресурсе друштвеног капитала генерисане путем породичних односа и веза (Batistella, 2018; RSO The Bali process, 2019).

Повратне миграције и демографски развитак. Повратне миграције могу имати изразит утицај на демографски развитак одређеног простора, нарочито уколико су интензивне и обимне, те уколико у контингенту повратника доминирају млада и репродуктивно способна лица (Шантић & Тодоровић, 2021). Међутим, истраживања утицаја повратних миграција на развој државе порекла мање пажње посвећују утицају овог процеса на демографске карактеристике. Један од разлога је непостојање адекватних статистичких података о повратним мигрантима у бројним државама порекла. Ипак, у међународној литератури могуће је идентификовати поједина истраживања која третирају наведену тематику (Bertoli, 2015; Bertoli & Marchetta, 2015), претежно са аспекта проучавања веза између повратних миграција и њихових репродуктивних норми.

Бертоли (Bertoli, 2015) указује да репродуктивне норме понашања у државама пријема могу имати индиректне ефекте на демографски развитак држава порекла посредством повратних миграција. Наиме, у иностранству мигранти се сусрећу са новим репродуктивним нормама понашања које често усвајају и којих се придржавају након повратка. Ове норме могу бити у потпуности различите од истих у државама порекла, те се на тај начин јављају нови обрасци репродуктивног понашања који произилазе из миграционог искуства. Стога се повратници у контексту демографског развитка сматрају важним у погледу преноса образаца репродуктивних норми из државе/а пријема на државу порекла (Bertoli & Marchetta, 2015).

2.6. Политички оквир

Процесом миграција становништва у свим државама света руководи се политикама са циљем подстицања, ограничавања или усмеравања њихове динамике и обима (Pauli, 2021). Управљање миграцијама у 21. веку треба да одговори на изазове хетерогености миграционих токова који обликују друштва на различитим територијалним нивоима (локални, регионални, глобални). Крајњи циљ управљања миграцијама је изградња таквог система у којем ће миграције допринети благостању свих који су укључени у овај процес (Taran et al., 2017).

Управљање повратним миграцијама са аспекта државе порекла подразумева спровођење мера и активности у циљу подстицања одрживости повратка и успостављања успешне реинтеграције повратника (Lesińska, 2013; IOM, 2016). У склопу појединих закона, стратегија и других међународно и национално признатих докумената, често се не прави разлика између добровољних и принудних повратних миграција, те се обе категорије повратка сврставају под категоријом повратне миграције. Разлике између њих су значајне, нарочито у погледу поступка повратка. За разлику од добровољних повратних миграција које су базиране на добровољној основи, без посредног деловања других страна (владине, невладине организације), у случају принудних повратних миграција истиче се значај споразума о реадмисији који обавезује државе да приме своје грађане који не испуњавају услове уласка или боравка на територији одређене државе, и као такви интензивирају поступак спровођења повратка ирегуларних миграната (Parliamentary Assembly, 2010).

Европска комисија је 2021. године усвојила *Стратегију Европске уније о добровољном повратку и реинтеграцији* са циљем обезбеђивања хуманог, ефикасног и одрживог повратка ирегуларних миграната. У оквиру стратегије истакнуто је да услед непостојања заједничког приступа, подршка повратним миграцијама и процесу реинтеграције треба да буде

компактнија на нивоу Уније како би била ефикасна. Како би се на прави начин одговорило на изазове повратних миграција, постављени су циљеви који укључују ефикаснији правни и оперативни оквир, бољу координацију међу заинтересованим странама, подршку добровољном повратку и реинтеграцији миграната из и између трећих земаља, ефективно саветовање о повратку, обезбеђивање квалитетне подршке, подстицање одрживости реинтеграције и финансирање добровољног повратка и реинтеграције (ЕС, 2021).

Глобални договор за сигурне и регуларне миграције (енг. *Global compact for safe, orderly and regular migration*) је први међувладин споразум, припремљен под окриљем Уједињених нација, који покрива све димензије међународних миграција на свеобухватан начин. Представља необавезујући документ који поштује суверено право држава да одреде ко улази и остаје на њиховој територији и показује посвећеност међународној сарадњи у области миграција (ИОМ, 2023). Од 23 истакнута циља, повратне миграције су предмет 21. циља којим је указана важност „сарадње у обезбеђивању безбедног и достојанственог повратка и реадмисије, као и одрживе реинтеграције“ (стр. 7). Акценат је на развијању и имплементацији билатералних, регионалних и мултилатералних оквира сарадње и споразума: споразум о реадмисији, промовисање родно одговорних програма повратка и реинтеграције деце, сарадња на идентификацији држављана и издавању путних исправа у случајевима када лице нема законско право на боравак на територији друге државе, пружање адекватне конзуларне помоћи миграната пре повратка, омогућавање сигурног повратка миграната који немају законско право да остану у другој држави, успостављање или јачање националних механизма за праћење повратка, обезбеђивање адекватног процеса повратка и реадмисије деце, олакшавање реинтеграције миграната кроз обезбеђивање једнаког приступа социјалној заштити и услугама, стручном оспособљавању, могућностима запошљавања, признавању вештина стечених у иностранству, идентификовање потреба заједница у које се мигранти враћају укључивањем одговарајућих одредби у националним и локалним стратегијама развоја и сарадња са властима и релевантним заинтересованим странама. Говорећи о улози миграната у процесу развоја, 19. циљ истиче „стварање услова да мигранти и дијаспора у потпуности допринесу одрживом развоју свих земаља“ (стр. 7), док је као 20. циљ дефинисано „промовисање бржи, сигурнији и јефтинији трансфер дознака и подстицати укључивање финансија миграната“ (стр. 7) (UN, 2018; GCM, 2018; UN, 2024).

Мере реинтеграције односе се на широк спектар подршке и помоћи којима је повратницима омогућен адекватан приступ услугама у домену становања, образовања, запошљавања, социјалне заштите, саветовања и слично (Segeš Frelak & Hahn-Schaur, 2019). Полазећи од тога да је обавеза држава да прими повратнике и помогне им у процесу реинтеграције, у појединим случајевима неопходно је да владе развијају нове програме како би реинтеграција била што успешнија (Segal, 2016). Како би мере реинтеграције имале најбоље резултате, креатори политика треба да узму у обзир разлике међу повратницима у погледу пола, старости, намера трајног останка у држави порекла, стечених вештина, успостављених друштвених мрежа, карактера добровољности/недобровољности повратка (GFMD, 2019). Препоруке су и да би било пожељно да мигранти буду упознати са мерама реинтеграције пре него што се иселе како би имали времена да размотре услове миграционог и пост-миграционог периода (SMERU, 2015). Сматра се да подршка у домену реинтеграције може имати и позитивне подстицаје у процесу повратака и промовисање услова који реинтеграцију чине одрживом (Newland & Salant, 2018).

Међу државама које спроводе озбиљне политике у погледу управљања повратним миграцијама може се издвојити Ирска, која подржава и подстиче повратак путем различитих програма и иницијатива. Влада Ирске финансира Одбор за информисање грађана који пружа информације и савете о широком спектру јавних и друштвених услуга. Одбор за информисање грађана подржава веб страницу која има за циљ и да пружи све неопходне информације и савете онима који имају у плану да се врате у Ирску у погледу боравка, финансија, образовања

и услуга социјалне заштите. Одељење за запошљавање и социјалну заштиту бави се и питањима оних који мигрирају у Ирску, а који може бити од помоћи и повратницима. Године 2017, министар за дијаспору Ирске је подржао предузетничке активности миграната који се враћају или су се недавно вратили у Ирску, те подржао развој програма „Повратак ради бизниса“ (енг. *Back for Business Programme*). Овај програм има за циљ да одговори на изазове са којима се суочавају сви предузетници у раној фази, са посебним фокусом на додатне баријере и изазове (локална знања, развијање базе контаката од значаја, успостављање професионалних и личних мрежа) оних који су већ неко време били ван земље. Кроз Програм подршке мигрантима, Одељење за спољне послове и трговину финансира организације попут *Crosscare Migrant Project* и *Safe Home Ireland* које нуде савете и подршку за ирске грађане и друге који желе да се преселе у Ирску. *Crosscare Migrant Project* пружа опште информације о повратку у Ирску, као и помоћ у вези са пријавама за социјалну помоћ, становање, здравствено осигурање, итд. *Safe Home Ireland* пружа информације, савете и услуге свима који размишљају о повратку у Ирску. Неке од активности којима се баве је обезбеђивање сигурног смештаја квалификованим старијим мигрантима по повратку и упућивање другим релевантним актерима који могу бити од помоћи при повратку (GI, 2023).

Као један од примера добре праксе, издваја се и португалски програм Регресар *Programa Regressar* (енг. *The Regressar scheme*) који мигрантима, који су боравили најмање три године у иностранству, нуди подстицаје за повратак. Уколико се представници наведене категорије миграната одлуче на повратак, првих пет година након повратка имају могућност да плаћају половину стандардног пореза на доходак. Пореске олакшице се односе на све повратнике без обзира на њихове квалификације (Elliott, 2019).

Јасно дефинисани циљеви и мере у погледу повратних миграција постављени су и у оквиру *Стратегије миграција Грузије за период 2021-2030*. У стратегији је указано да је приоритет државе да подстакне повратак грузијских држављана из иностранства и олакша њихову реинтеграцију. У оквиру појединих програма владе, повратници по доласку у државу порекла добијају подршку у области здравства, образовања, смештаја. Међу циљевима стратегије истакнута је потреба за развијањем специфичних мера усмерених према различитим категоријама повратника, као што су подизање свести о мерама реинтеграције, унапређење података о повратницима и пружање подршке лицима која су реинтегрисана на тржиште рада (MSG, 2020).

Управљање повратним миграцијама спроводи се и уз подршку међународних и невладиних организација, као и кроз програме добровољног потпомогнутог повратка (Lesińska, 2013; Hall/IOM, 2017; Ndreka, 2019). Међународна организација за миграције (IOM) од 1979. године спроводи програме потпомогнутог добровољног повратка и реинтеграције (IOM, 2016; Hall/IOM, 2017). АВРП програми (енг. *Assisted Voluntary Return and Reintegration*) имају за циљ пружање административне, логистичке и финансијске подршке, укључујући помоћ у реинтеграцији, мигрантима који не могу или не желе да остану у држави пријема/транзита и који одлуче да се врате у државу порекла. Ови програми често се спроводе у сарадњи са невладиним организацијама и заједницама дијаспоре (IOM, 2019в). Активности наведеног програма имају за циљ директно побољшање услова под којима се повратак остварује, креирање таквог окружења у којем повратници могу добити све потребне информације и помоћ у процесу реинтеграције. Индиректно, подршка у процесу реинтеграције има за циљ и ублажавање фактора који могу довести до поновне емиграције (IOM, 2016).

Мере подстицања развојног потенцијала повратника усмерене су првенствено према пружању подршке повратницима у домену samozapošljavanja и покретања послова (Segeš Frelak & Hahn-Schaur, 2019). Међутим, Батистела (Batistella, 2018) указује да ове политике често не узимају у обзир постојање различитих категорија повратника и њихове потребе, што ограничава њихову ефикасност. Исти аутор истиче да политике треба да укључе информације о локалним економским могућностима, програмима финансијске писмености, развоју

предузетништва, приступу кредитима и слично, што би значајно олакшало пословање повратницима.

У једном броју држава, ипак, политике према повратним миграцијама нису развијене или су интегрални елементи других политика (нпр. политика према дијаспори). Такве политике спроводе се периодично и имају ограничени ефекат. Услед немогућности њихове системске евалуације отежана је процена њихове ефикасности (Batistella, 2018; Segeš Frelak & Hahn-Schaur, 2019). Услови у бројним државама често нису погодни за повратнике који могу да искористе своје вештине, идеје, капитал и друге ресурсе у развој. И у случајевима постојања политика реинтеграције, мере обично нису прилагођене развоју (GFMD, 2019). Осим тога, већина држава нема адекватне институције и капацитете које би се бавиле специфичним правима и потребама повратника (UN, 2021b). Стога, да би повратници допринели развоју, морају постојати повољни услови у држави повратка, првенствено у погледу исплативости улагања и система без корупције (King & Kuschminder, 2022).

Јасно је да политике повратка и реинтеграције у великој мери зависе од укупних економских, политичких и социјалних прилика у држави порекла. Ипак, сарадња између држава порекла и пријема такође може бити значајна у процесу повратка и успешне реинтеграције. Међутим, државе порекла и државе пријема на различите начине сагледавају повратне миграције, што омета формирање кохерентне политике доприносећи погрешној процени да су повратак и реинтеграција две независне области политике (Haase & Honerath, 2016).

3. ПРЕГЛЕД ИСТРАЖИВАЊА О ПОВРАТНИМ МИГРАЦИЈАМА

3.1. Преглед досадашњих истраживања у свету

Истраживања процеса повратних миграција у међународној литератури присутна су од 60-их година 20. века. Посебна пажња истраживача током 60-их година прошлог века (Appleyard, 1962; Cerase, 1967; Richmond, 1968) била је усмерена према истраживањима повратних миграција из Северне Америке и Аустралије према појединим европским државама, те у скромнијем обиму на сагледавање карактеристика овог процеса на простору Северне Америке (Hernández-Alvarez, 1968; Myers & Masnick, 1968).

Већ 70-их година 20. века тематика повратних миграције у научним круговима добија нову димензију и бива све признатија научно-истраживачка област, што потврђују и публиковани радови (Comay, 1971; Vanderkamp, 1971; Vanderkamp, 1972; Feindt & Browning, 1972; Glaser & Habers, 1974; Lee, 1974; Cerase, 1974; Toren, 1975; Long & Hansen, 1975; Johnson, 1975; Pekin, 1976; Cases Mendez & Cabezas Moro, 1976; Beaumont, 1976; Athanassiou, 1976; Beaumont, 1977; King, 1977; King, 1978; Toren, 1978; Rhoades, 1978; Bernard & Comitas, 1978; Bell & Kirwan, 1979). Анализом тих радова утврђено је да су нека од најважнијих истраживачких питања повратних миграција била: детерминанте повратка, развојне активности повратника, повратак квалификованих лица, повратак старијих лица, рурално/урбани аспект повратних миграција, политички оквир пријема повратника, што у великој мери одговара и савременим темама истраживања овог феномена. Посматрано са просторног аспекта, истраживања 70-их година прошлог века су претежно била усмерена на проучавање повратних миграција на територији Европе и Америке.

Последњих деценија, проблематика повратних миграција заузела је значајније место у научно-истраживачким круговима у свету. Карлин и сар. (Carling et al., 2019) су идентификовали више од 1.100 различитих публикација које се баве повратним миграцијама и реинтеграцијом повратника. Осим претходно истакнутих истраживачких питања, у фокус доспева и детаљна анализа пост-повратничког искуства односно процеса реинтеграције, питања повратка друге/треће генерације миграната, као и различита родна питања. Пажња се посвећује и програмима добровољног повратка и депортације ирегуларних миграната, као и повратку избеглица у конфликтна/постконфликтна подручја.

Фактори повратка представљају једно од најзначајнијих истраживачких питања у студијама о повратним миграцијама. Истиче се да тренутни обрасци мобилности становништва захтевају развој нових теорија и концепата (Yahirun, 2012; Duda-Mikulín, 2018). Неретко је наглашено да су повратне миграције подстакнуте разноврсним факторима, као и да су резултат њиховог укрштања. То делимично онемогућава разграничавање доминантнијих фактора у процесу доношења одлуке о повратку, нарочито уколико се узму у обзир разлике међу групама повратника (високообразовани, пензионери, жене/мушкарци повратници).

Истраживању које је спроведено међу турским повратницима из Немачке, Холандије и Француске, показало је да је амбиција за повратком у државу порекла присутна још на почетку миграционог циклуса, односно током процеса емиграције. Дискриминација са којом су се суочили поједини испитаници и јак осећај припадности држави порекла додатно су подстакли повратак. У истраживању су утврђене разлике међу појединим категоријама повратника. За прву генерацију миграната повратак представља природни завршетак миграционог циклуса и у вези је са жељом да се период у пензији проведе у држави порекла. Повратак млађих лица подстакнут је жељом да њихова деца наставе школовање у земљи порекла, док су се поједини вратили јер су се економски услови у држави порекла побољшали. Закључено је да се вишеслојност феномена повратних миграција огледа у чињеници да је у узорку повратника било испитаника који су одлично интегрисани у држави пријема и оних који нису; поједини су се сусрели са дискриминацијом, други нису; било је и оних који су остварили своје циљеве,

као и оних који у томе нису успели. Без обзира на поменуте разлике, сви они су се вратили у државу порекла (Kunuroglu et al., 2018).

Дуда-Микулин (Duda-Mikulin, 2018) је приликом истраживања детерминанти повратних миграција међу пољским женама повратницима истакла да иза одлуке о повратку стоји широк спектар разноврсних мотива који утичу на коначну реализацију повратка. Међу њима се издвајају проблеми интеграције у држави пријема и реализација циљева у иностранству. Будући да су у раду сагледани и фактори емиграције, предложено је да већи фокус буде на разматрањима родног аспекта повратка. Значај родне перспективе приликом доношења одлуке о повратку потврђен је у истраживању међу повратницима у Кини (Tadevosyan et al., 2020). Резултати су показали да су разлози повратка међу женама и мушкарцима различити, те да се жене враћају ради бриге о деци или старијим члановима породице, као и због удаје, док се мушкарци враћају у државу порекла након што нису остварили финансијске циљеве у иностранству, нису били задовољни послом или им је понуђена боља пословна прилика у Кини.

На комплексност одлуке о повратку указао је и Вонг (Wong, 2014) у истраживању спроведеном међу високообразованим повратницима у Гани. На повратак миграната утицај су имали фактори који су последица транснационалне мобилности, економске несигурности и незадовољства у дијаспори, личних амбиција, али да се стварни повратак јавља када повратници прикупе довољно ресурса за повратак и када се створе повољнији услови у држави порекла у односу на државу пријема. И у овом случају истакнуте су одређене родне разлике. Показало се да мушкарцима повратак првенствено враћа осећај моћи, и да су у појединим случајевима услови у дијаспори ограничили њихове амбиције. Супротно томе, повратак жена у вези је са различитим друштвеним (породичним или фамилијарним) односима (Wong, 2014). Резултати истраживања спроведеног у руралним областима Танзаније показали су да је за мушкарце повратак првенствено повезан са оствареним лошим резултатима на тржишту рада у државама пријема, а за жене са разводом бракова (Hirvonen & Bie Lilleør, 2015).

Поједине студије јасно су истакле значај породичних разлога у процесу доношења одлуке о повратним миграцијама (Predosanu et al., 2011; Yahirun, 2012; Sabharwal & Varma, 2016; Nikolka, 2018; Jacobo Suárez & Cárdenas Alaminos, 2020; Saar & Saar, 2020). Сап и Сап (Saar & Saar, 2020) су утврдили да високообразовани повратници у Естонији који су боравили у Великој Британији повратак перципирају као користан за породицу. Наиме, аутори су утврдили да је основни фактор повратка везан за прелазак из једне животне фазе у другу, односно да се повратници враћају како би у држави порекла формирали породице и са жељом да се њихова деца школују у Естонији јер су услови образовања, према њиховом мишљењу, адекватнији него у Великој Британији. Испитивајући намере повратка међу румунским мигрантима, Предосану и сап. (Predosanu et al., 2011) су уочили да су миграционе намере повратка изражене међу лицима која имају партнере и децу у држави порекла, као и међу лицима која себе сматрају Румуном/Румунком, односно која су емоционално везана за државу порекла. Слични овим налазима су резултати истраживања реализованог у Индији међу високообразованим повратницима из Сједињених Америчких Држава. У склопу овог истраживања, Сабхарвал и Варма (Sabharwal & Varma, 2016) су указали да се међу факторима повратка истиче жеља повратника да њихова деца одрастају са јаким осећајем припадности држави порекла. Повратак испитаника био је подстакнут и породичним захтевима и тежњама повезаних са бригом о старијим родитељима, имиграционим проблемима у погледу визног режима у САД-у, као и могућностима напредовања у каријери у држави порекла. Хакобо Суарез и Карденас Аламинос (Jacobo Suárez & Cárdenas Alaminos, 2020) указују да је главни разлог због којег се мексички мигранти враћају из САД-а спајање породице. Супротно томе, истраживање спроведено у Данској показало је да мигранти који имају децу имају мање склоности ка повратку (Nikolka, 2018).

Разматрајући теорије о повратним миграцијама на примеру старијих генерација миграната у Немачкој, Јахирун (Yahirun, 2012) је утврдио да на повратне миграције највећи утицај има остварен/неостварен успех у држави пријема, те да ће се вратити они мигранти који нису успели да остваре жељену финансијску добит и они који су недовољно економски интегрисани у иностранству. Осим тога, истакнуто је да се у држави порекла у већем броју случајева враћају лица са нижим степеном образовања. Резултати су потврдили да родбинске и друштвене везе имају значајног утицаја у обликовању одлуке о повратку, те да у повратним миграционим токовима претежно учествују лица која живе у вишечланим домаћинствима.

Резултати истраживања повратних миграција у Киргистану потврдила су да се исте могу одвијати етапно. У појединим случајевима повратници се враћају у урбане области државе порекла, а затим и у рурална подручја, и то тек након одласка у пензију. Разлози за то су лошија економска ситуација на селу, лошији приступ услугама и слабије развијена инфраструктура, док је на другој страни истакнута значајна предност урбаног стила живота који оставља више простора за слободне активности појединца (Thieme, 2012).

Истраживања процеса реинтеграције заснована су како на утврђивању образаца својственим повратницима на територији једне државе, тако и у ширем контексту који укључује анализу појединачних аспеката самог процеса у више држава истих или различитих географских региона. У фокусу досадашњих истраживања је проблематика економске и социјалне реинтеграције, док су остали аспекти у мањој мери заступљени. Страчан (Strachan, 2019) указује да недостатак ефикасног механизма праћења повратних миграција у државама порекла утиче на то да у литератури карактеристике појединих аспеката реинтеграције нису на одговарајући начин објашњене. Поред питања политичке реинтеграције која нису довољно истражена, ауторка истиче и да различита питања родних разлика нису у одговарајућој мери проучена.

Проблематика економске реинтеграције претежно је базирана на компарацији економске активности повратника у односу на целокупно становништво дате територије или одређене групе. Пример тога су поставке истраживања спроведеног у четири државе (Румунија, Украјина, Аргентина и Сенегал) које су се односиле на утврђивање карактеристика економске активности повратника и локалног становништва. Уочен је значајан степен економске активности повратних миграната у свим државама и то највише у Аргентини, а најмање у Украјини. У Украјини повратници имају нешто ниже стопе запослености у односу на стално становништво, док у осталим државама нису примећене готово никакве разлике у том погледу између две групе становништва. Стопа запослености је већа међу мушкарцима, при чему већи проценат жена обавља висококвалификоване послове (Obućina et al., 2018).

Студија о анализи карактеристика економске реинтеграције повратника у Централној и Источној Европи указује да је мало вероватно да ће повратни мигранти по доласку у државу порекла активно учествовати на тржишту рада, нарочито у првој години након повратка. Већа је могућност да ће започети самосталан посао и постати активни предузетници. Међу повратницима који су након повратка економски реинтегрисани на тржиште рада, мушкарци и високообразована лица се издвајају као најактивнији (Martin & Radu, 2012). До сличних резултата дошли су и Хаусмен и Неделкоска (Hausmann & Nedelkoska, 2017) у истраживању које су спровели међу повратницима у Грчкој и Албанији. Показало се да су повратници предузетнички расположени и да имају око три пута већу вероватноћу да ће се запослити у односу на локално становништво. Утврђено је да се повратници не ослањају на постојеће послове на тржишту рада, већ су усмерени на покретање сопствених бизниса. На тај начин се отварају радна места за друга лица, а захваљујући технолошки напредним идејама стварају се и извозне могућности које доносе веће приходе.

Испитивајући услове економске реинтеграције мексичких повратника који су радили и боравили у Сједињеним Америчким Државама, Корона Хименез (Corona Jiménez, 2021) је утврдила да иако су домаћинства повратника побољшала економску ситуацију у односу на

период пре миграције, већина повратника жели да се врати у САД, као и да поведе са собом своју децу како би образовање наставила у тој држави. Наведено се може довести у везу са озбиљним проблемима са којима су се повратници сусрели на тржишту рада, јер и поред одличних образовних квалификација нису могли да пронађу одговарајући посао у држави порекла. Осим тога, поједини повратници су указали да чланови њихових породица или рођаци неретко траже од њих позајмице. Један од важнијих налаза истраживања је у вези са податком да су лица чији је повратак заснован на принудној основи стигматизована од стране појединих чланова заједнице. Резултати још једне студије спроведене у Мексику показују да иако миграција доводи до прилива капитала у заједницу порекла, постоји потреба за покретањем предузећа са већим потенцијалом за запошљавањем локалног становништва (Lara et al., 2021).

Поред вештина стечених путем формалних обука и програма стручног усавршавања, многи мигранти усвајају неформално искуство кроз интеракцију са колегама, неформалним менторством и слично (Williams & Baláž, 2005; Ramirez & Hondagneu-Sotelo, 2009; Lowe et al., 2010; Romero, 2012; Kumar et al., 2014; Hagan et al., 2015; Grabowska, 2018) које могу применити у пословним активностима након повратка у државу порекла.

Истраживање које је спроведено међу повратницима предузетницима у Магребу (Тунис, Алжир, Мароко) је показало да доминирају мушкарци и лица која су образовање стекла у иностранству. Вероватније је да ће повратници постати предузетници у држави порекла уколико су исто то били у иностранству (Gubert & Nordman, 2008). У складу са овим налазима су и резултати истраживања у Египту који су показали да дужина миграционог искуства и капитал акумулиран у иностранству утичу на повратнике да у држави порекла оснују своје фирме и успешно послују. И у овом случају искуство које су повратници стекли у иностранству испоставило се вреднијим и цењенијим од искуства стеченог у истом сектору у држави порекла (Bensassi & Jabbour, 2021).

Да економска ситуација у месту порекла утиче на искуства повратних миграната у држави порекла показује истраживање обављено у Ирској и Литванији. На једној страни, повратници у Ирској су се сусрели са бољим условима и квалитетом живота, док су се испитаници у Литванији суочили са лошијим квалитетом живота, незапослености, бирократијом и отежаним приступом услугама. Сви интервјуисани, сугерисали су да је отварање нових радних места у руралним областима императив за континуирану одрживост ових региона (Farrell et al., 2014). У још једном истраживању у којем су у фокусу били повратници из руралних области Ирске утврђено је да захваљујући финансијском, људском и друштвеном капиталу имају могућност да сами покрену посао и створе пословне могућности за запошљавање локалног становништва. Велику улогу у процесу њихове реинтеграције имале су мреже које су формирали у процесу припреме повратка, а које су им омогућиле да се прилагоде постојећим условима (Farrell et al., 2012).

Предузетничке активности повратника утврдио је и Ксу (Xu, 2010) проучавајући процес повратних миграција у Кини. Истакнуто је да су око 16% свих повратника предузетници који су у већини своја пословања преусмерила у сеоска насеља. У раду је наглашена и јасна разлика међу социо-демографским карактеристикама повратника, емигранта и локалног становништва у овој држави. Резултати указују да су повратници много млађи од локалног становништва, а старији од емиграната. Истраживање спроведено у провинцији Анхуи (Кини) показује да су повратници у бољој прилици да покрену сопствени бизнис од локалног становништва. Истакнуто је да повратне миграције могу имати великог утицаја у ревитализацији руралне економије и ублажавању сиромаштва у мање развијеним подручјима, те да је финансијски капитал који повратници доносе у земљу кључан стимулативан фактор у промовисању руралних предузетничких активности (Démurgera & Xu, 2011).

У раду који је заснован на два одвојена истраживања међу повратницима из појединих европских, азијских и афричких држава наведени су бројни проблеми повратника након

доласка у државу порекла, у вези са финансијским ограничењима, приступом здравственим услугама и становању. Закључено је да на процес реинтеграције великог утицаја има искуство повратника у миграционом циклусу. Од успешности миграционог искуства зависи однос локалног становништва према повратницима. Повратници који нису финансијски ситуирани сматрани су неуспешнима, стигматизовани су и дискриминисани. То је утицало и на појаву идентитетских проблема са којима су се повратници сусрели у процесу изградње осећаја припадности држави порекла. За разлику од њих, повратни мигранти чије се повратак сматра успешним нису имали веће проблеме у процесу поновног прилагођавања (van Houte & Davids, 2008). Чобанијан (Chobanyan, 2013) је посебно издвојио питање становања као велики проблем у процесу реинтеграције повратника у Јерменији. Испоставило се да већина нема обезбеђен стамбени објекат по повратку и да неретко изнајмљују стан или остају код рођака. Истраживањем је утврђено да повратници нису адекватно информисани о могућностима запошљавања и да не узимају у обзир законске регулативе које су се промениле од периода њихове емиграције.

Истраживање спроведено међу висококвалификованим повратним мигрантима у Индији и Кини показало је да повратници по доласку у државу порекла имају низак степен интеракције са локалним становништвом, као и да већина није остала у блиском контакту са пријатељима или колегама у пређашњим државама пријема (Wiesbrock, 2008). Високообразовани повратници у Пољској имају мање потешкоћа приликом проналаска посла у односу на друге групе повратника. Истраживањем је утврђено да је мања вероватноћа да ће повратници који су акумулирали значајан финансијски капитал у иностранству искористити своје вештине у држави порекла (Coniglio & Brzozowski, 2016).

3.2. Преглед досадашњих истраживања у Србији

Тематика повратних миграција у научним круговима у Србији присутнија је од почетка 21. века. Истраживања на ову тему сагледана су првенствено са аспекта повратка високообразованих лица и њиховог финансијског и људског капитала (Pavlov, 2011; Бодрожић, 2014; Васојевић и сар., 2018; Весковић Анђелковић, 2019; Васојевић & Кирин, 2019;). Предмет интересовања појединих истраживача је и транснационално предузетништво, (Павлов и сар., 2013; Предојевић Деспић и сар., 2015). Све присутнија тема међу домаћим ауторима је у вези са испитивањем ставова и намера чланова дијаспоре у контексту повратка у државу порекла, као и утврђивању фактора који утичу на њихове намере (Тодоровић, 2019; Шантић & Тодоровић, 2021). Током пандемије COVID-19 посебна пажња била је усмерена према факторима који су подстакли повратне миграционе токове у овом периоду, као и према улози државе и управљању повратним миграцијама у кризним временима, првенствено у контексту њихових будућих миграционих планова (Šantić & Antić, 2020; Пешић, 2020; Šantić et al., 2021; Весковић Анђелковић, 2021; Предојевић Деспић & Лукић, 2021).

Павлов (Pavlov, 2011) је сагледала одлике повратних миграција високообразованих лица, њихово пост-миграционо искуство, могућност искоришћавања њиховог људског капитала, као и подршку коју добијају током процеса повратка од стране државе. Истраживање је спроведено међу високообразованим лицима која су у иностранству провела дуже од годину дана и која након повратка у Србији бораве дуже од годину дана. Указано је да се највећи број испитаника вратио из породичних разлога или након завршетка школовања, те да је након повратка већина била запослена у приватном сектору. Будући да највећи број испитаника који је учествовао у овом истраживању није добио никакву врсту помоћи од државе порекла током процеса повратка, као и да их држава није подржала у циљу искоришћавања знања и вештина, повратници су указали и на потребу системске подршке државе посредством формирања институција одговорних за лица која се након одређеног времена враћају из иностранства.

Акценат истраживања које су спровеле Павлов и сар. (2013) међу повратницима који су власници предузећа у Србији и остварују сарадњу са иностранством, био је на утврђивању

карактеристика њиховог транснационалног предузетништва. Рад је пружио детаљан увид у мотиве испитаника у вези са оснивањем фирми у Србији (и истовременим пословањем у Србији и иностранству) у оквиру макро, мезо и микро аналитичког нивоа. Утврђено је да циљна група у истраживању, захваљујући својим људским и друштвеним капиталом, има важну улогу у процесу повезивања државе порекла и пријема и да представља значајан ресурс у развоју српске привреде. Повезаности са државом порекла утицала је на њихову већу спремност за пословање од других инвеститора. Исте ауторке у другом раду (Предојевић-Деспић и сар., 2015) су истакле да је потребно радити на развијању безбеднијег друштва и пословног окружења, унапређењу информисања и сарадње са мигрантима и повратницима и на препорукама за развијање радне културе и позитивне слике о предузетништву у циљу његовог подстицања.

Бодрожић (2014) је у истраживању спроведеном међу високообразованим стручњацима и заинтересованим страна испитивао препреке и систем подршке у процесу повратка, те је представио модел процеса повратних миграција на примеру Републике Србије. Резултати су показали да упркос чињеници да повратници долазе у државу порекла са ставом да ће људски капитал искористити у функцији развоја, неретко се суочавају са бројним препрекама, што се негативно испољава на њихове првобитне планове. Указује се да повратници немају одговарајућу институционалну подршку и да се врло често суочавају са препрекама које им онемогућавају да искористе свој развојни потенцијал, што је нарочито случај са повратницима који су дужи временски период провели у иностранству и који су изгубили контакте. На крају је указано да постоје претпоставке да је слична ситуација у Србији и са осталим групама повратника, те да је то питање које треба детаљније истражити.

Истраживање спроведено од стране Кабинета министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику у сарадњи са Републичким заводом за статистику и невладином организацијом „Центар за живот – да нас буде више“ (Ђукић Дејановић и сар., 2018), имало је за циљ проучавање услова за стварање подстицајног амбијента за висококвалификовану дијаспору и повратнике. Један од циљева истраживања био је и да укаже на потенцијал и спремност високообразованих повратника да учествују у развоју државе порекла. Резултати студије су показали да је највећи број повратника планирало свој повратак пре исељавања у иностранство. Међу основним разлозима повратка издвајају се престанак стипендирања у иностранству и породични разлози. Након повратка појединци нпр. власници приватних фирми су указали да помажу српску привреду плаћајући порез и запошљавајући локалну радну снагу. Запослени у државној управи, који имају релативно високу позицију, навели су да својим знањем значајно доприносе развоју друштва. Испитаници који нису након повратка пронашли посао навели су да њихова немогућност да допринесу развоју је последица тога што држава није умела да искористи њихов потенцијал. У студији је дат и важан низ препорука испитаника креаторима политика у Србији у циљу ефикасног усмеравања потенцијала повратника у развојне сврхе.

Тематика повратних миграција високообразованих лица била је и предмет научног интересовања Васојевић и сар. (2018) са циљем утврђивања важности стеченог образовног искуства у погледу запослења у држави порекла. Важан задатак представља и анализа њихових искуства у пословном окружењу на високообразованим институцијама и научним институтима. Осим самих повратника, у раду су анализирани и ставови њихових колега. Иако је утврђено да повратници немају јасно дефинисано мишљење да ли им је инострано образовање помогло да се запосле у Србији, уочено је да повратници запослени на научним институтима имају позитивнији став о овом питању у односу на оне који раде на факултетима. Са друге стране, лица која раде са високообразованим повратницима уважавају знања и искуства њихових колега повратника и деле мишљење да повратници имају могућност да примене стечено знање из иностранства у свом раду у Србији. Закључено је да је потребно радити на креирању механизма за подстицање повратка високообразованих лица. Фокус истраживања рада Васојевић и Кирић (2019) био је на дефинисању фактора који утичу на

задовољство живота високообразованих повратника у Србији. Будући да су се задовољство послом и остали фактори који су у јакој вези са тим издвојили у првом плану, утврђено је да квалитет економске активности повратника има изразит утицај на задовољство њиховог живота у Србији. Поред тога, сагледавање будућих миграционих кретања указало је да су мреже које су повратници остварили са колегама у земљама пријема као и нови обрасци понашања који су стекли током образовног процеса, фактори који утичу на одлуку о поновној емиграцији. Један од значајнијих налаза истраживања био је да могућност несметаног нострификовања дипломе у држави порекла има утицаја на одлуку о повратку и останку у Србији.

Велики допринос разумевању спремности високообразованих повратника да учествују у ефективном партнерству Србије и експертске дијаспоре и услова њиховог ангажовања у развојним пројектима у држави порекла, дала је Весковић Анђелковић (2019) у својој докторској дисертацији. Посебан фокус је на истраживању друштвеног капитала испитаника који је том приликом детаљно сагледан. На основу резултата истраживања утврђен је значајан развојни потенцијал високообразованих повратника, али је указано и на непостојање адекватне државне политике која би њихове ресурсе поставила у темељ развојних стратегија.

Тодоровић (2019) је у истраживању спроведеном међу другом генерацијом српских миграната у Швајцарској испитивала транснационалне активности испитаника, при чему је сагледала њихове намере о повратку. Указано је да су испитаници на бројне начине повезани са државом порекла и да остварују различите економске, социјалне и културне везе, али да повратак за већину припадника друге генерације српских миграната у Швајцарској није опција о којој они размишљају. Шантић и Тодоровић (2021) пружиле су детаљан увид у намере о повратку међу другом генерацијом српских миграната у кантону Луцерн у Швајцарској. На основу података анкетног истраживања и интервјуа анализирани су могућности њиховог трајног повратка, као и детерминанте које утичу на њихове намере о повратку у државу порекла, односно да остану у држави пријема. Уједно су сагледане и намере о повратку родитеља испитаника (прве генерације миграната). Резултати истраживања су указали да су веће миграционе намере присутне међу првом генерацијом миграната у односу на другу. Такође, највеће могућности повратка присутне су међу запосленим мушкарцима који су у брачној заједници и који учествују активно у транснационалним активностима. Истовремено, жене које су запослене и које немају децу имају најмању намеру да се врате у Србију. Утврђено је и да велики утицај на одлуку о повратку имају разлике у животном стандарду у држави порекла и држави пријема, и да задовољство животом у кантону Луцерн претежно утиче на то да већина испитаних своју будућност види управо у овом кантону.

Шантић и Антић (Šantić & Antić, 2020) су у једном од првих истраживања о утицају пандемије COVID-19 у Републици Србији сагледале миграционе токове у контексту њиховим управљањем у временима кризе. Наведено је да су мере које су државе широм света донеле у циљу сузбијања ширења вируса имале утицаја на карактер ирегуларних миграција и на обим и интензитет повратних миграција, те да се велики број миграната вратио у своје државе порекла добровољно или принудно. Истакнуто је да држава није имала целисходан одговор на обимне повратне миграције у овом периоду, те да је власт најпре апеловала на дијаспору да не долазе у земљу како не би „ширили вирус“, док су истовремено позивали лекаре из иностранства да дођу у Србију и помогну у тешким временима. Непостојање свеобухватног и јединственог одговора огледао се и у томе да је држава при крају и након завршетка ванредног стања позвала повратнике да остану у Србији јер ће се економска ситуација у држави побољшати, али и због могућности да млади повратници могу да допринесу развоју Србије на више начина, пре свега у погледу побољшања демографске слике.

Утицај пандемије COVID-19 на групе миграната у Србији које су у овом периоду биле најрањивије (ирегуларни мигранти и тражиоци азила и повратни мигранти) истраживали су Шантић и сар. Разматрана је и улога државе у процесу управљања повратним миграцијама у

временима кризе, као и изазови са којима су се повратници сусрели током овог периода. Указано је на изразит утицај пандемије на здравствено и социо-економско стање повратника, те и на пораст њихове дискриминације и стигматизације. У овом периоду посебно рањиву групу чинили су ирегуларни мигранти и тражиоци азила, који су и неретко сматрани одговорним за ширење вируса (Šantić et al., 2021).

Током периода пандемије COVID-19, Институт за социолошка истраживања у Београду спровео је истраживање међу лицима која су се вратила у Србију из иностранстава непосредно пре или у првим данима након увођења ванредног стања (Весковић Анђелковић, 2021; Пешић, 2020). Резултати су показали да су се првенствено у Србију вратила лица која су у иностранству провела кратак временски период (туристичка, пословна или друга путовања), затим лица која живе у иностранству, циркуларни и сезонски мигранти и лица која на дневном нивоу прелазе границу. Пешић (2020) је дала детаљан приказ утицаја донетих мера против ширења вируса COVID-19 на повратнике (нпр. њихови стамбени и материјални ресурси током периода самоизолације, као и изазова са којима су се они суочавали). Указано је да се највећи број повратника вратио јер нису имали здравствено осигурање (или су имали привремено здравствено осигурање) у иностранству или услед губитка посла. Поједини су се вратили због забринутости чланова породице, док је било и оних који су више поверења имали у власт и институције Републике Србије у односу на државу пријема у овом периоду. Ослањајући се на резултате овог истраживања Весковић Анђелковић (2021) је објаснила да су „понуа доброг посла“ и „реформа правне државе“ основни мотиви за останак у Србији. Ипак, висок удео испитаних лица навео је да планира да се врати у државу дестинације након завршетка кризе.

Проблематика повратних миграција у истом периоду сагледана је и у раду Предојевић Деспих и Лукић (2021) са циљем утврђивања утицаја пандемије COVID-19 на различите категорије миграната, у склопу којих је издвојена и категорија повратника. Истакнуто је да су се мигранти у овом периоду суочили са различитим изазовима у државама пријема, као што је губитак посла, смањени приходи и слично. Издвојене су потешкоће у поступку самог повратка из иностранства будући да су државне границе биле затворене. Поједини су указали на недостатак подршке јавних служби у државама пријема, неорганизованост у погледу информисања грађана о повратку, немогућност обезбеђивања превоза. Највећи број испитаних лица навео је да намерава да се врати у иностранство.

Испитивајући обрасце повратних миграција по основу споразума о реадмисији, примећено је да истраживачи посебан акценат у својим радовима стављају на карактеристике процеса реинтеграције ове категорије повратника. Велики допринос на ову тему дао је Цвејић (2012. и 2019), пружајући темељан увид у карактеристике места пребивалишта, домаћинства, доступности личних докумената, запошљавања, становања, образовања, здравствене и социјалне заштите, социјалног учешћа и дискриминације ових повратника. Резултати првог истраживања (Цвејић, 2012) указали су на бројне изазове са којима се реадмисанти сусрећу по повратку у земљу, те је наведено да је реч о слабо образованој групи становништва са знатном стопом незапослености, присутним сиромаштвом и лошим условима становања. Припадници ове категорије изузетно су активни у поступку проналазка запослења. Осим тога, један од основних разлога због којих ова лица немају здравствено осигурање је недостатак појединих докумената који су неопходни да би добили здравствену књижицу. Слично овим налазима, и резултати другог истраживања (Цвејић, 2019) указали су на разноврсне проблеме у погледу поновног прилагођавања, као и да највећи број повратника по споразуму о реадмисији има потребу за запослењем, станом, хуманитарном и социјалном помоћи. Један од значајнијих налаза је да се готово половина испитаних у последњих годину дана од момента истраживања суочило са неким видом дискриминације.

Јакоби и Марковић (2017) наводе да људски капитал повратника по основу споразума о реадмисији није довољно истражен у нашој земљи, те у складу са тим испитују чиниоце које утичу да се исти на системском нивоу вреднује. На основу резултата истраживања које су

спровели међу реадмисантима у Суботици и Новом Саду, указали су на значајне проблеме. Између осталог, нагласили су да је недостатак података о броју повратника ограничавајући фактор њихове инклузије у радне и образовне активности. Поред тога, указано је на непостојање комуникације са институцијама на националном нивоу, те на низак степен образовања ових лица што им онемогућава да пронађу посао у држави порекла. Наведено је и да велики проблем представља и непоседовање дипломе или сам процес њене нострификације. У раду је дат низ препорука у домену побољшања њихове социјалне инклузије.

Повратне миграције у Србији биле су у фокусу истраживања научног пројекта под називом “Trajectories of Reintegration. The Impact of displacement, Migration and Return on Social Change” (2019-2022) финансираног од стране немачког савезног министарства за економску сарадњу и развој (БМЗ). У студији у којој су укључене различите категорије повратника, установљено је да је повратак само једна од фаза миграционог циклуса, будући да већи део испитаника планира да поново мигрира. Уједно је истакнута и важност социјалних мрежа у контексту реинтеграције у држави порекла. Истакнуто је да веома мали део повратника има користи од званичних програма реинтеграције и пројеката које воде националне и/или међународне институције и организације или невладине организације и истакло неопходност јачања капацитета у погледу пружања неопходне подршке повратницима (Schmitz-Pranghe, 2023).

Питања повратних миграција била су предмет истраживања и различитих дискусија у оквиру научно-истраживачког пројекта MIGREC. Носилац овог пројекта био је Факултет политичких наука Универзитета у Београду, а руководилац била је проф. др Наталија Перишић. Истраживачи на овом пројекту су кроз различите семинаре, радионице, летње и зимске школе миграција обрађивали проблематику повратних миграција, како са аспекта добровољног, тако и са аспекта недобровољног повратка. Под окриљем овог пројекта објављени су неки од радова (Šantić & Antić, 2020; Šantić et al., 2021; Шантић & Тодоровић, 2021) о којима је било речи у овом поглављу.

4. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

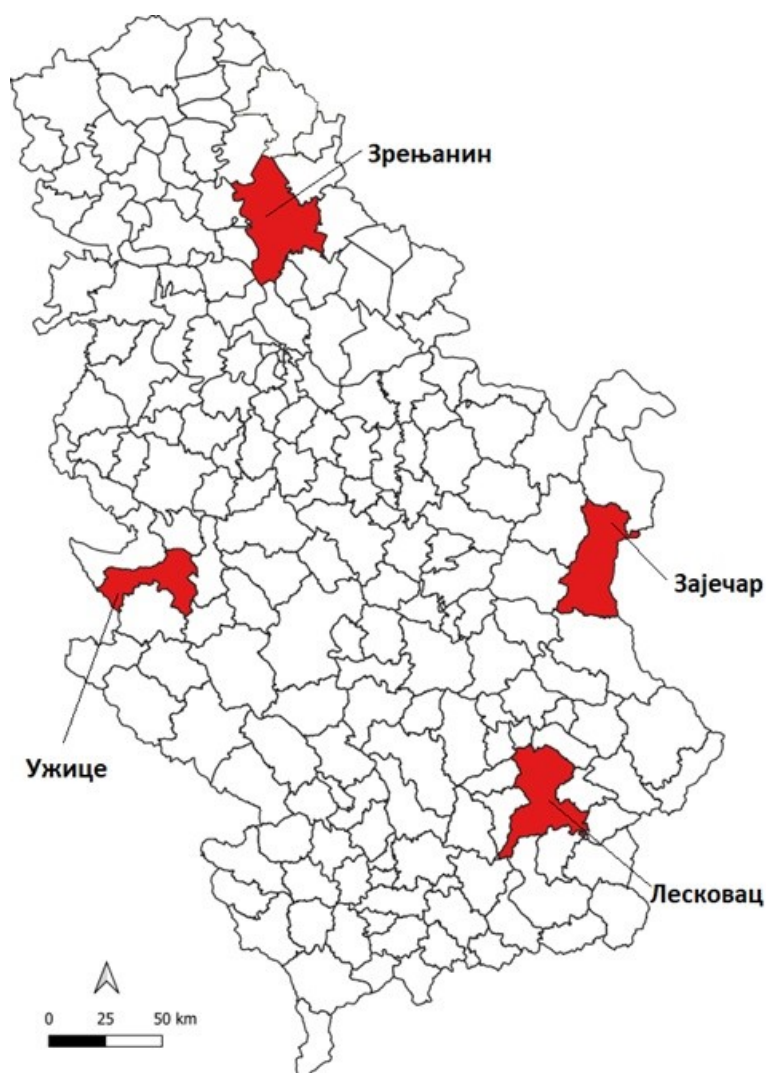
Рад на изради докторске дисертације резултат је сложеног вишегодишњег истраживања (2019-2024) током којег је проблематика повратних миграција детаљно сагледана са теоријског аспекта, обрадом и анализом података пописне статистике, применом широког спектра методолошких процедура и теренским истраживањем. У наставку овог поглавља представљени су основни методолошки елементи рада, са издвојеним сегментима у склопу којих су дефинисани просторни оквир истраживања, циљна група теренског истраживања, извори података, примењене методе истраживање (опште и специфичне), уз поступак обраде и анализе података.

4.1. Дефинисање просторног оквира истраживања

Просторни оквир истраживања процеса повратних миграција у овој докторској дисертацији дефинисан је границама Републике Србије, и према различитим територијалним нивоима: регионални ниво (статистички региони), општински ниво (општине/Градови) и насеобински ниво (тип насеља: градска и остала)².

Теренско истраживање спроведено је на простору четири јединице локалних самоуправа у Републици Србији - Град Лесковац, Град Ужице, Град Зрењанин и Град Зајечар. Реч је о регионалним центрима који се налазе у јужном (Град Лесковац, Јабланичка област), западном (Град Ужице, Златиборска област), северном (Град Зрењанин, Средњобанатска област) и источном делу (Град Зајечар, Зајечарска област) земље (Слика 6).

² У складу са Законом о територијалној организацији Републике Србије („Службени гласник РС“, бр. 129/07, 18/16, 47/18 и 9/20-др. закон).

Слика 6. Географски положај јединица локалне самоуправе у којима је спроведено теренско истраживање
Извор: Аутор

Циљ истраживања је да се процес повратних миграција испита у јединцима локалних самоуправа које се налазе у различитим деловима земље, које се одликују различитим степеном социо-економског развоја и (у одређеној мери) различитим демографским и миграционим карактеристикама. Велики утицај на избор наведених Градова имао је и научно-истраживачки пројекат „Истраживање ставова и намера становништва о пресељавању и утврђивање утицаја миграција на демографско старење у четири јединице локалне самоуправе, у циљу формулисања препорука за креирање мера популационе политике“ спроведеног управо у ове четири јединице локалних самоуправа 2019. године од стране Географског факултета Универзитета у Београду. Наиме, резултати овог пројеката, између осталог, су указали на емиграциони потенцијал различитог обима у наведеним локалним самоуправама, те је био очекиван и последично супротан ток, повратне миграције, што ове локалне самоуправе чини подобним за испитивање процеса.

4.2. Циљна група теренског истраживања

Циљна група теренског истраживања су повратни мигранти односно лица чији је повратак заснован на добровољној основи, који су у иностранству провели најмање годину дана, док су након повратка у Србији, у тренутку спровођења истраживања, боравила најмање шест месеци. У истраживање су укључена лица која су се вратила из иностранства, укључујући и она лица која су радила - боравила у некој од бивших република СФРЈ. Дефинисање циљне

групе истраживања засновано је на представљеним концептима повратних миграција, са посебним освртом на дефиницију Уједињених нација.

Уважавајући ставове истраживача и међународних организација у погледу формулисања карактеристика аспекта добровољности повратних миграција и имајући на уму непостојање концепата који на свеобухватан начин укључују све димензије добровољности/принудности повратка, у овој докторској дисертацији под термином *добровољне повратне миграције* подразумевају се сви видови повратних миграција засновани на слободној вољи мигранта да се врати у државу порекла, а који притом нису ни на који начин утемељени на некој законској регулативи којом се налаже њихов неодложни повратак. Сва остала повратна миграциона кретања, у овом раду, третирана су под категоријом *принудне повратне миграције*.

4.3. Извори података

Проучавање процеса повратних миграција у Србији базирано је на коришћењу широке базе података које су омогућиле да се одговори на дефинисане циљеве и задатке истраживања. Пре свега, фаза деск истраживања укључила је преглед и анализу постојеће међународне и домаће литературе (научни радови, универзитетски уџбеници, монографије, извештаји и друге публикације) и нормативних докумената (закони, стратегије и друга релевантна документа на националном и међународном нивоу). Посебан значај у теоријском делу докторске дисертације имала је библиографија радова о повратним миграцијама формирана од стране Карлинга и сар. (Carling et al., 2019).

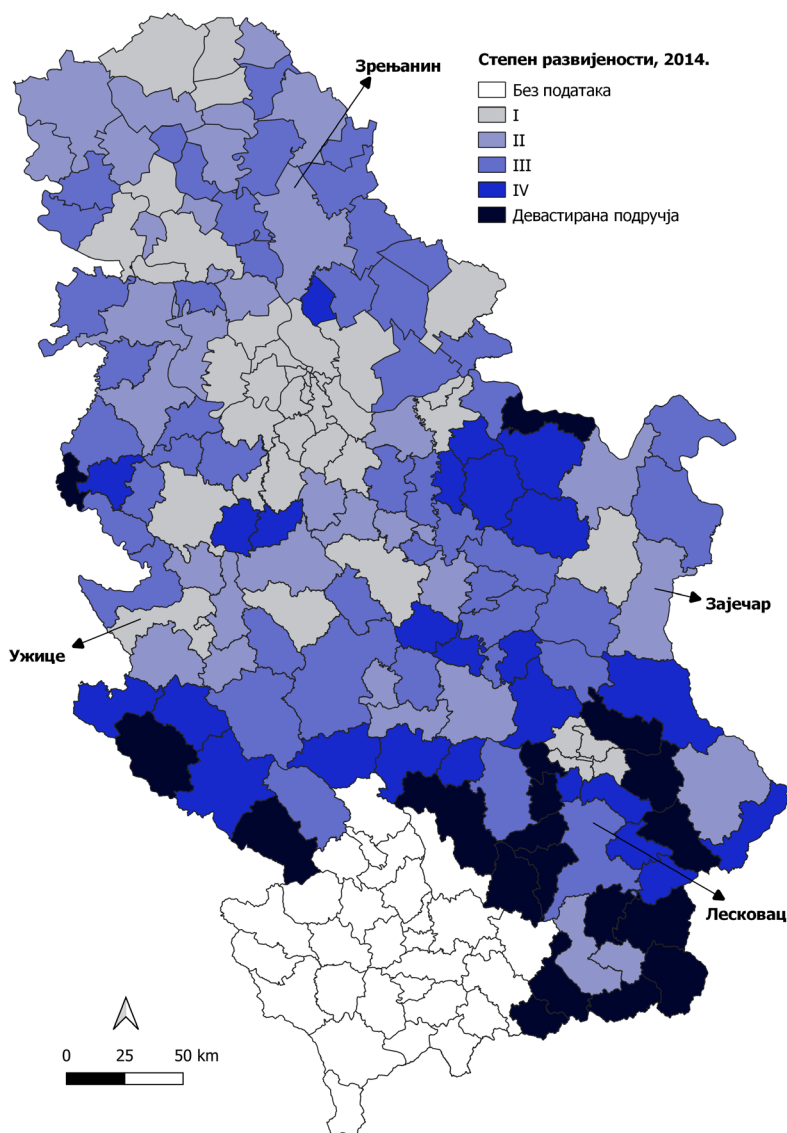
Процес повратних миграција на простору Србије сагледан је анализом података пописне статистике. За потребе докторске дисертације обрађени су и анализиране до сада необјављени подаци о повратним миграцијама. Реч је о документационим табелама које су добијене од стране Републичког завода за статистику посебним захтевом. Посебан значај за истраживање имала је публикација „Србија у процесу спољних миграција“ (Станковић, 2014), пре свега део који се односи на податке о повратним и спољним миграција. У циљу свеобухватнијег сагледавања миграционог процеса на територији Србије, у анализу су укључени и други подаци пописа становништва (кретање броја становника на различитим територијалним нивоима током различитих временских периода, подаци о миграцијама у контексту досељеног и аутохтоног становништва у Србији), као и подаци виталне статистике. Дисертација се заснива на обради и анализи података добијеним теренским истраживањем применом микс методског истраживања, које је укључило је организацију и реализацију анкетног истраживања и интервјуа са повратним мигрантима.

У циљу сагледавања степена локалног развоја, коришћени су подаци индекса друштвеног развоја јединица локалних самоуправа у којима се спроводило теренско истраживање (Град Лесковац, Град Зајечар, Град Ужице и Град Зрењанин), припремљено од стране тима за социјално укључивање и смањење сиромаштва Владе Републике Србије, као и индекс социоекономског притиска формираног од стране Винклера (Winkler, 2012).

Осим тога, велики значај у процесу примене различитих метода и техника имала је класификација јединица локалних самоуправа у Србији дефинисана Уредбом о утврђивању јединствене листе развијености региона и јединица локалне самоуправе за 2014. годину. Према овој уредби јединице локалне самоуправе су класификоване у четири категорија, при чему су посебно издвојена девастирана подручја, на основу вредности бруто-домаћег производа по глави становника у односу на републички просек (Слика 7)³. Степен развијености добија се применом индекса развијености јединица локалне самоуправе. У прорачун овог индекса укључени су стопа незапослености, доходак по становнику, изворни приходи по становнику, степен образовања, стопа пада или раста становништва. За потребе датог индекса коришћени

³ У склопу поглавља 8.4 детаљно су сагледане карактеристике изабраних јединица локалних самоуправа према степену развијености.

су подаци Републичког завода за статистику и министарства надлежног за послове финансија и пореске управе („Службени гласник РС“, број 62/15). Важност анализе социо-економског развоја општина/Градова у овој докторској дисертацији огледа се са аспекта утврђивања повезаности са повратним миграцијама на истом територијалном нивоу.

Слика 7. Степен развијености јединица локалних самоуправа у Србији, 2014.

Извор: Аутор, према Службени гласник РС, бр. 104/14.

**I категорија:* степен развијености изнад републичког просека; *II категорија:* степен развијености у распону од 80 до 100% републичког просека; *III категорија:* степен развијености у распону од 60% до 80% републичког просека; *IV категорија:* степен развијености испод 60% републичког просека; *Девастирана подручја:* степен развијености испод 50% републичког просека.

У циљу адекватнијег разумевања миграционог потенцијала јединица локалне самоуправе који су у фокусу теренског истраживања и будућих праваца мобилности становништва који је у директној вези са процесом повратних миграција, представљен је и део резултата споменутог научно-истраживачког пројекта о миграцијама становништва, који је 2019. године спроведен на простору Градова који су у фокусу теренског истраживања ове дисертације (Шантић и сар., 2019).

4.3.1. Пописна грађа као извор података о повратним миграцијама

Поуздани статистички подаци представљају изразито важан елемент у процесу основног разумевања феномена повратних миграција. Иако бројне државе света показују интересовање за утврђивање величине и карактеристика повратних миграција, многе од њих не поседују потпуне податке о овом процесу, док у појединим државама не постоји никакав вид евиденције (UN, 2011; UN, 2022).

Пописи становништва представљају један од најзаступљенијих извора прикупљања података о повратним мигрантима на државном нивоу. Ипак, пописи садрже ограничен број питања, те не пружају детаљне информације о специфичностима самог процеса. Узимајући у обзир да се пописи становништва спроводе у просеку на десет година, њима се не могу прецизније пратити промене миграционих кретања (ИОМ, 2011б; UN, 2022).

Република Србија путем пописа становништва добија основне податке о различитим видовима миграционог процеса (Шантић & Тодоровић, 2021). Подаци о спољним миграцијама у Србији се прикупљају од пописа становништва 1971. године. Значајно је истаћи да су подаци о лицима на раду или боравку у иностранству у пописима становништва између 1971-2002. године добијени од чланова домаћинства у Србији, при чему је пописивање обављено и путем дипломатских представништава. У попису становништва 2011. године, подаци о мигрантима су добијени само о стране чланова домаћинстава у Србији (Пенев и Предојевић-Деспић, 2012; Станковић, 2014). Управо због начина пописивања, неретко се истиче и непотпуност обухвата лица на раду - боравку у иностранству. Важно је истаћи и да су 1971. године контингентом лица на раду у иностранству обухваћени само радници мигранти. Извршена је евиденција и издржаваних чланова породица лица запослених у иностранству и других категорија наших грађана који су у време пописа били у иностранству. Они су искључени из категорије лица на раду у иностранству (СЗС, 1971).

Повратни миграциони токови у нашој држави праћени су током пописа становништва 1981, 1991, 2011. и 2022. године⁴. У раду су сагледани подаци пописа 1981, 1991. и 2011. године, без података за територију Аутономне покрајине Косова и Метохије у пописима становништва 1991. и 2011. године⁵. Контингент повратника у попису становништва 2011. године чине стални становници, рођени у Србији (мајка живела у Србији у време када су рођени), радили/боравили у иностранству најмање годину дана у континуитету (искључене државе бивше СФРЈ) и вратили се у Србију.

Подаци пописне статистике пружају увид у просторно-временску димензију наведеног феномена, на основу којих се могу пратити карактеристике повратних миграција у одређеном временском периоду и на различитим територијалним нивоима. Питања о повратним миграцијама која су у фокусу у пописној статистици, уз податке о социо-демографским карактеристикама, у вези су са државом у којој су лица боравила пре повратка, временским оквиром боравка у иностранству и повратка у Србију и главним разлогом за повратак, као и на питање држављанства. Иако су подаци РЗС-а значајни и тренутно једини постојећи, приликом сагледавања основних одлика повратних миграција у Србији, неопходно је навести одређена методолошка ограничења која отежавају упоредивост података према наведеним пописним годинама. У публикацији Станковића (2014) *Србија у процесу спољних миграција*, указано је следеће:

- За разлику од пописа становништва 1981. и 1991. године током којих су под категоријом повратника обухваћена сва лица која су радила у иностранству пре повратка, попис становништва 2011. године донео је одређене измене у том погледу. Наиме, током пописа

⁴ Резултати пописа становништва 2022. године у домену повратних миграција нису објављени у тренутку писања ове докторске дисертације, те нису укључени у анализу.

⁵ Последњи попис становништва на простору АП Косово и Метохија је спроведен 1991. године. Међутим, због бојкота албанског становништва, подаци нису потпуни, већ су извршене процене.

становништва 2011. године, категорија повратника укључила је лица која су пре повратка радила у иностранству али и чланове њихових породица који су са њима боравили у иностранству до повратка у Србију.

- Током пописа 2011. године лица која су радила у иностранству и чланови њихових породица који су боравили са њима до њиховог повратка регистровани су под једном категоријом, без навођења икаквих разлика између ове две групе повратника.
- С обзиром на то да су током пописа 1981. и 1991. године повратници из бивших југословенских Република били сагледани у склопу унутрашњих миграционих кретања, током пописа становништва 2011. године, као што је речено, они су искључени из категорије повратника. Број лица која су се вратила из република бивше СФРЈ, према подацима пописа становништва 2011. године, износио је 87.113 (Станковић, 2014).

Подацима пописа становништва не могу се утврдити прецизна миграциона путања повратника, односно није могуће сагледати да ли је повратник борао у једној или неколико држава пре повратка у Србију. Будући да пописом становништва није обухваћено питање о намерама повратника у погледу њихове секундарне миграције, није могуће утврдити одрживост повратних миграција.

4.4. Опште методе истраживања

Комплексност дефинисаног предмета истраживања захтева коришћење широког спектра општих и посебних научних метода и техника које су примењене током различитих фаза истраживања.

Група општих метода истраживања, које су примењене у овој дисертацији, укључује методе индукције и дедукције, методе анализе и синтезе, статистички метод, метод класификације, метод дескрипције, метод опсервације, компаративни метод и картографски метод.

- *Метод индукције и дедукције* су коришћене приликом испитивања теоријских приступа, концепата и прегледа резултата постојећих истраживања о проблематици дефинисаној предметом истраживања. Посебна улога наведених метода огледала се у процесу представљања резултата теренског истраживања, детерминисања законитости и формулисања закључака.
- *Метод анализе и синтезе* имале су примену приликом дефинисања општих појмова повратних миграција и реинтеграције, као и у процесу детерминисања фактора који утичу на повратак миграната у државу порекла и фактора који имају утицаја на успешност реинтеграције. Осим тога, наведени методи примењени су и током утврђивања повезаности нивоа остварене реинтеграције и одрживости, и током целокупног поступка представљања података пописне статистике и резултата теренског истраживања.
- *Статистички метод* је коришћен приликом обраде квантитативних показатеља базираних на подацима пописне и миграционе статистике и теренског истраживања (квантитативног сегмента истраживања – анкета и интервју). Резултати статистичких анализа представљени су у виду табела и графика током целокупне анализе у докторској дисертацији.
- Значај *метода класификације* огледао се у поступку дефинисања типова повратних миграција и аспекта реинтеграције.
- *Метод дескрипције* је посебан значај имала током сагледавања најважнијих теоријских концепата повратних миграција, улоге повратних миграција у процесу развоја државе порекла, миграционих процеса на територији Србије, као и приликом представљања резултата теренског истраживања који се односе на карактеристике процеса повратних миграција и реинтеграције повратника.

- *Метода опсервације* имала је изразит значај на терену, и омогућила је да се обрасци понашања повратника опажањем узму као релевантни у процесу представљања резултата теренског истраживања.
- *Компаративни метод* примењен је приликом упоређивања пописне и миграционе статистике у просторно-временском оквиру, на различитим територијалним нивоима (према статистичким регионима; на нивоу јединица локалних самоуправа, као и између руралних и урбаних средина) и у различитим временским периодима. Посебна важност овог метода огледала се у процесу сагледавања карактеристика миграционог циклуса испитаника, који су обухваћени теренским истраживањем, према њиховим социо-демографским карактеристикама, Градовима и типу насеља.
- С обзиром на значај просторног аспекта у географским истраживањима, *картографски метод* примењен је током више фаза израде дисертације. Важност примене овог метода огледа се у могућностима визуелизације квантитативних података на различитим територијалним нивоима, као и представљања резултата примењених статистичких процедура. Наведени метод је имплементиран коришћењем програма QGIS.

4.5. Микс метода као главна методолошка пропозиција

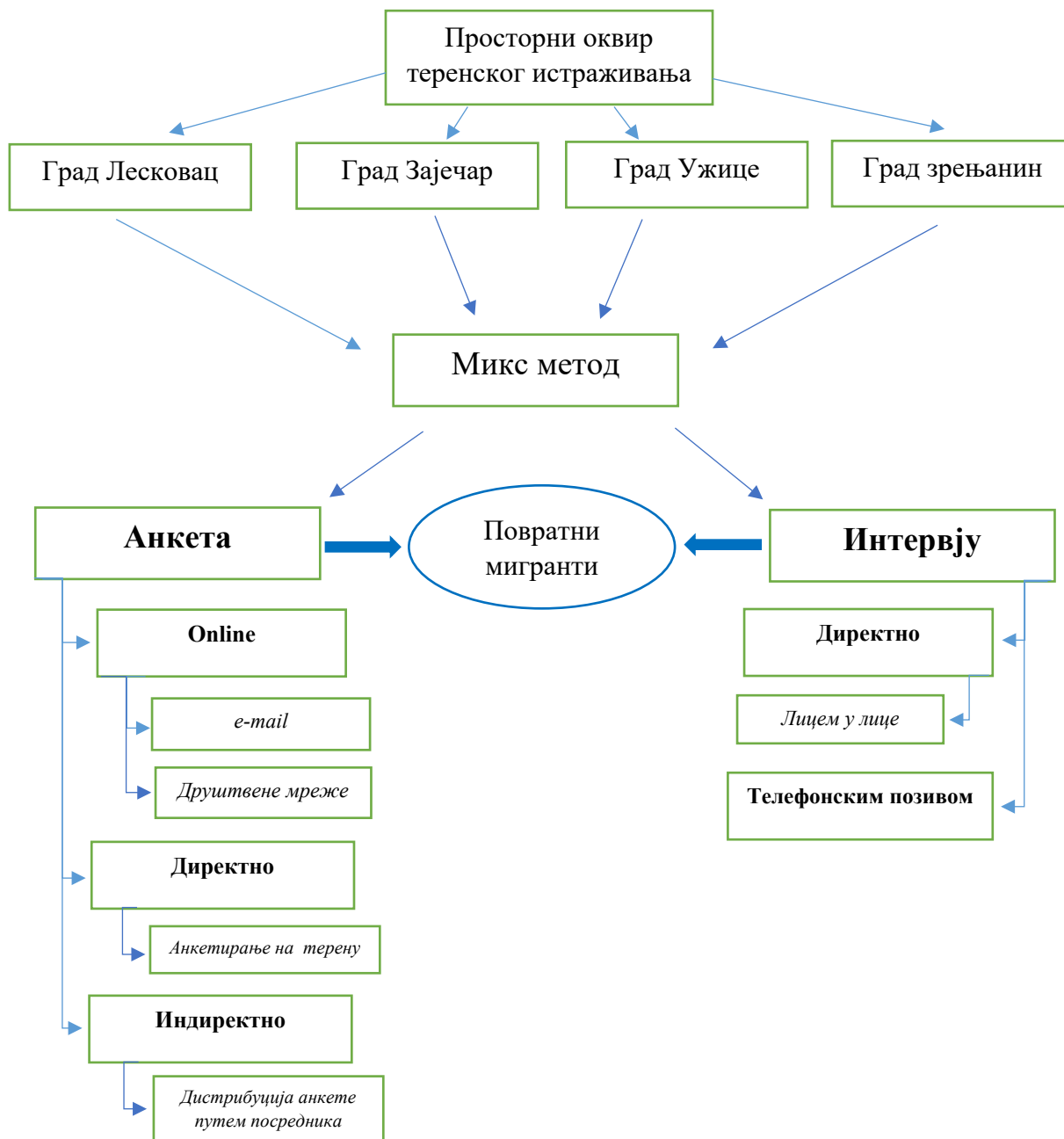
Теренско истраживање у оквиру докторске дисертације засновано је на примени микс методског истраживања (енг. *mixed methods research*) које подразумева систематску интеграцију или „мешање“ квантитативних и квалитативних података у оквиру једног истраживачког пројекта. Основна премиса наведеног метода је да интеграција квантитативних и квалитативних података омогућава синергијско и потпуније сагледавање процеса који се истражује у односу на поступак одвојеног прикупљања података и анализе истих (Wisdom & Creswell, 2013). Један од циљева истраживања која се базирају на микс методу јесте уочавање законитости међу подацима, као и проширивање и употпуњавање закључака (Schoonenboom & Johnson, 2017).

Примена микс метода у научним истраживањима започела је средином 20. века. Ипак, од 80-их година прошлог века комбиновање квантитативних и квалитативних података добија на све већем значају (Creswell, 2014). Због специфичности своје примене, могућност коришћења овог метода у групацији друштвених наука (међу којима су и студије миграција) је значајна. Ипак, још увек је присутан недовољан број истраживања која се базирају на интеграцији квалитативних и квантитативних метода у области миграција (Ciobanu & Burton-Jeangros, 2019).

У циљу адекватног сагледавања кључних карактеристика микс методског истраживања, важно је најпре размотрити његове две основне димензије – квантитативни и квалитативни аспект. Квантитативна истраживања подразумевају прикупљање и анализу бројчаних података како би се описао, објаснио и предвидео феномен од интереса. Основне категорије квантитативних истраживања су анкетно и експериментално испитивање. Квантитативне методе укључују формализоване принципе који чине основу за строг истраживачки процес који полази од формулисања истраживачких питања, структуре истраживања, одабира и анализе података до тумачења и извођења закључака (Kaiser, 2019; Befring, 2015). Квалитативна истраживања акценат стављају на разумевање догађаја који се одвијају у окружењу и интерпретацију искустава. У квалитативне типове прикупљања података спадају интервју, опсервације, аудио-визуелни материјал, квалитативна документа (извештаји, новински чланци и слично) (Creswell, 2009; Hancock et al., 2009; Terrell, 2011). Укључују поступак прикупљања и тумачење нумеричких података у циљу разумевања друштвеног окружења циљне групе истраживања (Apuke, 2017; Babatunde Adedoyin, 2020; Bhandari, 2023).

Коришћење обе методе (квантитативне и квалитативне) у оквиру једног истраживачког пројекта омогућава да се дефинисани предмет истраживања свеобухватно и детаљно сагледа, те да се слабости једног метода унапреде другим. Значај микс-методског истраживања огледа

се и у томе што „даје глас“ учесницима студије и што осигурава да се истраживање заснива на личним искуствима испитаника (Wisdom & Creswell, 2013). Микс методско истраживање у овој докторској дисертацији заснива се на анкетном истраживању и интервјуу (Слика 8). Захваљујући њиховој комбинованој примени реализовани су сви дефинисани задаци теренског истраживања. Теренско истраживање је спроведено у периоду септембар 2023. године – јануар 2024. године.

Слика 8. Процес теренског истраживања
Извор: Аутор

4.5.1. Анкетно истраживање

Анкета припремљена за потребе ове докторске дисертације формирана је према наведеним теоријским поставкама и концептима, при чему су поједина истраживања и радови имали посебан значај приликом њеног обликовања (IOM, 2002; Flowerdew & Martin, 2005; Gubert & Nordman, 2008; Ђукић Дејановић и сар., 2018; Шантић и сар., 2019). Анкетно истраживање је одобрено од стране етичке комисије Географског факултета (број 1259).

У складу са предметом истраживања, упитник је укључио сегменте везане за све етапе миграционог циклуса повратника. Питања су била груписана у шест целина:

- социо-демографске карактеристике повратника,
- одлике емиграционог процеса,
- период боравка у иностранству,
- карактеристике повратних миграција,
- одлике реинтеграције и
- улога повратника у процесу развоја државе порекла.

Упитник је укључио и уводни део који се састојао од кратког објашњења истраживања и ближег упознавања испитаника са предметом докторске дисертације. Засебно је издвојена група питања о месту пребивалишта повратника, називу насеља у којем живи и називу државе/држава у којој/има су боравили до повратка у Србији.

Испитаници су имали могућност да, на основу искуства пре исељавања, миграционог и пост-миграционог искуства, својих уверења и афинитета, изаберу један или више понуђених одговора (у зависности од карактера питања). Поједина питања су била конципирана у виду Ликертове скале (енг. Likert scale) где су испитаници могли да изаберу један број на скали од 1 до 5. У оквиру неколико питања пружена је могућност да испитаници означи учешће у неким активностима (често, понекад, никад; да и не) и да оцене квалитет одређених услуга у њиховој јединици локалне самоуправе (одличан, добар, коректан, лош, веома лош, не знам). Сва питања су била јасна, сажета, у складу са обрађеном тематиком и конципирана без двосмисленог контекста.

- *Прва група питања* укључила је податке о социо-демографским карактеристикама испитаника (пол, старост, брачни статус, број деце (уколико их има), величина домаћинства, ниво образовања, економска активност, област радног ангажовања). У склопу ове групе питања постављено је и питање о држављанству.
- У оквиру *друге групе питања* акценат је био на сагледавању карактеристика емиграције. Циљ је био да се испитају фактори који су условили исељавање испитаника и сагледају социо-демографске карактеристике у тренутку исељавања. Постављена су питања и са ким су се испитаници иселили, да ли су се консултовали са неким у процесу исељавања, да ли су одјавили пребивалиште пре исељавања, те да ли су пре исељавања имали у плану да се врате у Србију.
- *Трећа група питања* усмерена је на анализи карактеристика миграционог искуства испитаника у иностранству. Фокус је био на испитивању одлика интеграције, као и транснационалних активности испитаника, укључујући праксу слања дознака и предузетничке активности.
- *Четврта група питања* уско испитује процес повратних миграција. Овај сегмент анкете сагледава временски оквир повратка испитаника у Србију, старост испитаника у тренутку повратка, као и факторе који су подстакли повратне миграције. Проучава и изворе консултација испитаника у процесу повратка, као и то са ким су се вратили. У овом делу анкете истражено је да ли су испитаници по повратку добили децу, имају/немају контакт са пријатељима/познаницима из иностранства, те да ли добијају дознаке.
- *Пета група питања* акценат ставља на испитивање социјалног, економског и политичког аспекта реинтеграције. Циљ је био и да се испитају намере испитаника о секундарној емиграцији, као и фактори који утичу на њихову одлуку да поново учествују у миграцијама, односно да остану у Србију.
- *Шеста група питања* испитује улогу повратника у функцији развоја државе порекла. У том контексту, сагледана је важност финансијског, људског и социјалног капитала испитаника по повратку.

Дистрибуција анкете: Пре почетка истраживања спроведено је пилот истраживање како би била тестирана анкетна питања, и како би се утврдили најадекватнији начини укључивања циљне групе у истраживање.

Спровођење анкетног истраживања одвијало се у неколико фаза:

- У првој фази упитник је циљној групи дистрибуиран online путем email-а. Верзија online упитника формирана је у Google forms, који је послужио као основа за каснију обраду података у статистичком пакету SPSS-у и њихово графичко представљање коришћењем QGIS-а. Разлог одабира наведене платформе у процесу дистрибуције online упитника у вези је са њеном једноставношћу, функционалношћу и могућностима које нуди. Ова платформа омогућава да се адекватно формулишу питања и понуђене опције, те да целокупни упитник добије унапред припремљен облик и форму.
- Полазећи од ставова еминентних аутора (Kayam & Hirsch, 2012; Efthymioua & Antoniou, 2012) да интернет и друштвене мреже представљају адекватну основу за различите истраживачке поступке, друга фаза анкетног истраживања укључила је дистрибуцију упитника на друштвеним платформама (Facebook), у групама које окупљају лица из јединица локалних самоуправа која су у фокусу теренског истраживања.
- Трећа фаза спровођења анкетног истраживања подразумевала је рад на терену и директно анкетање испитаника. Заснивала се на укључивању мреже контаката који су раније успостављени како би се што већи број испитаника укључио у истраживање.
- У четвртој фази у дистрибуцији анкете учествовали су представници локалних самоуправа, месних канцеларија и месних заједница, као и контакти познаника у све изабране јединице локалне самоуправе.

Један од циљева теренског истраживања био је добијање што хетерогенијег узорка у погледу социо-демографских карактеристика повратника, како би се дата проблематика сагледала са различитих аспеката. Просечно време попуњавања анкете износило је 15-20 минута. Прикупљање података путем анкетног упитника је било добровољно и анонимно.

4.5.2. Интервју

Квалитативни аспект микс методског истраживања укључио је поступак спровођења дубинског полуструктурисаног интервјуа чији су резултати омогућили детаљан увид у ставове испитаника, који нису утврђени у процесу анкетног истраживања. Основна питања интервјуа пратила су сваки сегмент анкете и оставила су простор за детаљан одговор испитаника о њиховом миграционом искуству.

Испитаници су укључену у ову фазу истраживања „методом снежне лопте“ (енг. *snowball method*) и намерним одабиром испитаника одговарајуће категорије (нпр. високообразовани повратници, лица која су покренула предузетништво по повратку, лица која су се школовала у иностранству и сл.). Повратни мигранти који су учествовали у овој фази истраживања били су упознати са предметом истраживања докторске дисертације, и сви су на добровољној основи приступили разговору.

Поједини испитаници са којима је обављен интервју учествовали су и у анкетном истраживању. Интервјуи су организовани и обављени уживо (лицем у лице), и телефонским позивом. Интервјуи који су организовани са повратницима уживо, обављени су у домовима повратника или у месним заједницама/канцеларијама насеља из којих су испитаници.

Рад на докторској дисертацији захтевао је и испитивање активности владиних и невладиних организација у погледу проблематике повратних миграција и миграција уопште, како би се сагледали сви аспекти овог процеса у Србији и ангажовање свих укључених актера. Из тог разлога обављени су интервјуи и са службеницима у владином и невладином сектору из области миграција који су у многоструком расветлили улогу државе и међународних организација

у Србији у процесу повратних миграција, реинтеграцији и активностима повратника у процесу развоја државе порекла на државном и локалном нивоу. Обављено је више од 30 интервјуа са заинтересованим странама и представницима локалних самоуправа, месних заједница/канцеларија и др. Обављени су интервјуи са повереницима за избеглице и миграције у Лесковцу, Зајечару и Зрењанину, као и са запосленима у градским управама за друштвене делатности и локални развој.

Теренско истраживање представља најсложенији и најзахтевнији сегмент израде ове докторске дисертације. Због специфичности циљне групе истраживања, сам поступак укључивања испитаника је био изузетно сложен. Важно је указати да су бројни председници и секретари месних заједница и месних канцеларија допринели дистрибуцији анкете и били веома отворени за сарадњу, нарочито лица у Граду Ужицу. Ипак, било је и случајева када представници месних канцеларија и месних заједница у другим општинама нису желели да сарађују и дају допринос истраживању.

4.6. Методе и технике обраде података пописне статистике

Основа анализа података пописа становништва о повратним мигрантима у Србији представља сагледавање сличности и разлика међу статистичким регионима, општинама/Градовима⁶, типу насеља (градска и остала) у погледу бројности популације повратника и удела повратника у укупном становништву. Посебан сегмент посвећен је детаљнијој анализи података о повратним мигрантима на нивоу насеља у јединицама локалних самоуправа које су у фокусу теренског истраживања. У ширем контексту, а у циљу адекватног разумевања процеса повратних миграција, сагледани су и подаци о досељеном становништву, као и однос лица на раду - боравку у иностранству и повратних миграната на нивоу општина/Градова. На тај начин су нарочито истакнуте оне јединице локалне самоуправе које се одликују већим бројем повратника у односу на лица на раду – боравку у иностранству. Обрада података пописне статистике извршена је коришћењем различитих статистичких процедура у пакетима Microsoft office и SPSS, док је представљање резултата извршено коришћењем ГИС програма QGIS.

Полазећи од претпоставке да је у најразвијенијим општинама/Градовима највећа концентрација повратних миграната, у раду је извршено утврђивање везе између броја повратника и степена развоја локалних самоуправа. У ту сврху примењен је *Спирманов коефицијент корелације* (енг. Spearman rank order correlation coefficient - rho) који се заснива на утврђивању корелационог односа између две варијабле класификованог ранга (Pallant, 2007). Варијабла категоризације општина према бројности повратних миграната (< 100 - 1; 101-500 - 2; 501-1000 - 3; 1001-2000 - 4; 2001-3000 - 5; 3001-5000 - 6; > 5001 - 7) и варијабла класификација општина према развијености (девастирана подручја - 1; IV категорија - 2; III категорија - 3; II категорија - 4; I категорија - 5) коришћене су приликом калкулације поменутог коефицијента. Спирманова корелација примењена је и приликом утврђивања корелационог односа између броја повратника и броја лица на раду - боравку у иностранству према општинама у Србији. Категоризација општина/Градова према броју лица на раду - боравку у иностранству за потребе ове процедуре била је иста као и у случају категоризације према броју повратних миграната (< 100 - 1; 101-500 - 2; 501-1000 - 3; 1001-2000 - 4; 2001-3000 - 5; 3001-5000 - 6; > 5001 - 7).

Примењена је и *Спирманова мултикорелациона анализа* у склопу које су узети у обзир број становника, број повратних миграната, удео повратних миграната у укупној популацији, број лица на раду и боравку у иностранству, удео лица на раду - боравку у иностранству у укупној

⁶ Приликом обраде и анализе података, Градови са градским општинама (Град Ужице, Град Пожаревац, Град Ниш и Град Врање) сагледани су као један недељиви скуп и као такви представљени картографски. Општине Града Београда, као региона са посебним статусом, засебно су сагледане и анализиране.

популацији и степен развијености општина. Мултикорелациона анализа је представљена у виду корелационих матрица.

Пирсонов коефицијент корелације (енг. Pearson correlation coefficient - r), који се користи за непрекидне променљиве или када је једна од променљивих дихотомна (Pallant, 2007) примењен је у циљу утврђивања повезаности између броја повратних миграната и броја становника према насељима у јединицама локалних самоуправа у којима је спроведено теренско истраживање.

У циљу утврђивања степена промене укупне популације повратних миграната међу пописним годинама (1981, 1991. и 2011) и у периодима 1991/1981, 2011/1991 и 2011/1981, извршена је калкулација *индекса промене*. Вредности овог индекса сагледани су и на нивоу Градова који су фокусу теренског истраживања.

Индекс концентрације (I_k) представља значај метод приликом сагледавања просторне дистрибуције становништва на једном простору. У овој докторској дисертацији је примењен у контексту анализе размештаја мигрантске популације у Србији према општинама/Градовима 2022. године. Индекс концентрације мигрантске популације добијен је према следећој формули (1)

$$I_k = \frac{V_o}{P_o} : \frac{V_r}{P_r} \quad (1)$$

где је V_o укупна мигрантска популација општине/Града; V_r укупно мигрантско становништво Републике Србије; P_o површина општине/Града; P_r површина државе. Вредности индекса концентрације ближе 1 означавају равномернији распоред, вредности мање од 1 се односе на дисперзију, а веће од 1 на концентрацију мигрантске популације у посматраним просторним јединицама (Шантић, 2013).

У циљу утврђивања сличности и разлика у погледу хетерогености досељеног становништва према месту порекла по општинама/Градовима у Србији, примењен је *Симпсонов индекс разноликости* (D). Вредности овог индекса добијени су применом формуле (2)

$$D = 1 - \left(\frac{\sum n(n-1)}{N(N-1)} \right) \quad (2)$$

где је n укупан број досељених лица из истог места досељавања (досељени из Србије, досељени из бивших република СФРЈ и досељени из осталих земаља), а N укупан број досељених лица. Симпсонов индекс разноликости је примењен приликом сагледавања односа досељених лица са подручја Републике Србије, досељених лица из бивших Република СФРЈ и досељених лица из других држава 2022. године према општинама/Градовима. Према примењеној формули, вредности овог индекса су у распону од 0 до 1, при чему веће вредности указују на већу хетерогеност у погледу досељеног становништва према месту порекла (BFSC, 2023; RGS, 2023). Значај примене овог индекса огледа се у чињеници да у категорију досељених из бивших република СФРЈ и осталих земаља припадају и лица која су у иностранству боравила најмање годину дана пре доласка у Србију, те су у склопу ове категорије укључени и повратни мигранти.

4.7. Методе и технике обраде података теренског истраживања

Обрада података теренског истраживања извршена је у статистичком пакету SPSS, верзија 23 и SPSS, верзија 29.0.2.0 (20). Први корак у представљању резултата теренског истраживања представља употреба дескриптивне статистике која се сматра једноставним обликом статистичког закључивања (Видовић и Воркапић, 2020).

Подаци анкетног истраживања сагледани су утврђивањем фреквенција и процентуалног удела по издвојеним категоријама. На основу добијених података, извршена је њихова детаљна

анализа, уз графичко и табеларно представљање истих. У оквиру фазе дескриптивне статистике, подаци анкетног истраживања су подвргнути техници *кростабулације* (енг. *Crosstabulation*, *Crosstab*) или унакрсног табелирања, чијом је применом испитан однос између одређених варијабли (Живковић, 2015). Реч је о процедури која омогућава формирање двосмерне или вишесмерне табеле (тзв. табела емпиријских фреквенција) у склопу које су категорије једне варијабле представљене у редовима табеле, а категорије друге варијабле у склопу колона (Томашевић, 2022; Kent State University, 2023; IBM, 2023). Ова процедура је примењена приликом укрштања појединих социо-демографских карактеристика испитаника и одређених елемената миграционог циклуса и путем сагледавања разлика у узорку испитаника према Градовима и типу насеља.

Важно је истаћи да је дескриптивни део анализе укључио и сагледавање и представљање резултата интервјуа. Перцепције испитаника на одређену тему у вези њиховог миграционог циклуса груписане су и анализиране у контексту сличности и разлика. Анализа интервјуа заснива се и на издвајању специфичних цитата који прате целокупан контекст представљања резултата истраживања, а све у складу са поставкама микс методског истраживања.

Друга фаза обраде података теренског истраживања укључила је примену специфичнијих статистичких процедура за детаљно утврђивање релевантности постављених хипотеза и најадекватније сагледавања карактеристика процеса повратних миграција и реинтеграције у датој студији случаја. У том контексту одабрани су следеће процедуре и тестови: Хи-квадрат тест независности, Спирманов коефицијент корелације ранга, Ман-Витни У тест и Крушкал-Волисов Х тест.

Хи-квадрат тест независности (енг. *Hi-Chi Square* (χ^2)) примењује се приликом утврђивања везе између две категоријске променљиве, од којих свака може имати две или више категорија. Овај непараметарски статистички тест се заснива на кростабулацији. Да би тест био статистички значајан потребно је да вредност величине Sig. износе 0,05 и мање. Приликом интерпретације резултата истраживања, посматра се и категорија *Pearson Chi-Square*, док у случајевима када свака променљива има само две категорије посматра се вредност *Continuity Correction* (Pallant, 2007; Georgia State University Library, 2023). У докторској дисертацији Хи-квадрат тест је примењен првенствено приликом утврђивања статистички значајне разлике између одређених пропорција испитаника према социо-демографским карактеристикама, по Градовима и типу насеља, према различитим елементима миграционог циклуса.

Спирманов коефицијент корелације ранга (енг. *Spearman rank order correlation coefficient* (ρ)) применљив је за рангиране податке. Циљ корелационе анализе јесте да се утврди да ли постоји квантитативно слагање (корелациона веза) између одређених појава. Карактеристика корелационе анализе јесте да се веза између варијабли, уколико постоји, разликује према смеру и јачини. Вредности корелације се крећу у распону од -1 до +1. Негативна вредност корелације указује да једна променљива опада када друга расте и обрнуто, док позитивна вредност показује да обе променљиве заједно расту и опадају. Јачина корелације се повећава са приближавањем према вредности 1 односно -1 (Pallant, 2007; Chhikara, 2020). Спирманов коефицијент корелације примењен је приликом утврђивања повезаности између задовољства квалитета животом испитаника у иностранству и ставовима о успешности боравка у иностранству, као и приликом утврђивања повезаности између периода иселавања и учесталости остваривања контаката са државом порекла током периодаведеног у иностранству.

Ман-Витнијев У тест (енг. *Mann-Whitney U test*) се користи за поређење разлика између две независне групе када је зависна варијабла ординална или континуирана, али не нормално дистрибуирана (Jeevanand, 2020a). Овај тест представља непараметарску алтернативу т-теста независних узорака, и заснива се на поређењу медијане двеју група (Pallant, 2007). Ман-Витнијев У тест је примењен приликом утврђивања разлике међу испитаницима у домену улоге у развојним активностима у држави порекла према дужини боравка у иностранству.

Крушкар-Волисов Х тест (енг. Kruskal Wallis H test) је непараметарски тест заснован на рангу и може се примењивати за утврђивање статистички значајне разлике између две или више група независне променљиве у односу на континуирану или ординалну зависној варијаблу. Овај тест је алтернатива једнофакторског АНОВА теста, и примењује се када подаци нису нормално распоређени, али под условом да сви имају сличну дистрибуцију (Rizwan, 2019; Jeevanand, 2020б). Коришћен је са циљем утврђивања разлика међу испитаницима у домену њихових намера о останку/секундарној миграцији и степена задовољства квалитетом живота по повратку.

5. КАРАКТЕРИСТИКЕ МИГРАЦИОНИХ ПРОЦЕСА У СРБИЈИ

Мобилност становништва на територији Србије и Балканског полуострва од давнина је била условљена врло динамичним историјским и друштвеним дешавањима карактеристичним за овај простор. Повољан географски положај, односно вековна позиција између истока и запада, односно Европе и Азије, утицао је на смењивање различитих цивилизација – римска, византијска, млетачка, турско-источњачка, итд. које су оставиле за собом неизбрисив траг. Јован Цвијић је утврдио да је становништво Балканског полуострва од Велешке клисуре од Загребачке горе испремештано и издвојио економске и историјско-психолошке факторе као најважније детерминанте честих пресељавања. Системским теренским истраживањима великан српске географије увидео је значај миграција на свеукупни антропогеографски комплекс, те их уврстио у кључна питања/проблеме српске антропогеографије (Цвијић, 1922; Радушки, 2016; Шантић, 2018). Од Цвијића до данас је прошао цео век у којем су различити услови и догађаји утицали на то да о миграцијама становништва говоримо као о једном од најважнијих питања свеукупног социо-економског, демографског и безбедносног питања државе. На територији Србије се у различитом обиму и интензитету одвијају унутрашња пресељавања, ирегуларне и транзитне миграције, емиграција, принудне миграције, имиграција и повратне миграције (Слика 9).

Слика 9. Типови просторне мобилности становништва у Републици Србији

Извор: Аутор

Током 90-их година 20. века Србија се сустрела са бројним изазовима у домену избеглиштва и расељавања становништва. Сукоби у бившој Југославији, утицали су најпре на досељавање великог броја избеглица у Србију. Највећи број избеглица из Босне и Херцеговине дошао је током 1992. године, а из Хрватске 1995. године. Након ратних дешавања 1999. године (бомбардовање Србије), дошло је до расељавања становништва са простора АП Косова и Метохије (Срби и друго неалбанско становништво). Пописом избеглица 1996. године у Србији забележено је 537.937 избеглица и 79.791 ратом угрожених лица (UNHCR, JIPS, КИРС, 2011; Лукић, 2015). Две деценије касније (2022. године), укупан број избеглица у Србији износио је 25.047 (из Хрватске 17.169, и из БиХ 7.878). Највећи број њих настањен је у Региону Београда и Војводини (Јужнобачком и Сремском округу). На другој страни, број расељених лица са

простора Косова и Метохије 2022. године износио је 194.662. Интерно расељена лица у највећем обиму насељавају Београдски регион, Рашки, Шумадијски и Топлички округ (КИРС, 2022).

Услови у земљи, као и услови у ближем и даљем окружењу у 21. веку утицали су на појаву нових миграционих видова различитих по обиму и интензитету. Поред тога што је Србија током новог века задржала примат традиционално емиграционе државе, у последњој деценији њена улога као транзитне, па и имиграционе државе бива све значајнија. Политичка и социоекономска дешавања на Блиском Истоку, у Авганистану, Пакистану и појединим афричким државама условио је талас миграција, где се Србија на путу ка западној Европи издвојила као важна транзитна држава. Избеглице, тражиоци азила, ирегуларни мигранти и други учесници ових мешовитих миграционих токова пролазивши кроз нашу земљу задржавали су се дуже или краће. Подаци Министарства унутрашњих послова указују да је од јануара до децембра 2015. године 577.995 лица прошло преко територије Србије (Minca et al., 2019).

Последњих пар година кризе попут пандемије Covid-19 и рата у Украјини утицале су на миграциона кретања на нашим просторима. Пандемија Covid-19 утицала је на смањење емиграције, док је истовремено условила повратак значајног броја миграната (Арандаренко, 2022). У кратком временском периоду током 2020. године у Србију се вратило више од 300.000 лица из иностранства. Иако детаљна истраживања на тему њихове секундарне миграције нису спроведена, сматра се да се већина ових повратника (чији се повратак не сматра добровољним) поново иселила по завршетку ванредног стања (Šantić et al., 2021). Ратна дешавања у Украјини и последична криза утицала су на просторну покретљивост становништва и из Украјине и из Русије. Многи од њих Србију су препознали као погодну државу за насељавање. Процене о њиховом укупном броју у Србији у 2023. години су различите. Поједини извори наводе да се од почетка рата до априла 2023. године у Србију доселило више од 200.000 Руса и 130.000 Украјинаца (Анђелић, 2023), док други наводе да је тај број већи (Euronews.Serbia, 2023).

Услед дефицита квалификованих радника у појединим сферама делатности (услугне делатности, возачи аутобуса, радници на грађевини, достављачи), у Србији је последњих неколико година започет процес досељавања радника миграната из Азије, Африке и Централне Америке. Према подацима којима располаже Министарство унутрашњих послова, у популацији имиграната у Србији 2022. године доминирала су лица из Русије (37,8%), Кине (20,3%), Турске (10,5%), Индије (3,1%) и Северне Македоније (1,9%) (КИРС, 2022). Сматра се да имигранти могу да замене домаћу радну снагу која одлази у иностранство. Као последица оваквих околности, све је присутнија дебата у научним круговима и широкој јавности на тему – *Да ли Србија постаје држава имиграције?* Истовремено, повратне миграције из иностранства века представљају све значајнији вид просторне мобилности у Србији.

5.1. Досељено становништво у Републици Србији

Миграције становништва у првој половини 20. века на простору Србије првенствено су биле подстакнуте ратним дешавањима (Балкански ратови, Први и Други светски рат). Од средине прошлог века, постепено почиње диференцијација миграционих токова која се огледала најпре у тзв. колонизацији простора Војводине, а нешто касније и пресељавању становништва унутар земље на релацији село-град. Ова пресељавања (карактеристична за период након Другог светског рата), која су била последица убрзаних процеса индустријализације, урбанизације и деаграризације утицала су на демографске и социоекономске карактеристике и урбаних и руралних области. И док су градови концентрисали све већи број становника, првенствено младу радну снагу, у руралним подручјима је све изразитији био процес депопулације, нарочито у појединим планинским пределима која су била изолована од општинских и регионалних центара (Радушки, 2016).

Удео аутохтоног становништва, односно становништва које од рођења станује у истом месту, у укупној популацији Србије континуирано се смањивао у периоду 1961-2022. године.

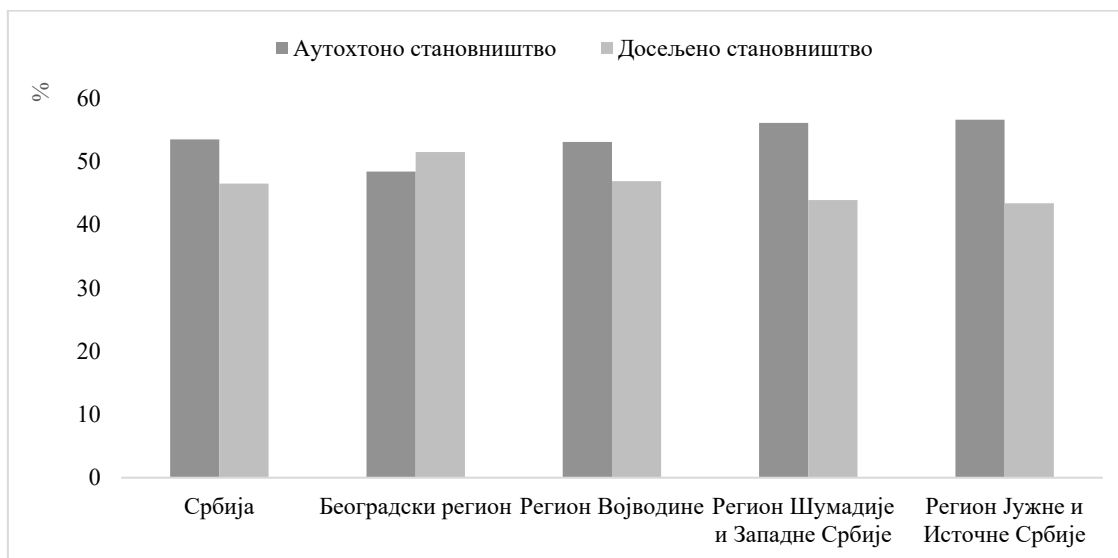
Истовремено се повећавао број и удео становника који су учествовали у просторној мобилности. Подаци пописа становништва 1961. године показали су да је аутохтоно становништво чинило 61,6% укупног становништва Србије, а мигрантско 38,4%. Шест деценија касније (2022. године) удео аутохтоног становништва износи 53,5%, а досељеног 46,5%. Приказани подаци о променама које су се одвијале у посматраном временском оквиру у складу су са доминантним процесима и трендовима присутним након Другог светског рата (Табела 2).

Табела 2. Аутохтоно и мигрантско становништво Србије, 1961-2022.

Пописна година	Укупан број становника	Аутохтоно становништво		Мигрантско становништво	
		n	%	n	%
1961	7.642.138	4.705.513	61,6	2.936.625	38,4
1971	8.446.591	4.894.211	57,9	3.552.380	42,1
1981	9.313.676	5.387.635	57,8	3.926.041	42,2
1991	8.118.917	4.488.155	55,3	3.630.762	44,7
2002	7.498.001	4.065.776	54,2	3.432.225	45,8
2011	7.186.862	3.949.797	55	3.237.065	45
2022	6.647.003	3.554.904	53,5	3.092.099	46,5

Извор: РЗС, 2023а.

Посматрано према статистичким регионима Србије, могу се увидети одређене разлике у односу аутохтоног и досељеног становништва. На простору Града Београда 2022. године мигрантско становништво чинило је више од половине укупне популације (51,5%). У региону Војводине, удео досељених лица у укупном становништву је износио 46,9%, у региону Шумадије и Западне Србије 43,9%, а у региону Јужне и Источне Србије 43,4% (Слика 10).

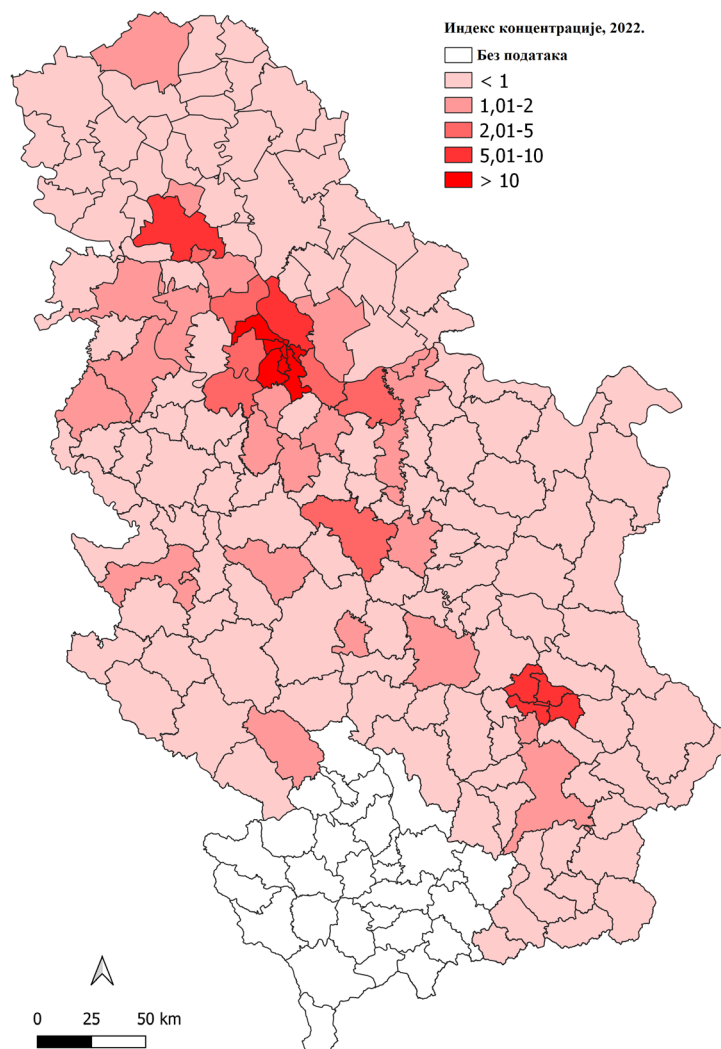
Слика 10. Аутохтоно и досељено становништво према статистичким регионима, 2022.

Извор: РЗС, 2023а.

На основу резултата индекса концентрације може се детаљно сагледати просторна дистрибуција досељеног становништва према општинама/Градовима. Највећи број општина у Србији 2022. године одликовао се ниским вредностима индекса концентрације досељеног становништва ($I_k < 1,00$). Зона дисперзије обухвата општине/Градове претежно лоциране у централном и источном делу земље, при чему изразито ниске вредности овог показатеља имају

Црна Трава (0,03) и Трговиште (0,08). Зона високе концентрације мигрантске популације (Ik 5,01-10) обухвата Ниш (5,1), Палилулу (Београд) (5,7) и Нови Сад (7,9), док се изразито високим вредностима индекса концентрације (Ik>10,01) карактеришу поједине општине Града Београда - Врачар (228) и Стари Град (106,9). Поред њих, овој скупини припадају још и Чукарица (14,4), Земун (14,5), Вождовац (14,9), Савски венац (32,6), Раковица (39,8), Нови Београд (65,5) и Звездара (67) (Слика 11). Добијени подаци само потврђују доминацију Града Београда као центра досељавања миграната.

Карактеристике просторне мобилности становништва унутар граница Србије у вези су са регионалним и локалним разликама, као и разликама између градских насеља и осталих насеља, првенствено у домену економског развоја. Осим тога, фактори попут услова становања, здравствене заштите, прилика на тржишту рада неки су од најважнијих детерминанти који утичу на становништво да промени место пребивалишта. У просторној мобилности становништва у већој мери учествују жене у односу на мушкарце, при чему је становништво које учествује у унутрашњим миграцијама мање просечне старости од просечне старости укупног становништва државе (Никитовић, 2022, РЗС, 2023а).

Слика 11. Индекс концентрације досељеног становништва Србије према општинама/Градовима, 2022.
Извор: Аутор, према РЗС, 2023а.

Контингент досељеног становништва Републике Србије сачињен је од лица која се разликују према месту порекла. Резултати пописа становништва показују да су 2022. године у

популацији миграната у Србији доминирали унутрашњи мигранти, са значајним уделом лица досељених из бивших република СФРЈ и осталих земаља⁷. Унутрашњи мигранти (досељена лица из Србије) чинила су две трећине свих миграната (2.323.809 лица; 75,1%), док је удео досељених лица из бивших република СФРЈ исте године износио 17,7% (546.321 лица). Удео оних који су на простор Србије досељени из осталих земаља чинио је 7,2% (220.967 лица) свих досељених лица у Србији⁸ (Слика 12).

Слика 12. Досељено становништво у Србији према месту порекла, 1991-2022.

*1991. државе у саставу СФРЈ - Црна Гора, Словенија, Хрватска, БиХ, Македонија

*2002. укључујући и Црну Гору која је била део тадашње СР Југославије

Извор: РЗС, 1991, 2005, 2013а и 2023а.

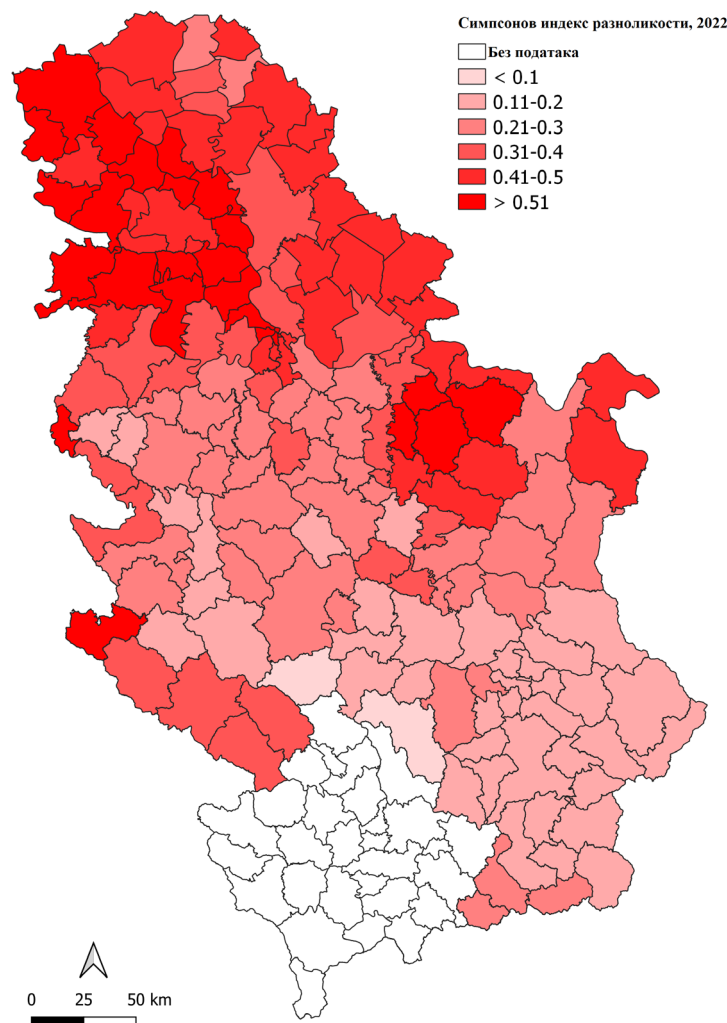
У периоду 1991-2022. године унутрашња пресељавања била су доминантни облик просторне мобилности, уз незнатна смањења удела лица досељених из Србије између 1991. (79,2%) и 2022. године (75,2%). Значајније промене забележене су у односу лица досељених из бивших република СФРЈ и из осталих земаља. Наиме, мигранти из бивших република СФРЈ су 2002. године чинили готово четвртину свих досељених лица у Србији (24%), што представља највеће учешће ове групе досељених током последња четири пописа становништва. Такво стање директан је резултат збивања у бившој Југославији током 90-их година 20. века која су утицала на интензивне миграционе токове према Србији из осталих република бивше државе, нарочито из Босне и Херцеговине и Хрватске. У периоду који је уследио дошло је до пада броја досељених из бивших република СФРЈ, првенствено због њихове секундарне миграције (најчешће одлазак у треће земље, ређе повратак у матицу), или услед интеграције и преузимања српског држављанства (КИРС, 2024). Упоредо са смањењем броја лица из бивших република СФРЈ, у популацији досељених лица повећава се удео оних из осталих земаља. Лица из осталих земаља 1991. године чинила су 1,1% свих досељених лица у Србији, да би се њихов удео до 2022. године повећао за више од 6% (Слика 12).

Године 2022, највеће вредности Симпсоновог индекса имале су општине Стари Град (0,65), Мало Црниће (0,65) и Савски венац (0,64). У овим општинама, најравномерније је распоређено становништво досељено из Србије, бивших република СФРЈ и из других земаља, при чему је у све три наведене општине највећи удео лица која су се доселила из Србије. Заправо, у већини општина/Градова у Србији, у популацији досељених лица већину чине они која су се

⁷ У контингент досељеног становништва из иностранства 2022. године укључена је и категорија повратних миграната. Међутим, засебни подаци о повратним мигрантима према последњем попису становништва, као што је истакнуто, нису објављени.

⁸ Непозната држава досељавања евидентирана је код 1.002 лица.

преселили из других делова земље. Изузетак су општине Шид и Мали Зворник у којима је број лица досељених из бивших република СФРЈ највећи. То се може објаснити пре свега њиховим пограничним географским положајем који је утицао да након ратова 90-их година ове општине приме велики број избеглица. Најмање вредности овог показатеља 2022. године имале су општине Куршумлија (0,11), Блаце (0,11), Власотинце (0,11), Рашка (0,11), Бабушница (0,12), Гацин Хан (0,12), Брус (0,12), Ивањица (0,12) и Бела Паланка (0,13) (Слика 13). Реч је о општинама које се одликују ниским степеном развоја и које као такве немају пуно ресурса које би понудиле лицима из других делова земље или из других земаља да се досељавају.

Слика 13. Симпсонов индекс разноликости досељеног становништва према општинама/Градовима, 2022.

Извор: Аутор, према РЗС, 2023а.

Хетерогености досељеног становништва према месту порекла на нивоу општина/Градова у Србији треба посматрати и у светлу осталих миграционих процеса. Овде се, пре свега, мисли на спољне и повратне миграционе токове карактеристичне за општине Мало Црниће, Петровац на Млави, Жагубица које имају релативно високе вредности Симпсоновог индекса разноликости, а које се одликују високим уделом лица на раду – боравку у иностранству, а последично и високим уделом повратних миграната (о чему ће бити више речи у поглављу 6.2.).

Важност анализе података о мобилности становништва на простору Србије огледа се и у контексту сагледавања могућности потенцијалних повратних унутрашњих миграционих кретања. Како становништво Србије у високом обиму учествује у пресељавањима унутар земље, у перспективи ова категорија становништва представља и будући потенцијални контингент повратних миграната. Стога, ова тема (унутрашње повратне миграције) заслужује посебну пажњу. Свакако, подстицај оваквог једног процеса првенствено би имао значаја у у погледу ревитализације сеоских насеља из којих се деценијама уназад иселава становништво. Како би ова могућност била реализована неопходно је системски радити на побољшању услова живота у руралним срединама.

5.2. Лица на раду - боравку у иностранству

Проблематика спољних миграција једно је од најзначајнијих питања у Србији у 21. веку. Иако је иселавање становништва из Србије у иностранство било присутно и у ранијем периоду (претежно индивидуалног типа), пораст обима спољних миграција током 60-их година прошлог века, непосредно је повезан са либерализацијом емиграционе политике и привредном реформом која је довела до вишка радне снаге (Предојевић-Деспић, 2011; Станковић, 2014). Разлози иселавања у овом периоду су били економске природе, а мигранти који су одлазили чинили су првенствено радничку класу различитог степена квалификација, при чему је доминирало становништво из руралних области (Аврамовић, 2012). Овај први значајнији талас спољних миграција, који је био регулисан и билатералним споразумима, био је у највећем обиму усмерен према Западној Немачкој, и у мањој мери према другима западноевропским државама. Управо су ова миграциона кретања имала утицаја на савремене миграције посредством формираних миграционих мрежа, али и на повратне миграције. Миграционе мреже се формирају посредством миграција, а после одређеног времена мреже подстичу миграције (Полети, 2013; Арандаренко, 2022). Према подацима пописа становништва 1971. године, укупан број лица на раду у иностранству износио је 199.487, док је број лица на раду - боравку у иностранству 1981. године износио 269.012 (Табела 3).

Политичка дешавања и, последично, социо-економске прилике, током последње деценије 20. века утицали су на нови талас иселавања становништва. За разлику од претходних периода, високообразована лица су у већем обиму учествовала у миграцијама. Услед повећаног раста несигурности у погледу рада и образовања и наглог пада животног стандарда, долази до иселавања најобразованијих лица и губитка могућности да се њихов научни и радни потенцијал искористи у држави порекла (Група 484, 2010; Despić, 2015). Током овог периода, емиграциони токови су били усмерени према традиционалним државама пријема (државе западне Европе), али и према прекоокеанским државама Северне Америке и Аустралији, делом и због миграционе политике која је фаворизовала пријем високообразованих лица (Арандаренко, 2022). Према подацима пописне статистике, 1991. године у иностранству је радило и боравило 268.943 лица, док су подаци пописа становништва 2002. године показали да је укупан број лица на раду - боравку у иностранству износио 414.839, а 2011. године 313.411 лица (Табела 3). Најважније државе пријема миграната из Србије су Аустрија, Немачка, Швајцарска и Француска.

Табела 3. Кретање броја лица на раду - боравку у иностранству према пописним годинама и индекси промене

	Године пописа					Индекси				
	1971. ⁹	1981.	1991.	2002.	2011.	1981/ 1971.	1991/ 1981.	2002/ 1991.	2011/ 2002.	2011/ 1971.
Укупно	199.487	269.012	268.943	414.839	313.411	131,9	100,0	154,2	75,6	153,7

Извор: СЗС, 1971. и Станковић, 2014.

Подаци пописне статистике указују да су 2011. године у популацији лица на раду - боравку у иностранству доминирали мушкарци (53,4%). Посматрано према старосној структури, може се увидети да већину чине лица старости 15-64 године (80,5%), а затим лица старости 0-14 (16,2%). Подаци су показали да у спољним миграцијама најмање учествују лица старости 65+ (3,3%). Према образовној структури, већину су чинила лица са завршеном средњом школом (38,8%), док су нешто више од петине чинила лица са завршеном основном школом (27,5%). Високообразована лица (виша и висока школа) чинила су 15,7% укупне популације на раду - боравку у иностранству. У погледу економске активности, економски активна лица (56,6%) чине већину у односу на економски неактивне (43,4%) (Табела 4). На основу ових података може се закључити да у спољним миграцијама првенствено учествују млади, радно способни становници Републике Србије.

Табела 4. Социо-демографске карактеристике лица на раду - боравку у иностранству, 2011.

Категорије		n	%
Пол	Мушкарци	167.322	53,4
	Жене	146.089	46,6
Старост	0-14	50.921	16,2
	15-65	252.177	80,5
	65+	10.313	3,3
Образовна структура (15+)	Без школе	2.404	0,9
	Непотпуна основна школа	13.401	5,1
	Основна школа	72.250	27,5
	Средња школа	101.843	38,8
	Виша школа	9.605	3,7
	Висока школа	31.580	12
	Непознато	31.407	12
Економска активност	Активни	177.504	56,6
	Неактивни	135.907	43,4

Извор: Станковић, 2014.

Подаци о географском размештају показују да је 2011. године највећи број лица на раду - боравку у иностранству био из Региона Јужне и Источне Србије (110.886 лица или 35,4% укупног броја лица на раду - боравку у иностранству) и Региона Шумадије и Западне Србије (104.405 или 33,3%). Региони Града Београда (47.792 лица, односно 15,2%) и Војводине (50.328 лица или 16,1% укупног броја лица на раду - боравку у иностранству) одликовали су се знатно мањим бројем лица у иностранству. Подаци према типу насеља указују да већину чине лица пореклом из осталих насеља (57,8%) у односу на градска насеља (42,2%) (Табела 5). Региони Јужне и Источне Србије и Шумадије и Западне Србије одликују се мањим степеном економског развоја у односу на Београдски регион и Регион Војводине, што се може сматрати једним од важних предуслова који утичу на интензивније емиграционе токове из поменутих два региона.

⁹ Број се односи само на раднике у иностранству.

На основу података о броју лица на раду - боравку у иностранству према типу насеља, јасно је да исељавање становништва на релацији село-град све више бива замењено директним исељавањем становништва из сеоских насеља у иностранство, на шта указују подаци да су управо насеља из категорије осталих највећи извор спољних миграната. Први талас миграција започео је 60-их прошлог века из села услед просперитета који су у то време нудили градови, првенствено могућности запослења, као и због аграрне пренасељености. Шири друштвени процеси, укључујући технолошки напредак, развој образовног система и културни прогрес, додатно су допринела интензивирању миграционих кретања на релацији село-град. Градови раније нису представљали просторе из којих се становништво исељавало. Тек од пописа становништва 2002. године градска насеља се профилишу као емиграциони простори из којих се становништво исељава у иностранство.

Табела 5. Лица на раду - боравку у иностранству према регионима и типу насеља, 2011.

Обележја		n	%
Региони	Србија	313.411	100
	Београдски регион	47.792	15,2
	Регион Војводина	50.328	16,1
	Регион Шумадије и Западне Србије	104.405	33,3
	Регион Јужне и Источне Србије	110.886	35,4
	Регион Косова и Метохије	-	-
Тип насеља	Градска	132.145	42,2
	Остала	181.266	57,8

Извор: Станковић, 2014.

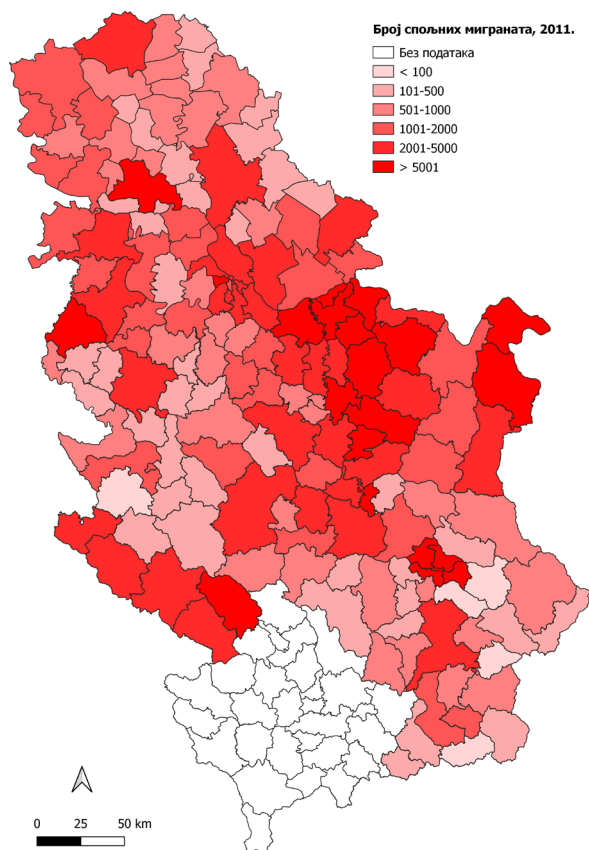
Сагледавајући просторне аспекте спољних миграционих кретања из Србије на нивоу локалних самоуправа, Пенев и Предојевић-Деспих (2012) су издвојили три „вруће“ емиграционе зоне односно области које се одликују изразитим уделом лица на раду - боравку у иностранству. Аутори су у склопу *прве зоне* издвојили општине Бор, Деспотовац, Голубац, Кладово, Кучево, Мајданпек, Мало Црниће, Неготин, Петровац, Пожаревац, Свилајнац, Велико Градиште, Жабари, Жагубица. *Другом зоном* су обухваћене општине Прешево и Бујановац, а *трећом зоном* Прибој, Пријепоље, Сјеница, Нови Пазар и Тужина.

Највећи број лица на раду - боравку у иностранству 2011. године имале су Неготин (12.763) и Петровац на Млави (10.386). Високим бројем одликовале су се и Нови Пазар (9.925), Пожаревац (8.764), Смедерево (6.930), Кучево (6.824), Кладово (6.746), Нови Београд (6.590) и Нови Сад (6.484). Супротно, најмањи број лица на раду - боравку у иностранству имале су Трговиште (24), Црна Трава (29), Бела Паланка (45), Гаџин Хан (72) и Чајетина (99). Општине Нова Црња (134), Чока (193), Опово (195) и Сремски Карловци (198) се издвајају као локалне самоуправе на простору Војводине са најмање лица на раду - боравку у иностранству, док су на простору Града Београда то општине Сурчин (760) и Сопот (911) (Слика 14).

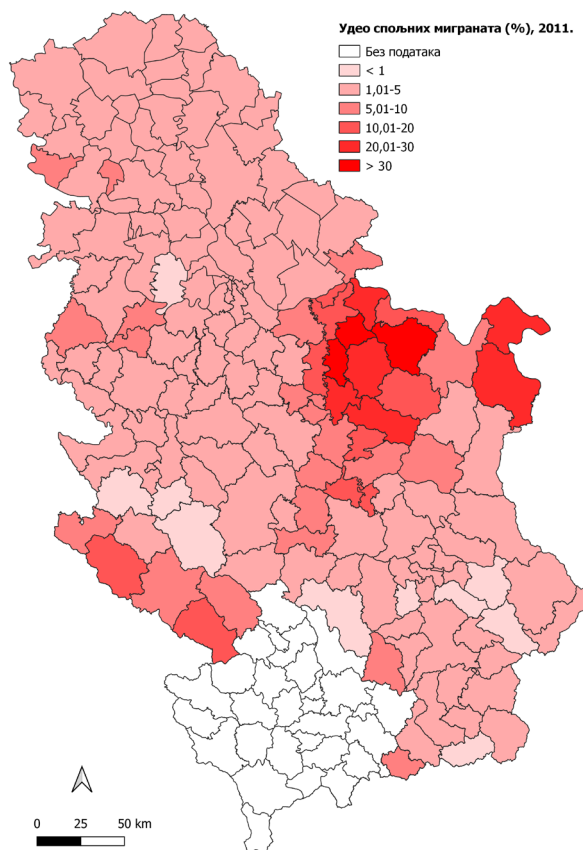
Анализа података према уделу лица на раду - боравку у иностранству показује да је учешће ових лица у укупној популацији општина Браничевског округа највећи у Србији. Првенствено се овде мисли на општине Мало Црниће (32,9%), Жабари (31%) и Кучево (30,7%), у којима ова лица чине готово трећину укупног становништва. Осим наведених општина, висок удео лица на раду - боравку у иностранству имали су Неготин (25,8%), Велико Градиште (25,1%), Голубац (19,5%) и Жагубица (18,7%). Општине са најмањим уделом лица на раду - боравку у иностранству у укупној популацији 2011. године биле су Бела Паланка (0,4%), Трговиште (0,5%), Ивањица (0,7%), Чајетина (0,7%), Житорађа (0,8%), Гаџин Хан (0,9%), Ариље (0,9%) (Слика 14).

Простор источне Србије, а нарочито Браничевски округ, најистакнутије је емиграционо подручје у Србији. Интензивније исељавање становништва у иностранство из ових делова земље започело је од 60-их година прошлог века, упоредо са исељавањем становништва из других делова Србије. Услед несклада између потреба тржишта рада и радне снаге, бројна лица су остала без посла у Србије. Држава је тада омогућила да се становништво исељава у иностранство на привремени рад, што је у подстакло исељавање становништва и из источних делова земље. У миграцијама учествовало је у значајној мери српско становништво, као и влашка популација (Кнежевић, 2013).

1)

2)

Слика 14. Број (1) и удео (2) лица на раду - боравку у иностранству, 2011.
Извор: Аутор, према Станковић 2014.

6. ПОВРАТНЕ МИГРАЦИЈЕ У СРБИЈИ

Сагледавање процеса повратних миграција у Србији у овом сегменту дисертације базира се на обради и анализи секундарних извора података пописне статистике. У наставку поглавља акценат је на анализи популационе динамике и интензитета повратних миграција, социо-демографских карактеристика повратних миграната (полно-старосна структура, образовна структура, економска активност), детерминантама повратка и државама пријема. Посебна пажња посвећена је просторном аспекту овог процеса, у оквиру којег је сагледана територијална дистрибуција повратних миграната у Србији на регионалном нивоу, нивоу општина/Градова и према типу насеља.

6.1. Кретање броја повратних миграната

Обим и интензитет повратних миграција у директној је вези са динамиком спољних пресељавања. У складу са интензивнијим исељавањем становништва у иностранство из Србије током 60-их и 70-их година прошлог века, већ 1981. године регистровани су повратни миграциони токови.

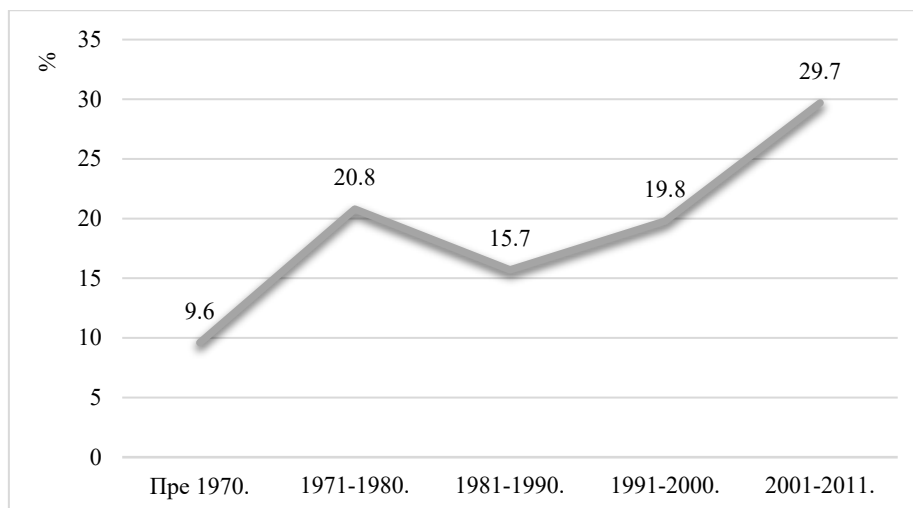
Анализа података о укупном броју повратних миграната током три пописа становништва указује да је највећи број повратника регистрован 2011. године (234.932 лица), док је пописима становништва 1981. и 1991. године обухваћено 63.801 односно 62.843 лица из ове категорије (Табела 6). Незнатно смањење броја повратника у периоду између прва два пописа становништва може бити последица секундарне миграције повратника, што није изненађујуће уколико се у разматрање укључи динамика спољних миграција крајем 80-их и током 90-их година прошлог века подстакнута социо-економским и политичким дешавањима у држави. Изразито повећање удела повратника 2011. године у односу на 1981. и 1991. годину (готово четири пута више), у вези је и са примењеним методолошким оквирима пописа становништва, али и са другим разлозима о којима се дискутује у овом поглављу.

Табела 6. Број повратних миграната у Србији према пописним годинама и индекс промене

Попис становништва	Број повратника	Индекс промене	
1981.	63.801	1991/1981	98,5
1991.	62.843	2011/1991.	373,8
2011.	234.932	2011/1981	368,2

Извор: Станковић, 2014.

Сагледавање података о периодима повратка лица из иностранства може се сматрати меродавнијим показатељем утврђивања интензитета овог процеса. Резултати пописа становништва 2011. године показали су да се готово трећина повратника (29,7%) у Србију вратило у периоду 2001-2011. године. Значајан удео њих вратио се између 1971-1980. (20,8%), 1991-2000. (19,8%) и 1981-1990. (15,7%) године, док се најмањи број лица из иностранства вратио пре 1970. године (9,6%). За око 4,4% повратника непознат је период повратка у државу порекла (Слика 15). Наведени подаци указују на одређене осцилације токова повратних миграција, при чему се могу посебно истаћи два периода повратка - први 70-их година прошлог века услед нафтне кризе и економске ситуације, а други интензивнији на почетку 21. века претежно услед одласка у пензију најбројнијих генерација бејби бумера. На основу свега изнетог, може се констатовати да је *Хипотеза 1: Интензитет повратних миграција у Србији на почетку 21. века већи је у односу на претходне периоде* потврђена.

Слика 15. Интензитет повратних миграција у Србији према периодима повратка, 2011.

Извор: Станковић, 2014.

6.2. Просторни аспект повратних миграција

Просторни размештај повратних миграната у Србији сагледан је на регионалном и општинском нивоу, и према типу насеља – градска и остала. Године 2011, највећи број повратника био је концентрисан у региону Града Београда (68.843) и Региону Шумадије и Западне Србије (62.588), док су нешто мањи број повратника имали Регион Јужне и Источне Србије (53.073) и Регион Војводине (50.428).

Компаративна анализа података о повратницима и лицима на раду - боравку у иностранству, показује да Београдски регион и регион Војводине имају већи број повратника у односу на број лица у иностранству, док у региону Шумадије и Западне Србије и у региону Јужне и Источне Србије преовладавају лица на раду - боравку у иностранству. Треба истаћи да је у Војводини минимална разлика између поменутих категорија. Већи број повратника у Београду у односу на лица на раду - боравку у иностранству може се сматрати и последицом повратка миграната који су пореклом из других делова Србије.

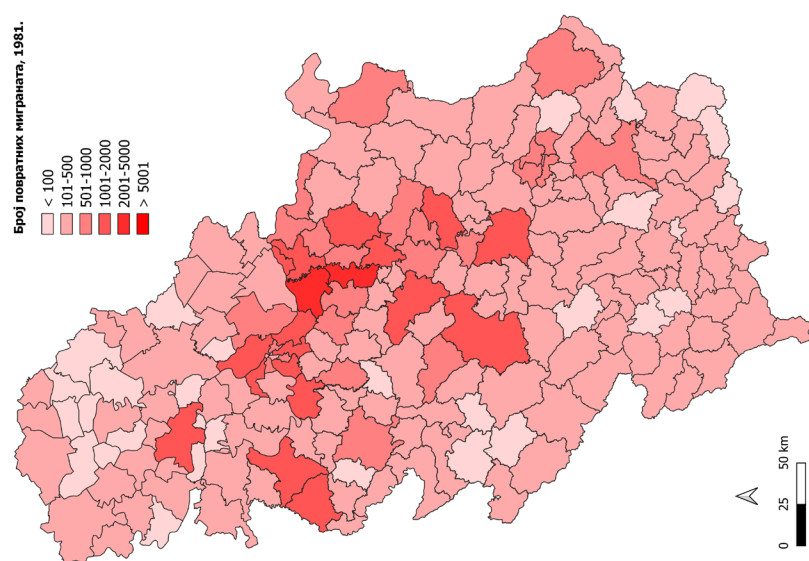
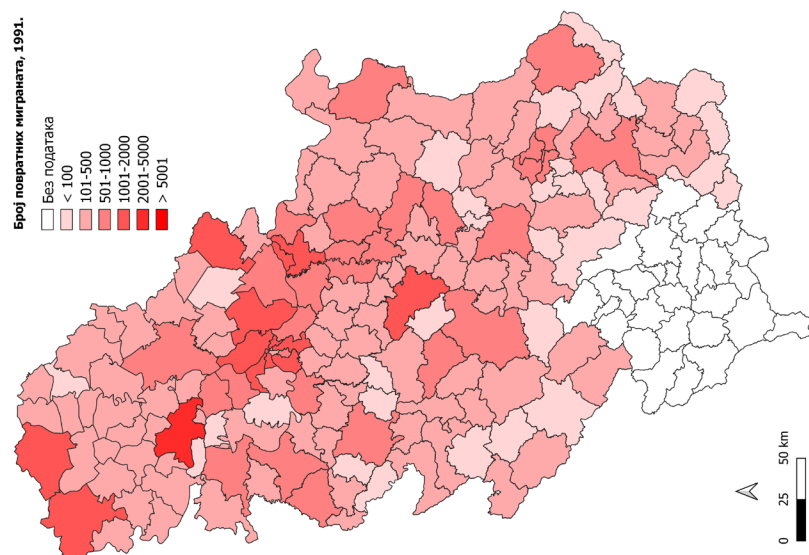
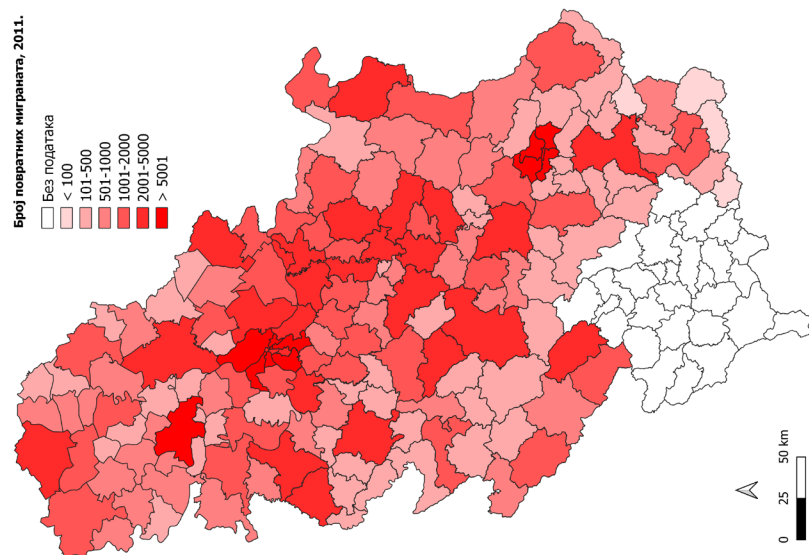
Анализа резултата пописа становништва 1981, 1991. и 2011. године указује на одређене разлике међу општинама у погледу бројности повратних миграната. У циљу јаснијег сагледавања просторног размештаја, у овом контексту општине/Градови су према броју повратника класификоване у шест категорија: < 100; 101-500; 501-1000; 1001-2000; 2001-5000; > 5001. Године 1981, највећи број општина у Србији припадао је другој категорији 101-500 повратника, те се може закључити да су доминирале општине са релативно малим бројем повратника. Највећи број повратних миграната имала је општина Смедерево (2.133), а затим Пожаревац (са Костолцем) (1.569), Крагујевац (1.496) и Петровац на Млави (1.473). Остале јединице локалних самоуправа 1981. године имале су мање од 1.400 повратника. На простору Војводине највећи број повратника имали су Нови Сад (1.272) и Панчево (805), а на простору Косова и Метохије Призрен (423) и Гњилане (417). На другој страни, најмањим бројем повратних миграната одликовале су се општине Трговиште (20), Сента (22), Ада (24), Црна Трава (27), Беочина (42) и Бела Паланка (42) (катеорија до 100 повратних миграната).

У периоду између пописа становништва 1981. и 1991. године, упркос томе што није било већих одступања у укупној популацији повратника на државном нивоу, дошло је до одређених промена на нивоу локалних самоуправа. Наиме, просторна трансформација броја повратника између две пописне године осликава се у све већој концентрацији ове категорије миграната у региону Града Београда и региону Војводине и све већој дисперзији у осталим деловима Србије. Године 1991, према бројности популације повратника истакле су се општине Нови Сад (2.277), Нови Београд (1.584), Звездара (1.487), Земун (1.421) и Чукарица (1.408). Једине

општине изван региона Војводине и Града Београда које су имале више од 1.000 повратника биле су Пожаревац (са Костолцем) (1.174) и Крагујевац (1.077). Најмањи број повратника 1991. године имале су општине Црна Трава (10), Трговиште (14), Бујановац (16), Прешево (16), Босилеград (36), Нова Варош (40), Медвеђа (40), Бела Паланка (45), Дољевац (46) и Житорађа (50). Највеће процентуално повећање повратних миграната у посматраном периоду оствариле су претежно општине на територији Војводине и то Кикинда (259,9%), Апатин (233%), Бачка Топола (229,5%), Вршац (218,5%), Бач (218,4%), Сомбор (215,9%), Мали Иђош (210,3%), Ковин (за 209,2%), Суботица (за 208%), Бечеј (за 205,2%), итд. Апсолутно највеће процентуално повећање између два пописа оствариле су две општине са простора Севернобанатског округа, односно Ада (више од 10 пута; 1981. године регистровано је 24 повратника, а 1991. године 309) и Сента (нешто више од 8 пута; 1981. године регистровано је 22 повратника, а 1991. године 209 повратника). Иако су у овим општинама забележена извесна повећања, јасно је да су се током обе пописне године одликовале малим бројем повратника. Поред простора Војводине, значајније повећање између два пописа су оствариле и градске општине Београда (Нови Београд – 164%, Стари Град – 126,2% и Савски Венац – 113,2%), као и општина Ариље у којој је забележено повећање од 120,8%.

Резултати пописа становништва 2011. године показује да су све општине на територији Србије оствариле повећања броја повратних миграната у односу на претходни период. Највећу концентрацију ове категорије лица бележе општине Града Београда, као и регионални центри Нови Сад и Ниш. Општине са највећим бројем повратника 2011. године, уједно и општине са више од 5.000 повратних миграната, биле су Нови Београд (9.491), Нови Сад (8.013), Звездара (6.940), Чукарица (6.840), Вождовац (6.784), Палилула (Београд) (6.480), Ниш (5.500), Врачар (5.032) и Земун (5.003). Осим њих, већи број повратних миграната имали су и Крагујевац (4.876), Смедерево (4.319), Стари Град (4.201) и Суботица (4.185). Општине које су исте године имале најмањи број повратника, односно припадале категорији са мање од 100 лица, биле су Црна Трава (35), Трговиште (53) и Босилеград (95) (Слика 16).

У периоду 1991-2011. највеће повећање броја повратних миграната регистровано је у општинама Алибунар (14,4 пута), Сјеница (13,8 пута), Нови Пазар (12,7 пута), Тутин (10,8 пута), Пријепоље (10,7 пута), Врачар (10,3 пута), Ћуприја (7 пута), Дољевац (6,3 пута), Јагодина (6,3 пута), Житорађа (6,1 пута), Неготин (6,1 пута). У односу на претходни период може се приметити већи просторни диверзитет општина у којима је забележено повећање броја повратника. Поред појединих општина са простора Војводине и Града Београда, значајан пораст је регистрован у традиционално емиграционим општинама на истоку и југозападу Србије, што се поклапа са зонама емиграције издвојеним од стране Пенев и Предојевић-Деспих, 2012.

Слика 16. Број повратних миграната према општинама 1981, 1991. и 2011.
 Извор: Аутор, на основу РЗС, 2023б.

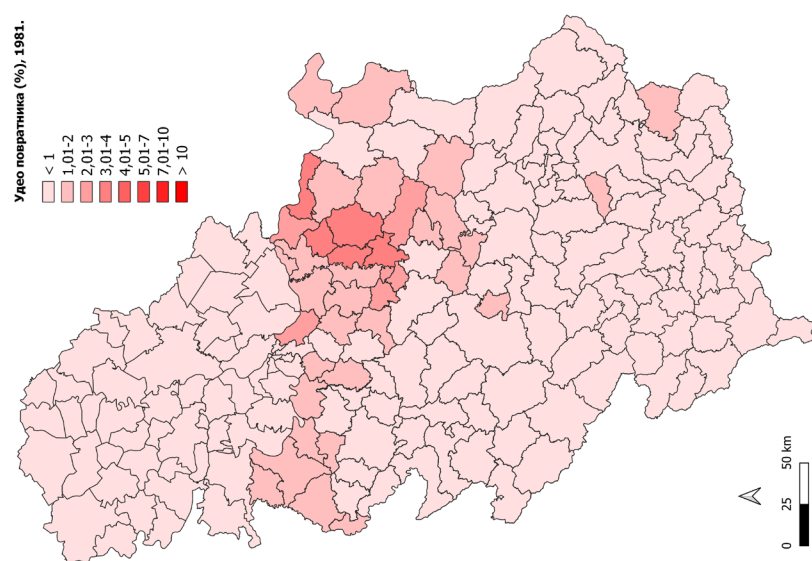
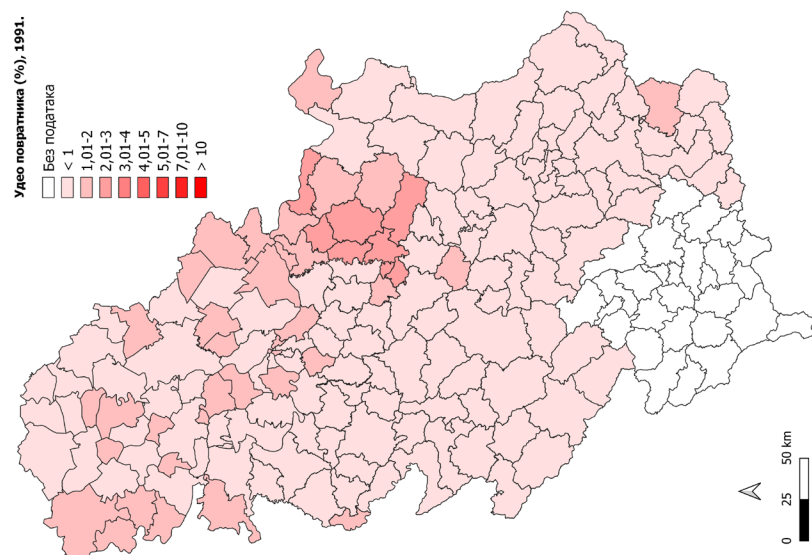
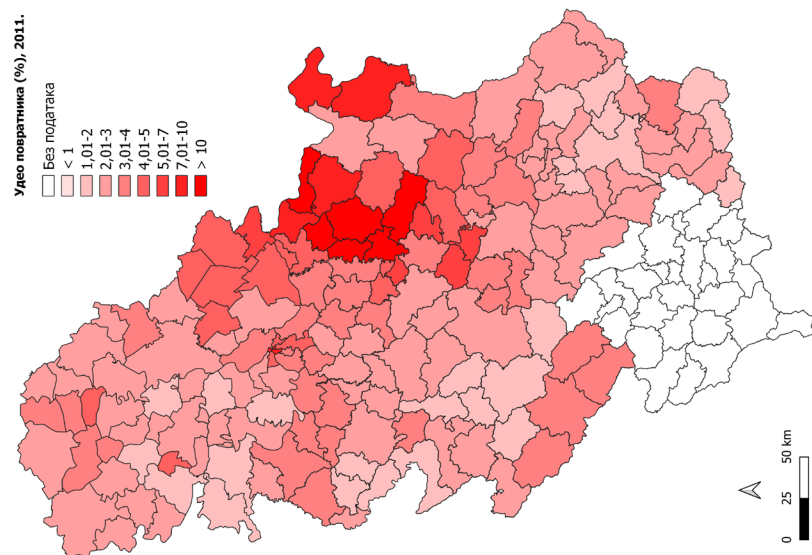
Године 1981. удео повратника је у највећем броју општина био мањи од 1%, при чему у ниједној општини није био већи од 4%. Највећи удео повратника у укупној популацији имала је општина Голубац (3,95%), а затим Мало Црниће (3,6%), Жабари (3,5%), Свилајнац (3,4%) и Петровац на Млави (3%). Осим њих, могу се издвојити још Деспотовац (2,7%), Баточина (2,6%), Рача (2,6%), Велико Градиште (2,6%) и Гроцка (2,5%) које су припадале категорији општина у којима је удео повратника у укупном становништву износио између 2 и 3%.

У складу са повећањем броја повратника у појединим општинама, године 1991. издвојио се већи број општина у којима је удео повратника у укупном становништву већи од 1%, што се пре свега односи на поједине општине на простору Војводине и Града Београда. Ипак, истовремено је дошло до смањења удела већ ниских вредности повратника у популацији највећег броја локалних самоуправа. У овом периоду, поједине општине Браничевског округа (Жабари: 2,9%; Мало Црниће: 2,4%; Голубац: 2,2%; Петровац на Млави: 2%) и Поморавског округа (Свилајнац: 2,7%; Деспотовац: 2,2%) и општина Баточина (2%) истакле су се и 1991. године као оне са највећим уделом повратника у укупном становништву. Важно је нагласити и да је у свим овим општинама забележено извесно смањење удела ове категорије лица у односу на 1981. годину.

Удео повратника у укупној популацији највећег броја општина у Србији 2011. године био је знатно већи него претходних пописних година. Највећи удео повратника у укупној популацији имале су општине Жабари (13,6%), Мало Црниће (11,9%), Свилајнац (11,7%), Петровац на Млави (11,1%), Голубац (10,3%) и Деспотовац (10,2%). Осим њих, високим вредностима карактерисале су се и општине Неготин (9%), Врачар (9%), Стари Град (8,7%), Велико Градиште (8,3%) и Кучево (8%) (Слика 17).

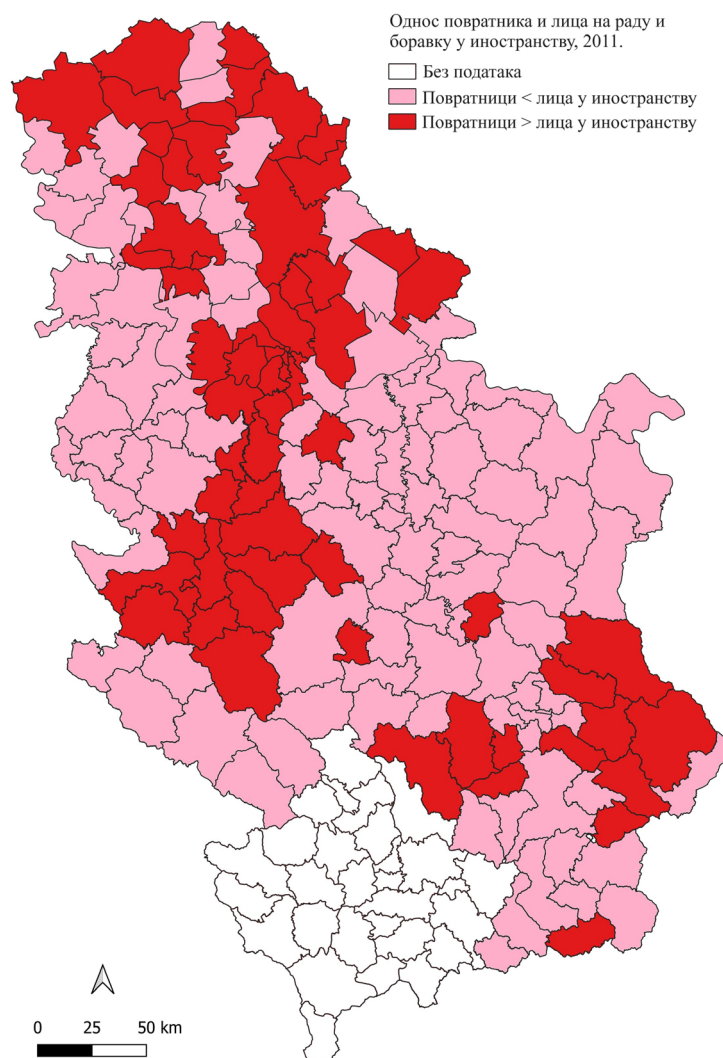
Поједине општине Браничевског и Поморавског округа и у овом случају истакле су се као општине са највећим уделом повратника у Србији 2011. године. Општине Жабари, Мало Црниће, Свилајнац, Петровац на Млави, Голубац, Деспотовац итд. представљају својеврстан мозаик различитих миграционих процеса. На примеру ових општина јасно се може сагледати директна повезаност спољних миграционих кретања и повратних миграција односно узрочно-последична веза између њих. Под утицајем различитих типова миграција, релативно су измењене и поједине физиономске карактеристике насеља ових крајева, и генерално источног дела земље. То се првенствено може увидети кроз специфичне стилове градње стамбених објеката (кућа) и дворишта које карактеришу пропратни детаљи и различите скулптуре. Ипак, како иселјавање предњачи у односу на повратак, неретко су те куће празне, или уколико има повратника, претежно у њима живе пензионери повратници.

Најмањи удео повратника у укупном становништву имале су општине Трговиште (1%), Босилеград (1,2%) и Бела Паланка (1,2%) (Слика 17). Општине у којима је забележен најмањи број повратника и у којима је удео у укупној популацији најмањи суочавају се са различитим демографским и социо-економским изазовима. Реч је о популационо најмањим општинама у којима је присутан процес интензивног старења, при чему је миграциони потенцијал у великој мери угрожен и делимично исцрпљен. У том контексту ни повратни миграциони токови као нису заступљени.

Слика 17. Удео повратних миграната у укупној популацији општина 1981, 1991. и 2011.
 Извор: Аутор, на основу РЗС, 2023б.

Однос повратних миграната и лица на раду - боравку у иностранству на нивоу општина у Србији. Иако подаци пописа становништва указују да је број лица на раду и боравку у иностранству 2011. године био већи од броја повратних миграната у Србији (за 78.479 лица), може се увидети је да је однос броја повратника и лица на раду - боравку у иностранству на нивоу општина различит. Већим бројем повратника у односу на лица на раду - боравку у иностранству одликују се 66 јединица локалних самоуправа (Слика 18).

Слика 18. Однос повратних миграната и лица на раду - боравку у иностранству на нивоу општина, 2011.

Извор: Аутор, према РЗС, 2023б. и Станковић, 2014.

Резултати показују да се поједине општине Града Београда одликују већим бројем повратника у односу на лица на раду - боравку у иностранству, и то у првом реду Нови Београд (П: 9.491; М: 6.590)¹⁰, Звездара (П: 6.940; М: 4.234), Палилула (Београд) (П: 6.480; М: 3.848), Вождовац (П: 6.784; М: 4.171), Чукарица (П: 6.840; М: 4.679) и Врачар (П: 5.032; М: 3.006). У категоризацији општина које се одликују већим бројем повратника у односу на лица на раду - боравку у иностранству (у распону од 1.000 до 2.000 лица) издвајају се Стари Град (П: 4.201; М: 2.549), Нови Сад (П: 8.013; М: 6.484), Земун (П: 5.003; М: 3.821), Раковица (П: 3.564; М: 2.449) и Савски Венац (П: 2.889; М: 1.807). Од осталих општина могу се издвојити Чачак (П: 2.733; М: 1.965), Пирот (П: 1.519; М: 935), Лазаревац (П: 1.520; М: 959) и Прокупље (П: 1.301;

¹⁰ П: укупан број повратних миграната; М: укупан број лица на раду – боравку у иностранству.

М: 758). Као што је споменуто, ови подаци сугеришу да поједини мигранти бирају да се врате претежно на простор Града Београда у односу на место рођења/пореkla. Степен развијености, и последично услови живота у главном граду могу се сматрати једним од основним разлогом због којих се мигранти чешће враћају у Београд него у друге делове земље.

На другој страни, међу локалним самоуправама које се карактеришу знатно већим бројем лица на раду - боравку у иностранству у односу на повратнике могу се издвојити Неготин (М: 12.763; П: 3.290), Петровац на Млави (М: 10.386; П: 3.410), Нови Пазар (М: 9.925; П: 3.491), Кучево (М: 6.824; П: 1.234), Кладово (М: 6.746; П: 1.568), Пожаревац (М: 8.764; П: 3.639), Велико Градиште (М: 5.839; П: 1.442) и Мало Црниће (М: 5.519; П: 1.335) (Слика 18). Реч је о општинама које се одликују и високим уделом и лица на раду - боравку у иностранству и повратних миграната у укупној популацији, при чему је евидентна доминација лица на раду - боравку у иностранству. Већина поменутих општина, првенствено оне у источној Србији, одликују се негативним демографским трендовима, те је очекивано и смањење миграционог потенцијала у будућности. Са друге стране, услед постојања већ значајног контингента миграната у иностранству, очекивано је да ће повратне миграције и у блиској будућности бити присутан процес на простору ових општина, при чему не би било изненађујуће да у једном тренутку постану и доминантан миграциони процес.

Спирманов коефицијент корелације. У циљу утврђивања везе између повратних миграционих токова и степена развоја општина, као и интензитета спољних миграционих токова, примењен је Спирманов коефицијент корелације (ρ).

Резултати су указали на постојање корелације између броја повратних миграната и лица на раду - боравку у иностранству ($p < 0,001$). Коефицијент Спирманове корелације са вредношћу $\rho = 0,850$ указује на изузетно јаку позитивну корелацију између наведених варијабли, односно показује да повећање броја лица на раду - боравку у иностранству прати повећање броја повратних миграната (Табела 7). Постојање статистички значајне позитивне и јаке корелације потврђује ***Хипотезу 2: Повратне миграције из иностранства на почетку 21. века се интензивније одвијају према општинама/Градовима у Србији који се одликују великим бројем лица на раду – боравку у иностранству.***

И у другом случају резултати су указали на постојање корелације између повратних миграционих токова и степена развијености општина ($p < 0,001$), при чему је утврђена умерено висока позитивна корелација $\rho = 0,550$ (Табела 7). Овај резултат указује да се обим повратних миграција на нивоу општина умерено повећава са степеном њиховог развоја. Стога, може се закључити да је потврђена и ***Хипотеза 3: Повратне миграције из иностранства на почетку 21. века се интензивније одвијају према општинама/Градовима у Србији који се одликују највећим степеном социо-економског развоја.***

Табела 7. Резултати Спирманове корелације – повратни мигранти и лица на раду - боравку у иностранству; повратни мигранти и степен развијености општина/Градова

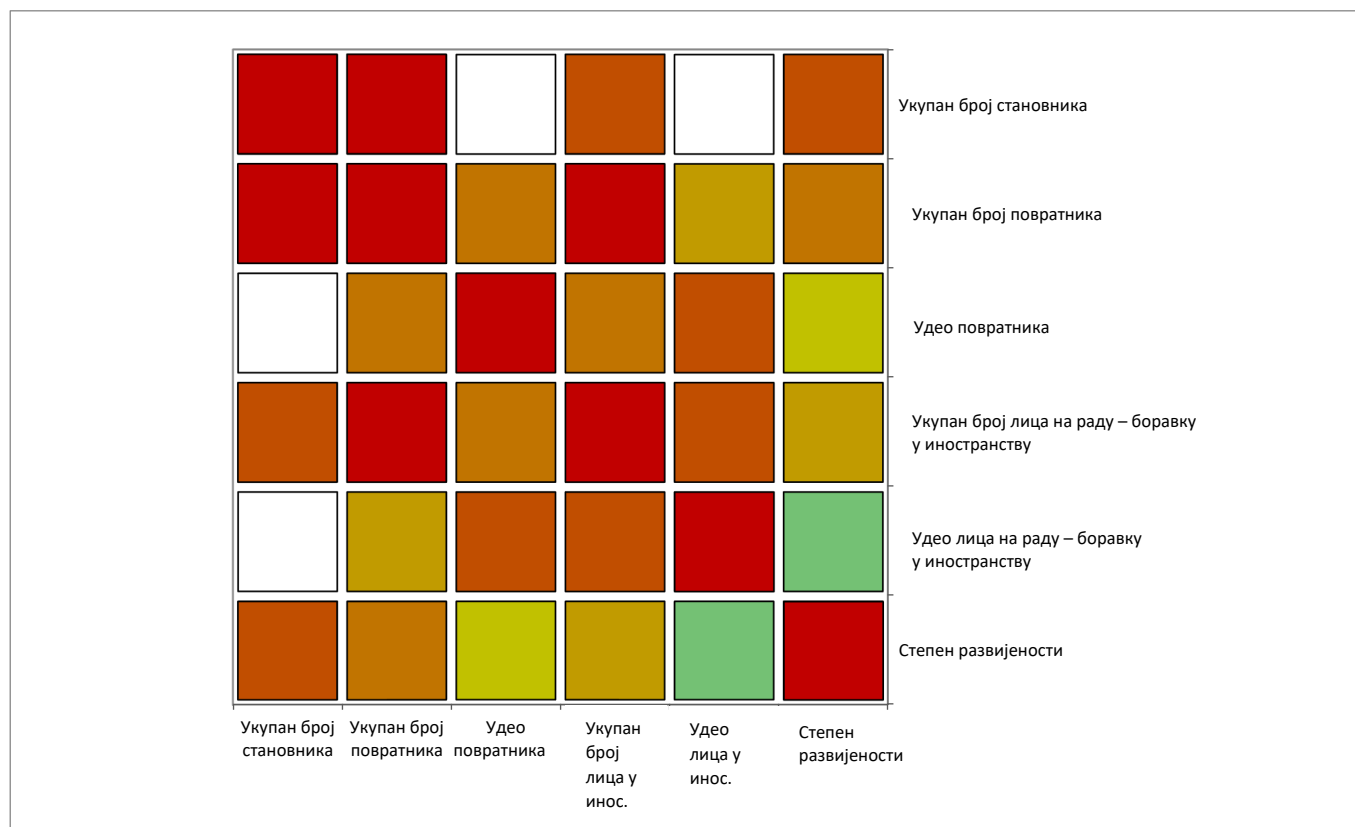
	Sig. (2-tailed)	Коефицијент корелације (ρ)
Повратни мигранти	<0,001	=0,850
Лица на раду - боравку у иностранству		
Повратни мигранти	<0,001	=0,550
Степен развијености општина/Градова		

Извор: Аутор

На слици 19 путем корелационе матрице представљени су резултати мултикорелационе анализе у склопу које су поред броја повратника, броја лица на раду - боравку у иностранству и степена развијености општина, у поступак укључени и укупан број становника општина,

удео повратника и удео лица на раду - боравку у иностранству у укупној популацији општина. Поред утврђене корелације између броја повратних миграната и степена развијености општина и броја повратних миграната и броја лица на раду - боравку у иностранству, утврђена је и јака позитивна корелација између броја становника и броја повратника на нивоу општина ($p < 0,001$; $\rho = 0,857$). Наведене вредности показују да је већи број становника у општинама у корелацији са већим бројем повратника. Позитивна корелација примећена је и између броја становника и броја лица на раду - боравку у иностранству ($p < 0,001$; $\rho = 0,656$) и удела лица на раду - боравку у иностранству и удела повратника у укупној популацији општина ($p < 0,001$; $\rho = 0,672$). Правац и смер ових корелација је исти као у претходном случају, с тим што је јачина везе нешто слабија.

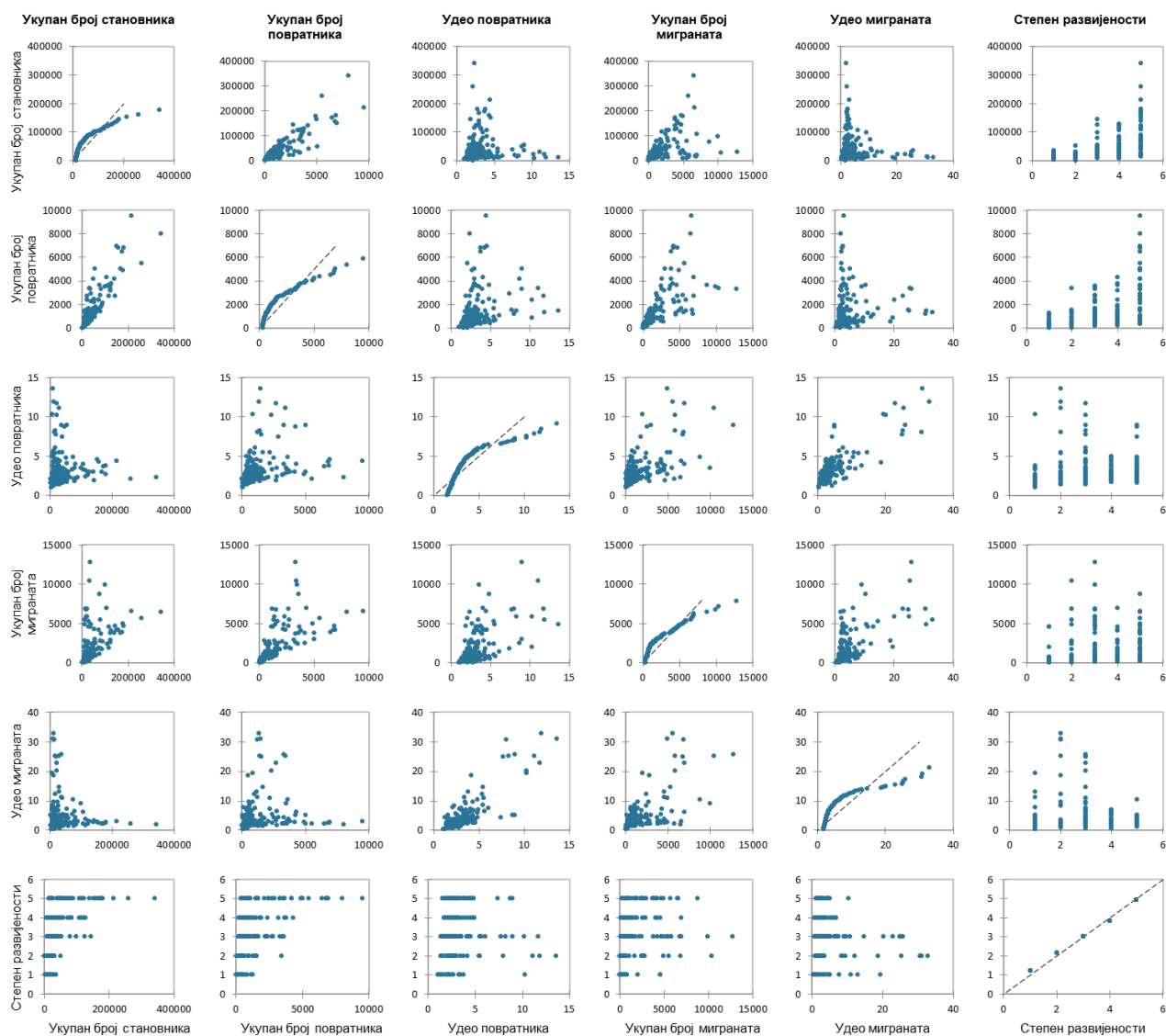
На другој страни, између варијабли удела повратника и степена развијености општина и удела лица на раду - боравку у иностранству и степена развијености општина није утврђена значајна корелација. На овакав резултат претежно су утицале општине у источној Србији у којима је удео повратника и лица на раду - боравку у иностранству у укупној популацији највећи, а које су према степену развоја сврстане у последње две категорије (IV група: Жабари, Мало Црниће, Петровац на Млави, Кучево, Жагубица; Девастирана подручја: Голубац). Међусобна корелација између одабраних показатеља представљена је и у виду дијаграма растурања (Слика 20).

Слика 19. Корелациона матрица одабраних показатеља

Извор: Аутор

*црвена боја – ρ (0,8-1); браон - 0,6-0,8; наранџаста – 0,4-0,6; жута – 0,2-0,4; зелена – 0,1-0,2; бела – $< 0,1$.

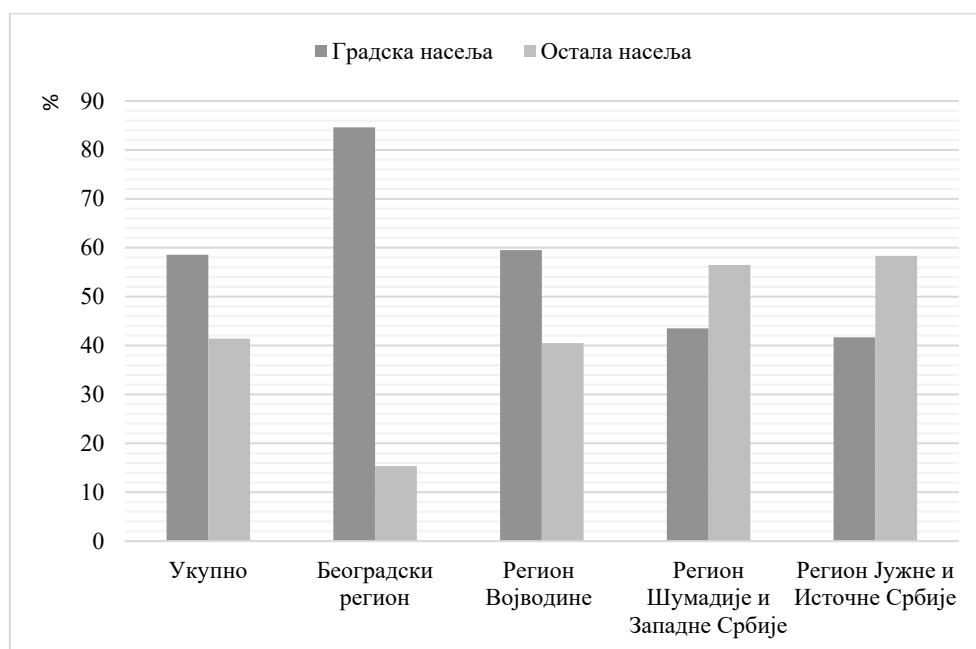

Слика 20. Дијаграми растурања одабраних показатеља
Извор: Аутор

Повратни мигранти према типу насеља. Анализа просторне дистрибуције повратних миграната према типу насеља у Србији указује да се повратни миграциони токови у извесној мери интензивније одвијају према градским насељима у односу на остала насеља. Резултати пописа становништва 2011. године показали су да је у градским насељима било концентрисано више од половине свих повратних миграната у Србији (58,6%).

Примећене су значајне разлике у односу броја повратних миграната према типу насеља на међурегионалном нивоу. Тако се Београдски регион издваја као област са изразито високим учешћем повратника у градским насељима (градска насеља - 84,6%; остала насеља – 15,4%) Овај податак треба посматрати и са аспекта односа броја становника у градским и осталим насељима у овом региону. Наиме, удео градског становништва у Београдском региону је највећи у односу на остале регионе. Главни град Србије се, стога, истиче као значајан центар концентрације повратних миграната. Следи регион Војводине, са такође већим уделом повратника у градским насељима (градска насеља - 59,5%; остала насеља – 40,5%). Супротно, Регион Шумадије и Западне Србије (градска насеља – 43,5%; остала насеља – 56,5%) и Регион Јужне и Источне Србије (градска насеља – 41,6%; остала насеља – 58,4%) одликују се већим уделом повратника у осталим насељима у односу на градска (Слика 21).

Разлог због којег се мигранти чешће враћају у градска у односу на остала насеља (њихова места порекла), може се довести у везу са економским и социјалним разликама између ових категорија насеља. Наиме, адекватнији услови живота, инфраструктурна опремљеност, приступ здравственим, образовним, културним и другим услугама, као и веће могућности запослења могу се сматрати пресудним приликом доношења одлуке о повратку у градска насеља у Србији. Услед неповољних популационих трендова, превасходно својствени сеоским насељима у земљи, демографски и последично друштвени аспект у многоне могу утицати на ову одлуку (мање могућности социјализације у селима). Треба узети у разматрање и то да су мигранти у иностранству претежно радили и боравили у градовима, те да стога бирају да се врате у градска насеља која више одговарају њиховом начину живота.

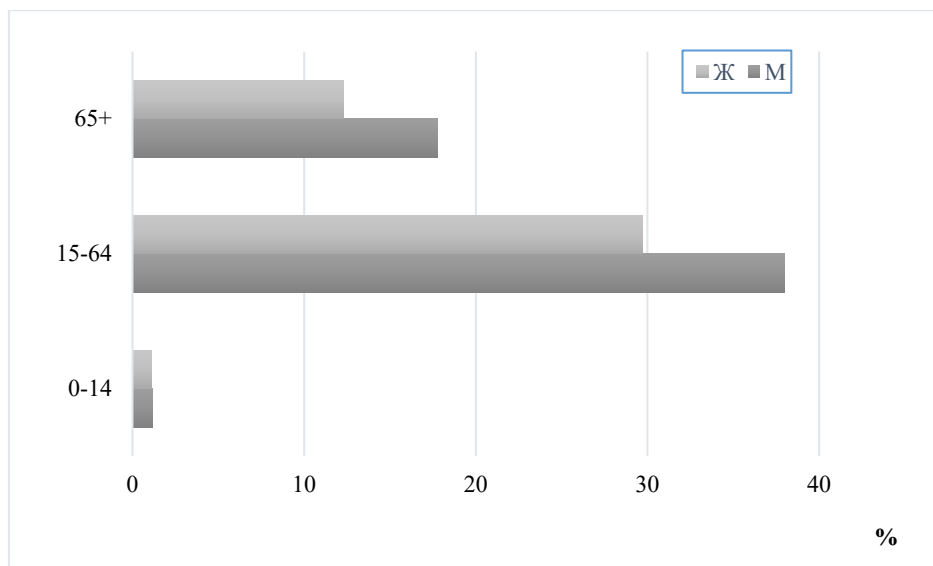

Слика 21. Повратни мигранти према типу насеља по регионима, 2011.
Извор: Станковић, 2014.

6.3. Социо – демографске карактеристике повратника

Полно-старосна структура. Подаци о полној структури повратних миграната показују да у популацији повратника у Србији доминирају мушкарци (57%). Старосна структура повратних миграната, сагледана према великим старосним групама, указује да лица старосне групе 15-64 године чине 67,7% свим повратника, лица старости 65+ чине 30,1% и млади (0-14 година) чине 2,2% укупне популације повратника (Слика 22).

Посматрано на регионалном нивоу, у свим статистичким регионима повратници старости 15-64 чине доминантну старосну групу, а нарочито у Београдском региону (71,8%). У Региону Јужне и Источне Србије евидентиран је најмањи број повратних миграната старости 15-64 године (60,9%), али и највећи удео старијих од 65 година (37,2%). У свим статистичким регионима повратници старости 0-14 најмање су заступљени у укупној популацији повратника. Регион Шумадије и Западне Србије (2,5%) и Београдски регион (2,4%) карактеришу се њиховим највећим учешћем међу свим регионима.

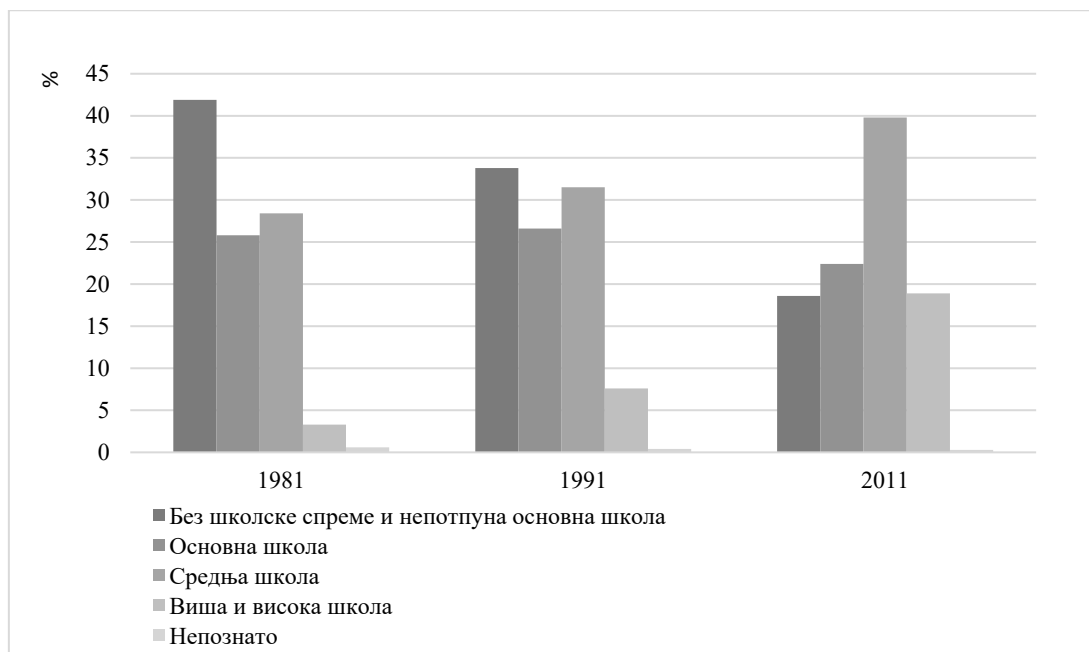

Слика 22. Полно-старосна структура повратних миграната, 2011.

Извор: Станковић, 2014.

Ови подаци су у складу са појединим истраживањима (Itzigsohn & Giorguli-Saucedo, 2005; Carlington & Pettersen, 2014) која су показала да су мушкарци спремнији на повратак више од жена, које обично бирају да због каријере, већег степена финансијске самосталности или због породице остану у иностранству. На другој страни, бројност повратника у старосној групи (15-64) треба посматрати и са аспекта распона година које ова старосна категорија укључује, али и чињенице да је то старосна група која укључује радно способно становништво које је најбројније у миграцијама. Значајно учешће лица старијих од 65 година, који према подацима пописа чине готово трећину свих повратника из иностранства, може се довести у везу са обрасцем да се тек након завршетка економске активности у иностранству или убрзо након одласка у пензију, мигранти одлучују на се врате у државу порекла (De Coulon, 2016).

Образовна структура. Образовна структура повратних миграната сагледана је са аспекта удела лица без школске спреме и непотпуне основне школе (1), са завршеном основном школом (2), са завршеном средњом школом (3) и са вишом и високом школом (4) у укупној популацији повратника. Резултати пописа становништва 2011. године показују да међу повратницима у Србији доминирају лица са завршеном средњом школом (39,8%). Следи контингент повратника са основном школом (22,4%), док је удео повратника без основне школе и са непотпуном основном школом (18,6%) и вишом и високом школом (18,9%) готово једнак (Слика 23).

Слика 23. Образовна структура повратних миграната старијих од 15 година, 1981, 1991. и 2011.
Извор: Станковић, 2014.

У образовној структури повратника могу се уочити одређене промене међу пописним годинама, првенствено у контексту смањења удела повратника без основне школе и непотпуне основне школе и повећања удела повратника са средњом и вишом и високом школом. Наиме, 1981. (41,9%) и 1991. године (33,8%) највећи број повратника био је без основне школе и непотпуне основне школе. Повратници осталих нивоа образовања чинили су мањи удео у укупној популацији повратника. Године 1981. и 1991. удео повратника са завршеном основном школом (1981: 25,8%; 1991: 26,6%) и средњом школом је био приближан (1981: 28,4%; 1991: 31,6%), док је примећено повећање броја повратника са завршеном вишом и високом школом (1981: 3,3%; 1991: 7,6%). Године 2011, високообразовани повратници чинили су готово петину укупног броја повратника, што је знатно више него 1981. и 1991. годину. Ова промена у образовној структури током посматраног периода може бити последица тога да је део миграната по исељавању у иностранству стекао високо образовање, те да су се вратили као високообразована лица. Осим тога, треба узети у обзир и чињеницу да су се од 90-их година прошлог века из државе исељавали у већем обиму високообразовани, при чему се део њих вратио у земљу наредних година.

Компаративна анализа удела високообразованих повратника са уделом високообразованог укупног становништва у Србији и популацијом лица на раду - боравку у иностранству, указује да је удео високообразованих повратника међу посматраним групама највећи. Остаје непознат удео повратних миграната који су стекли високо образовање у Србији и удео оних којих су се у иностранству образовали, а затим се вратили у земљу. Може се увидети и да је удео повратних миграната без основне школе и са непотпуном основном школом (18,6%) већи у односу на стално становништво (13,7%) и лица на раду - боравку у иностранству (6%) (Табела 8). Овај податак се доводи у везу са значајним уделом повратника старосне групе 65+ који су се иселили током 60-их и 70-их година прошлог века, а који су били без школске спреме или са непотпуном основном школом.

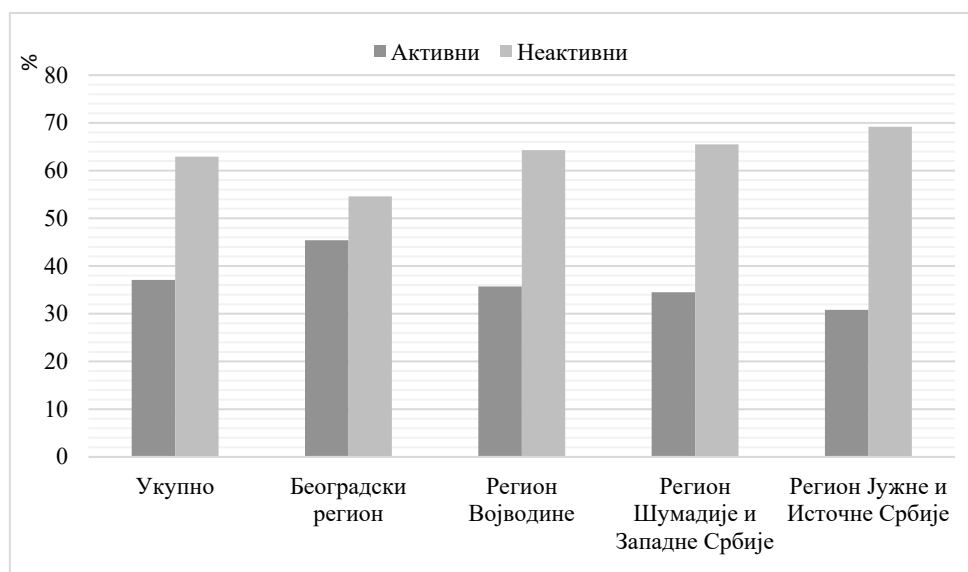
Табела 8. Образовна структура сталног становништва Србије, лица на раду - боравку у иностранству и повратних миграната, 2011.

	Стално становништво %	Лица на раду - боравку у иностранству %	Повратни мигранти %
Без школске спреме и непотпуна основна школа	13,7	6	18,6
Основна школа	20,8	27,5	22,4
Средња школа	48,9	38,8	39,8
Виша и висока школа	16,3	15,7	18,9
Непознато	0,4	12	0,3

Извор: Станковић, 2014. и РЗС, 2013б.

Економска активност. Подаци о економској структури показују да је највећи број повратника у Србији (62,9%) економски неактиван. Међу економски неактивним повратницима, највећи број припада категорији пензионера (66,2%) и домаћица (13,8%). Мањи број економски неактивних повратника чине ученици и студенти стари 15 и више година (4,3%) и деца млађа од 15 година (3,6%). Лица са приходом од имовине (1,1%) су у најмањој мери присутни. Неактивна лица која нису прецизирала свој статус чине 11% ове категорије повратника. Са друге стране, међу економски активним повратницима, који чине нешто више од трећине свих повратника (37,1%), највећи број припада категорији лица која обављају занимање (74,6%), док је мањи број незапослених - некада су радили (18,6%) и незапослених - траже први посао (6,8%).

Иако у свим регионима преовладавају повратници који економски нису активни, забележене су одређене варијације у односу економски активних/економски неактивних повратника. Најмања разлика и најједначенији однос забележен је у Београдском региону (неактивни – 54,6%; активни – 45,4%). Регион Војводине (активно – 35,7%; неактивно – 64,3%) и Регион Шумадије и Западне Србије (активно – 34,5%; неактивно – 65,5%) одликују се готово истим учешћем економски активних и економски неактивних лица, али и израженим диспропорцијама између ове две категорије. У региону Јужне и Источне Србије присутан је најмањи удео економски активних повратника (30,8%), у поређењу са осталим наведеним регионима (Слика 24).

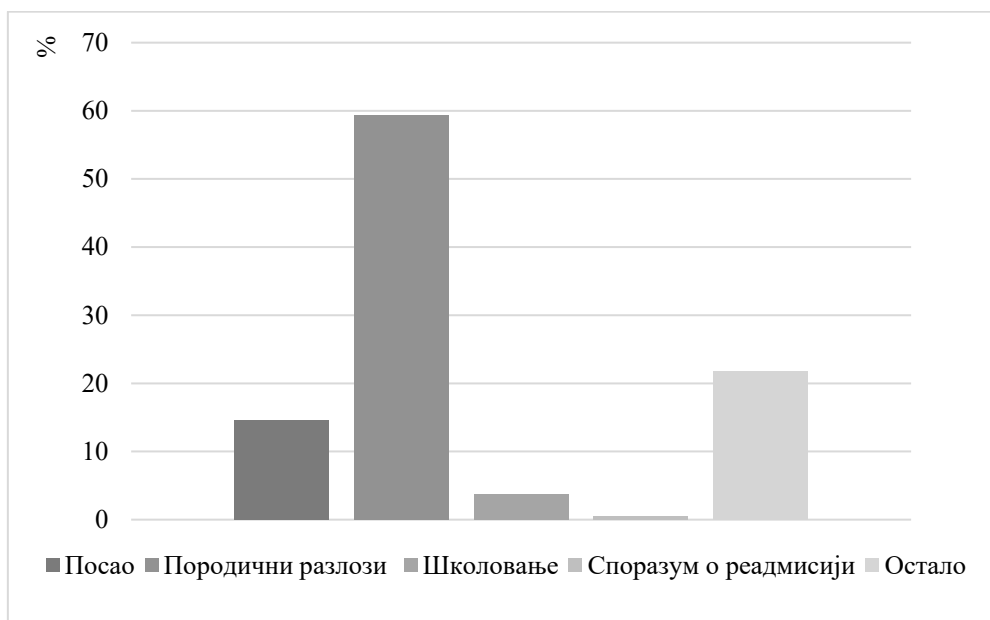
Слика 24. Економска активност повратних миграната укупно и по регионима, 2011.

Извор: Станковић, 2014.

6.4. Детерминанте повратних миграција

Сазнања о разлозима повратка лица из иностранства имају изразито важну улогу у процесу разумевања не само процеса повратка, већ и целокупног миграционог циклуса. На основу фактора повратка могу се увидети карактеристике интеграције миграната у држави/државама пријема, али и везе које су мигранти успостављали са државом порекла током периода имиграције. При том, треба узети у обзир да одлука миграната о повратку у државу порекла неретко представља резултат сложене интеракције различитих фактора присутних у обе државе истовремено (Tadevosyan et al., 2020).

На основу података пописа становништва 2011. године, разлози повратка су груписани у четири категорије: посао, породични разлози, школовање и споразум о реадмисији. Резултати указују да се на високом првом месту издвајају породични разлози који су мотивисали повратак више од половине повратника (59,4%). Мањи број лица је одлучио да се врати због посла (14,6%), а затим у знатно мањем обиму и због школовања (3,7%). Најмањи број лица се вратио по основу споразума о реадмисији (0,5%). Нешто више од петине лица (21,8%) је груписано у категорију осталих разлога повратка (Слика 25). Наведени резултати могу се сматрати релевантним за потврђивање *Хипотезе 4: Повратни миграциони токови у Србији су првенствено подстакнути породичним разлозима.*

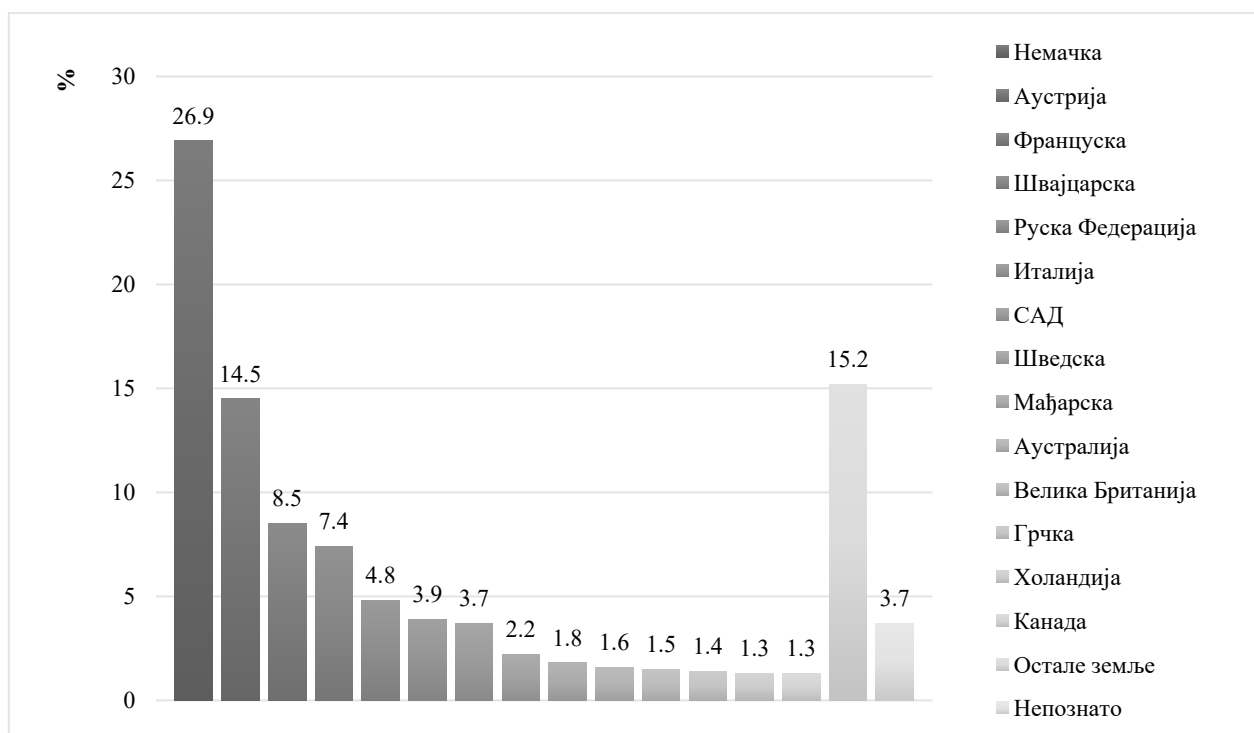

Слика 25. Фактори повратних миграција, 2011.
Извор: Станковић, 2014.

6.5. Државе пријема

Међународне миграције последица су установљених историјских, економских, политичких или других односа између држава, те се не одвијају случајно између појединих територијалних целина (Mesić, 2002). Обим, интензитет и правци повратних миграција у директној су вези са спољним миграционим кретањима. Стога, јасно је да су државе пријема миграната заправо исте државе из којих се они враћају. На слици 26 представљене су државе пријема у којима су повратници боравили до повратка у Србију. Реч је о државама које су традиционално најзначајније у погледу спољних миграционих кретања, односно државе у којима борави - ради највећи број миграната из Србије. У првом реду се могу издвојити неке од најразвијенијих држава Европе, али и поједине државе ван европског континента, као што су САД и Аустралија. Половина свих повратних миграната у Србији се вратила из три државе ЕУ: Немачке (26,9%), Аустрије (14,5%) и Француске (8,5%). Поред наведених држава, истиче се и

Швајцарска из које се вратило 7,4% свих повратника. Удео повратника из осталих држава је мањи од 5%.

Слика 26. Државе пријема повратних миграната, 2011.

Извор: Станковић, 2014.

Уколико се у обзир узму периоди повратка лица из иностранства према државама пријема, закључује се да је у периоду 2001-2011. године из готово свих држава пријема удео лица која су се вратила био највећи, што је у складу са обимом повратних миграција присутних у овом периоду. Посебно се може издвојити Италија, из које се у првој деценији 21. века вратило више од половине (56,6%) свих повратника, као и државе Северне Америке - Канада (48,4%) и САД (48,1%). Из Немачке, као доминантне државе на овој листи, највећи број лица се вратио у периоду 1971-1980. (29,3%) и 2001-2011. (25,9%). Највећи број повратника из Француске (32,2%) и Аустрије (27,5%) се вратио у периоду 1971-1980. године.

7. УПРАВЉАЊЕ ПОВРАТНИМ МИГРАЦИЈАМА У СРБИЈИ

Питања миграција становништва у Републици Србији у надлежности су неколико министарстава и других владиних тела, као што су Министарство унутрашњих послова, Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања, Министарство за бригу о породици и демографију, Министарство спољних послова, Министарство просвете, Министарство науке, технолошког развоја и иновација, Министарство за људска и мањинска права и друштвени дијалог, Министарство здравља, Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије, Кабинет министра без портфеља задуженог за координацију активности и мера у области односа Републике Србије са дијаспором, Канцеларија за Косово и Метохију (СВММ, 2012; КИРС, 2020).

Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије (КИРС) једино је владино тело за управљање миграцијама у земљи. Рад Комесаријата је у складу са начелима Закона о управљању миграцијама („Службени гласник РС”, број 107/12) и другим законима. Бави се првенствено питањима ирегуларних миграција, и то у домену решавања проблема избеглица, интерно расељених лица, повратника по споразуму о реадмисији и тражилаца азила. Значајне активности Комесаријата везане су за прикупљање и анализу података о миграцијама, извештавање о различитим категоријама миграната, као и унапређење стратешких докумената у циљу адекватног управљања миграцијама (КИРС, 2023).

У циљу адекватног управљања различитих видовима миграција у Србији, донети су бројни закони и стратегије. Проблематика повратних миграција последњих година препозната је као важно питање свеукупног развоја Републике Србије, и бива све чешће укључена у склоп законодавних и стратешких докумената. Донете су одређене мере и активности усмерене према повратним мигрантима, али и члановима дијаспоре како би се подстакао њихов повратак. Установљене су пореске олакшице за запошљавање повратника, царинске олакшице за повратнике, право на обавезно здравствено осигурање без обзира на то да ли је лице стекло пензију у Србији или иностранству. Једна од банака у Србији развила је стамбене кредите за нерезиденте који омогућавају куповину некретнина у Србији српским држављанима који живе у иностранство. Омогућена је и олакшана процедура за добијање привременог боравка и радне дозволе за лица српског порекла (Тачка повратка, 2024).

У наставку овог поглавља сагледани су закони, стратегије, посебне мере и програми у Републици Србији значајни са аспекта предмета и задатака истраживања докторске дисертације и који су директно/индиректно везани за феномен повратних миграција и реинтеграције повратника. Анализа представљених докумената из области миграција становништва првенствено је усмерена на објашњењу садржаја који укључују процес повратних миграција.

Закони. Један од најважнијих докумената у домену мобилности становништва у Србији представља **Закона о управљању миграцијама** („Службени гласник РС”, бр. 107/12). У оквир овог закона детаљно су представљена начела управљања миграционим процесима, јасно формулисани надлежности задужених органа и истакнут значај прикупљања, организовања, размене и заштите података о миграцијама становништва. Законом су дефинисане активности Комесаријата за избеглице и миграције¹¹ на пољу прихвата и реинтеграције повратника по основу споразума о реадмисији и указано на задужења овог органа приликом обезбеђивања привременог колективног смештаја, исхране, одеће и обуће. Феномен добровољних повратних миграција није размотрен ни под једним чланом закона, и као такав није третиран у склопу свеобухватног процеса управљања миграцијама у Републици Србији.

¹¹ Закон о управљању миграцијама наводи да Комесаријат за избеглице и миграције може сам да обезбеди неопходна средства повратницима по основу споразума о реадмисији „или у сарадњи с јединицом локалне самоуправе или организацијом Црвеног крста или ангажовањем одговарајућих пружалаца услуга“ (члан 14; 6. стр.).

Закон о дијаспори и Србима у региону („Службени гласник РС”, бр. 88/09), као акт од изразитог значаја, усмерен је према дијаспори и Србима у Региону у домену унапређења и успостављања веза. Према члану 4 закона, наведено се остварује кроз различите споразуме везаним за унапређење њиховог положаја и права, неговањем српског језика, верског, етничког и културног идентитета, побољшањем сарадње са Србијом, успостављање услова функционисања одређених тела, уручивањем одређених признања. Овим законом утврђене су и надлежности у области односа матичне државе и дијаспоре, као и матичне државе и Срба у региону; организације у дијаспори и организације Срба у региону; Савет за односе са Србима у региону; буџетски фонд за дијаспору и Србе у региону; Савет за дијаспору; врсте националних признања. Питања повратних миграција у овом закону дефинисана су у оквир сегмента о Организацијама о дијаспори. У наведеном делу акта истакнут је значај Скупштине дијаспоре и Срба у региону као *највишег представничког тела*, и сталних радних тела формираних од стране Скупштине, а који чине Економски савет, Савет за статусна питања дијаспоре и Савет за културну, просветну, научну и спортску сарадњу. У члану 24 закона истиче се предлог за креирање услова за ангажовање наведених категорија становништва у економске токове државе порекла, док чланом 25 и у социјалне и политичке токове, као и њихов и повратак.

Законом о пребивалишту и боравишту грађана („Службени гласник РС”, бр. 87/11) је наглашена је дужност грађана Републике Србије у погледу одјављивања/пријављивања боравишта и пребивалишта са датим објашњењем начина остваривања тог поступка. Наведени аспект закона изразито је значајан у процесу праћења миграционих процеса у држави порекла миграната, што је у овом случају то Република Србија. Нарочито, уколико се у обзир узме да је и посебан сегмент закона (члан 19) посвећен пријави привременог боравка у иностранству, и повратку из иностранства и дужности која лица имају према надлежним органима уколико бораве у иностранству одређени временски период. Поред тога, прописане су казнене одредбе у случају неуважавања начела закона.

Закон о потврђивању Споразума између Републике Србије и Европске заједнице о реадмисији лица која незаконито бораве („Службени гласник РС”, бр. 103/07) има за циљ унапређење сарадње Србије и Европске заједнице у погледу борбе против *незаконите миграције*. Закон дефинише обавезе Србије у вези са реадмисијом сопствених држављана и реадмисије држављана трећих земаља и лица без држављанства. Поред тога, утврђује поступак реадмисије почевши од подношења захтева за реадмисију, средства за доказивање држављанства, прописаних рокова и услова за обављање трансфера и облика превоза. Осим тога, законом су дефинисане обавезе Републике Србије према транзитном поступку, трошковима превоза и транзита и заштити података и однос према другим међународним споразумима.

Стратегије. Стратегија о економским миграцијама за период 2021-2027 („Службени гласник РС”, број 21/20) представља изузетно значајан документ у домену добровољних повратних миграција. Ова стратегија сагледава важност добровољних повратних миграција, како у погледу подстицања повратка тако и са становишта пружања подршке повратницима у процесу реинтеграције. Наведено је најпре дефинисано у склопу општег циља стратегије, и касније у оквир посебних циљева. Повратне миграције су у документу препознате као један од механизма чије правилно управљање може имати утицаја на свеукупни развој земље. Стратегија указује на изазове процеса повратних миграција и реинтеграције, те предлаже решења за адекватну акцију у овој области. Међу кључним проблемима, идентификовано је да се повратне миграције не подстичу у адекватној мери, као и да не постоје програми реинтеграције. Стога, као посебан циљ стратегије издвојено је *Стварање услова за праћење, подстицање и подршку повратним и циркуларним миграцијама*. Предложено је да се успоставе одговарајући програми усмерених према повратним миграцијама, да се ради на континуираном праћењу процеса, и на његовој већој социјалној промоцији. У том погледу, указано је на потребу за побољшањем система прикупљања података, реализацијом

различитих истраживања дате проблематике, као и формулисања одређених политика према повратницима. Усвојен је и Акциони план за период 2021–2023. године за спровођење Стратегије о економским миграцијама Републике Србије за период 2021-2027. године са сврхом реализације постављених циљева.

Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону („Службени гласник РС”, бр. 4/11 и 14/11) један је од најзначајнијих докумената усмерених према развијању и очувању односа Републике Србије са дијаспором и Србима у региону. У документу је препознато да дијаспора представља изразит, пре свега, економски потенцијал развоја, али је наглашено да је тај потенцијал недовољно искоришћен. Стога, предложене су двосмерне мере на релацији матица – дијаспора, са акцентом на креирању партнерског односа. У стратегији је указано на значај повратних миграције у више наврата, и то првенствено у контексту могућности подстицања високообразованих лица (професори) да одржавају предавања на факултетима у Србији. Предложене су и одређене пореске повластице за предузетнике повратнике. Будући да стратегија препознаје значај повратних миграција као развојног механизма, сврстава се у ред значајних документа у области повратних миграција.

Стратегија за управљање миграцијама („Службени гласник РС”, бр. 59/09) интегрално сагледава све категорије регуларних и ирегуларних миграција, дефинише изазове и прелаже мере у циљу планског и организованог управљања миграцијама. У домену повратних миграција, документ се осврће на значај повратка високообразованих лица, као и на повратнике по основу споразума о реадмисији. Обе поменуте категорије повратника су увршћене у оквир основних циљева стратегије, и мера, у којима је фокус на развијању односа са дијаспором и промоцији повратка, адекватан прихват и реинтеграција повратника по основу наведеног споразума. Стратегија у погледу повратка високообразоване радне снаге акценат ставља на значај развијања програма и пројеката са међународним организацијама са аспекта њиховог привременог повратка и указује на потребу креирања таквог социо-економско окружење који које би био фактор подстицаја повратка. На другој страни, у документу је дато образложење о броју повратника по основу споразума о реадмисији и указано на важност закључивања споразума о реадмисији са другим државама. Наглашено је и да немогућност праћења ових токова представља ограничавајући фактор у поступку планирања прихвата ових лица и у процесу праћења евентуалне поновне њихове емиграције.

Иако у **Стратегији развоја образовања и васпитања у Републици Србији до 2030. године** (2021) („Службени гласник РС”, бр. 63/21) акценат није на третирању неке од категорија мигрантске популације, документом је утврђено да је услед иселавања високообразованих лица потребно креирати *Стратегију спречавања одлива академски образованих кадрова и повратка у земљу стручњака који су део професионалне каријере провели у иностранству*. Документ не укључује објашњење садржаја предложене стратегије.

Стратегија научног и технолошког развоја Републике Србије за период од 2021. до 2025. године „Моћ знања” („Службени гласник РС”, бр. 10/21) представља значајан развојно оријентисан стратешки документ који као такав увиђа значај повратка висококвалификованих лица из иностранства, пре свега са аспекта њиховог доприноса у научно-истраживачке сврхе. Препознавање значаја повратка наведене категорије повратнике истакнуто је и у склопу сегмента који је посвећен појединим новооснованим институтима који између осталих желе да привуку представнике научне дијаспоре који могу бити важан фактора у погледу реализације њихових циљева.

Национална стратегија одрживог развоја („Службени гласник РС”, бр. 57/08) добровољне повратне миграције сагледава са аспекта одрживости наудотехнолошке политике и демографског развоја. У погледу унапређења система истраживања и развоја указана је важност повратка високообразованих лица, и интензивније циркулације истраживача како у држави, тако и у иностранству. У стратегији је истакнута важност да се утиче на факторе који

подстичу одлив високообразованих лица, формирање услова који ће бити у функцији подстицања повратка миграната из иностранства, и инвестирања чланова дијаспоре. Када је реч о повратним миграцијама по основу споразума о реадмисији, стратегија позитивно оцењује рад Канцеларије за реадмисију и прихват повратника у поступку њихове реинтеграције, без детаљнијег сагледавања наведене проблематике.

Стратегија регионалног развоја Републике Србије за период од 2007. до 2012. године („Службени гласник РС“, бр. 21/07) питања повратних миграција укључује у склоп сегмента *Политике запошљавања* у којем је указано на постојање регионалне неједнакости у Србији у области запошљавања. У том контексту указана је потреба за формирањем услова којим би се подстакао повратак из иностранства, нарочито младих лица, са циљем превазилажења наведеног стања.

У **Националној стратегији социјалног становања** („Службени гласник РС“, бр. 13/12) истакнути су повратници по основу споразума о реадмисији. Наиме, указано је да припадници ове категорије повратника могу бити неки од корисника програма којима је посебно потребна стамбена подршка.

Стратегија реинтеграције повратника по основу Споразума о реадмисији („Службени гласник РС“, бр. 15/09) једина је стратегија у Републици Србији која директно третира процес повратних миграција и реинтеграције. Међутим, документ је по својој природи специфичан јер је усмерен искључиво према повратницима по основу споразума о реадмисији. У оквир стратегије је указано да је наведена категорија повратника изузетно рањива, те да је велики проблем непостојања података о структури повратника, што даље отежава доношење одређених мера. Посебно обрађено питање је реинтеграција Рома, који чине највећи удео ове групе повратника. Указани су социо-економски изазови њихове реинтеграције, пре свега са аспекта запошљавања, становања, социјалне заштите, здравља и образовања. Осим тога, истакнуто је да неповољно друштвено окружење и услови живота у земљи отежавају реинтеграцију. Поред идентификовања проблема реинтеграције ових повратника, у стратегији су наведене мере за решавање истих. Истакнута је важност успостављања државне политике којом би се повратници реинтегрисали на одговарајући начин, и поштовања њихових права. Један од значајнијих циљева се односи на унапређење институционалног оквира и јачање капацитета запослених у погледу бољег упознавања са процесом реадмисије како би и сами помогли и пружили потребне информације наведеној групи повратника.

Стратегија запошљавања у Републици Србији за период од 2021. до 2026. године („Службени гласник РС“, бр. 18/21 исправка бр. 36/21) истиче повратнике по основу споразума о реадмисији у склопу мере Интегрисања корисника услуга социјалне заштите на тржиште рада. Може се приметити да овакав приступ прати наводе претходне *Националне стратегије запошљавања 2011-2020. године* („Службени гласник РС“, бр. 37/11) која указује на важност креирања посебних програма и мера запошљавања којим треба да буду обухваћена ова лица.

Проблематика повратних миграција по основу споразума о реадмисији укључена је у **Стратегији супротстављања ирегуларним миграцијама у Републици Србији за период од 2018. до 2020. године** („Службени гласник РС“, бр. 105/18)¹². Влада Републике Србије усвојила је и Акциони план за спровођење националне стратегије супротстављања ирегуларним миграцијама за период од 2018. до 2020. године. Документ у погледу повратних миграција по основу споразума о редмисији, препознаје и истиче важност споразума о реадмисији као значајног механизма у поступку борбе против ирегуларних миграција. У склопу дефинисаних проблема ирегуларних миграција са којима се Република Србија суочава истиче изазове у домену остваривања повратка. У том погледу наглашава податак да нису

¹² Како је наведено у самом документу, основу за формирање наведене стратегије чини Стратегија супротстављања илегалним миграцијама у Републици Србији за период 2009–2014. године („Службени гласник РС“, бр. 25/09).

остварене одређене веза са државама пријема миграната, док се неке од држава не придржавају одређених начела имплементације дефинисаних споразумима о реадмисији.

Стратегија интегрисаног управљања границом у Републици Србији 2017–2020 („Службени гласник РС”, бр. 9/17) без даљег детаљног разматрања, указује на важност адекватне имплементације мера у домену реадмисије, и то у склопу мера контроле у подручју слободе кретања, укључујући и враћање особа.

Будући да **Стратегија за социјално укључивање Рома и Ромкиња у Републици Србији за период од 2016. до 2025. године** („Службени гласник РС”, бр. 26/16) третира припаднике ромске националности са сврхом унапређења њиховог социо-економског положаја у држави, документом су обухваћени и повратни мигранти по основу споразума о реадмисији који чине већину у укупном узорку реадмисаната. Препознато је да се исти суочавају са изазовом у погледу познавања српског језика. У вези са тим, истакнута је неопходност пружања адекватне подршке у домену образовања. Међу значајним мерама истакнута је потреба за побољшањем система реинтеграције. Усвојен је и акциони план за примену наведене Стратегије, за период од 2017. до 2018. године.

Влада Републике Србије (Савет за интеграцију повратника по основу Споразума о реадмисији Комесаријат за избеглице и миграције) објавила је **Информатор за повратнике по основу споразума о реадмисији**, у циљу једноставнијег информисања ових повратника (КИРС, 2015). Информатор садржи све неопходне смернице за олакшању реинтеграцију са дефинисаним правима ових лица у погледу личних докумената, социјалне заштите, здравствене заштите, права на образовање и права на рад. Поред тога, у склопу документа, објашњене су услуге које пружају центри за интервентан прихват најугроженијих повратника. Документ садржи и списак владиних организација којима повратници могу да се обрате, као и списак невладиних организација које могу имати важну улогу у процесу правне, психосоцијалне и друге врсте помоћи овим лицима.

Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији („Службени гласник РС”, бр. 27/09) међу важним питањима обухвата и проблематику повратних миграција по основу споразума о реадмисији. Стога, документ пружа детаљан преглед описа стања, указивајући на проблеме са којима се реадмисанти сусрећу у процесу реинтеграције, предлагајући адекватне мере за побољшање њихових животних услова у држави порекла и самог положаја у друштву. Поред општих препорука, предложене су бројне препоруке у вези са стамбеним прилика, образовањем, запошљавањем и слично, са циљем унапређења њихове поновне интеграције, као и одрживости повратка ових лица.

Мере и програми. Поред наведених закона и стратегија, важно је споменути и активности владе Републике Србије у склопу **мера за развој иновативне привреде** са циљем подстицања повратка висококвалификованих лица, али и свих осталих који су најпотребнији у областима где постоји дефицит у радној снази. Према наведеним мерама, привреднику који запосли неког од члана дијаспоре, уз услов да је повратник у иностранству провео најмање две године, и исплаћује га у износу три пута већем од просечне плате у Србији, предвиђено је 70% нижи порез и допринос на њихове зараде током пет година. Услов за умањење основице је да је особа порески резидент. Поред тога, послодавци ће плаћати 70% ниже порезе и доприносе на зараде у случају запослења лица млађих од 40 година који су отишли на школовање у иностранство, тамо провели минимум годину дана, уз одређени износ плате (Влада Републике Србије, 2020; Министарство спољних послова, 2020).

Програм економских реформи за период од 2021. до 2023. године (ЕРП, 2021) дефинише структурне реформе из различитих области међу којима се издваја и реформа *Унапређења амбијента за подстицање, подршку и праћење циркуларних и економских миграција*. У склопу исте, између осталог, указано је на потреби побољшања регулатива у контексту повратних миграција. Исто тако, истакнуто је да ће у контексту подстицаја повратка бити акценат и на

различитим подстицајима. У документу је назначен низ планираних активностима по годинама у циљу реализације наведене реформе, те је указано да је потреба за праћењем циркуларних и економских миграција већа након интензивнијих повратних миграционих токова изазваних пандемијом COVID-19.

Активности невладиних и међународних организација. Поједине невладине и међународне организације у Србији своје активности усмеравају и према питањима повратних миграција. У сарадњи са другим организацијама из држава пријема миграната и/или из Србије, у појединим случајевима и са владом Републике Србије, спроводе пројекте и програме којима подржавају повратак и реинтеграцију. Неке од организација у Србији које су активне на овом пољу су IOM, GIZ, Тачка повратка, HELP, Екуменска хуманитарна организација ЕХО, Caritas Србије, PRAXIS, Фондација за образовање Рома, Немачки информативни центар за миграције, стручно образовање и каријеру ДИМАК. Програми као што су StartHope@Home, REAG/GARP, European Reintegration Programme (EURP) и StarthilfePlus - Supplementary Reintegration Support in the Country of Origin (Return, 2023) такође пружају подршку лицима у поступку повратка и реинтеграције. Првенствено у домену образовања, запослења, приступа социјалним и здравственим услугама, подршке приликом развоја предузетништва.

Ипак, већина наведених организација и програма усмерена су првенствено према повратницима по основу споразума о реадмисији, док је знатно мање пажње усмерено према лицима чији повратак није заснован на некој од законских регулатива. ГИЗ и Тачка повратка посебно се истичу са својим активностима усмерених према повратку српске дијаспоре. Ангажовања ових организација претежно су повезана са подстицањем повратка лица из иностранства и пружању одговарајуће подршке након повратка.

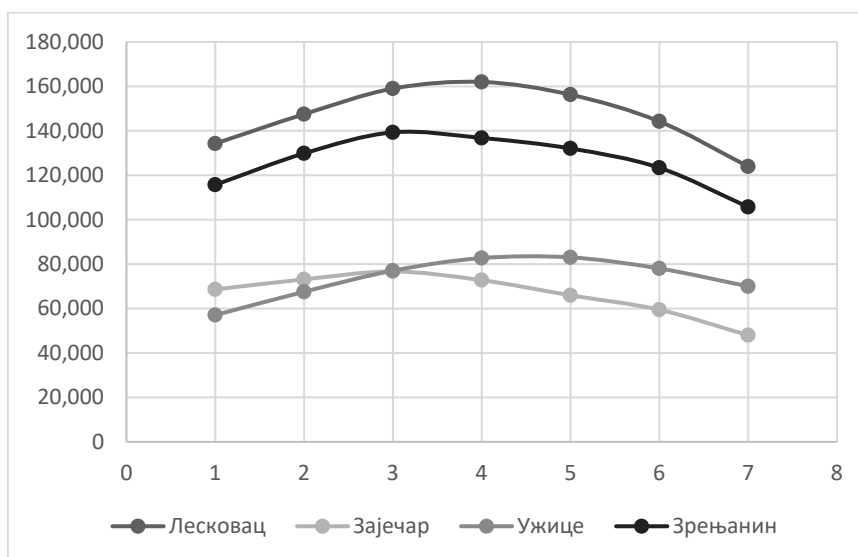
Осим поменутих, група грађана Повратници 2022 пружа члановима саветовања у погледу пресељења у Србију, условима школовања деце, учења језика, нострификације диплома, сналажења у свакодневници, умрежавање са другим повратницима и локалним становништвом, на формалним и неформалним догађајима, саветовање око проналажења посла, започињања сопственог бизниса и отварања фирми у Србији.

8. ОСНОВНЕ ДЕМОГРАФСKE И СОЦИО-ЕКОНОМСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ ИЗАБРАНИХ ГРАДОВА

Важан сегмент пре обраде података теренског истраживања представља анализа демографских, миграционих и социо-економских карактеристика општина које су одабране као студије случаја. На основу представљених резултата могуће је утврдити разлике између Града Лесковца, Зајечара, Ужица и Зрењанина, те оправдати избор ових локалних самоуправа у процесу спровођења теренског истраживања.

8.1. Демографске карактеристике

Анализа кретања броја становника у периоду 1961-2022. године указује да је у свим изабраним јединицама локалних самоуправа дошло до смањења броја становника. У Граду Лесковцу (161.986), Граду Зајечару (72.763) и Граду Зрењанину (136.778) максималан број становника достигнут је 1991. године, од када започиње популациони пад. Број становника у Граду Ужицу (83.022) се повећавао до 2002. године, да би последње две деценије дошло до смањења укупне популације (Слика 27).

Слика 27. Кретање броја становника у изабраним Градовима, 1961-2022.
Извор: РЗС, 2014. и РЗС, 2023г.

Изабрани Градови одликују се популационим величинама у распону од 45.000-125.000. становника. Према подацима пописа становништва 2022. године, Лесковац (123.950 становника) и Зрењанин (105.722 становника) су локалне самоуправе са двоструко већом популацијом од Града Ужица (69.997 становника) и Зајечара (47.991 становника). У односу на претходни попис становништва 2011. године, највеће смањење укупне популације забележили су Град Лесковац (за 20.256 становника) и Град Зрењанин (за 17.640 лица), док се број становника у Граду Зајечару између последња два пописа становништва смањило за 11.470 становника, а у Граду Ужицу за 8.043 становника.

Град Лесковац се доминантно издваја као подручје са највећим бројем насеља на територији Србије. Од 144 насеља, три припадају категорији градских - Лесковац, Грделица (варош) и Вучје. Град Зајечар обухвата 42 насеља, од којих је једно градско (Зајечар). Једно насеље мање има Град Ужице (41 насеље), од којих су два градска, Ужице и Севојно¹³. Град Зрењанин са 22 насеља, од којих је једно градско (Зрењанин), има најмањи број насеља међу издвојеним локалним самоуправама (Табела 9).

¹³ Град Ужице у склопу своје територије укључује и градску општину Севојно која обухвата једно градско насеље под истим називом.

Табела 9. Укупан број насеља и типологија насеља у изабраним јединицама локалних самоуправа

Град Лесковац		Град Зајечар		Град Ужице		Град Зрењанин	
n		n		n		n	
144		42		41		22	
градска	остала	градска	остала	градска	остала	градска	остала
3	141	1	41	2	39	1	21

Посматрано са аспекта односа броја становника у градским и осталим насељима, може се увидети да су 1961. године у свим општинама већину чинила лица у насељима из категорије осталих. Ипак, у годинама које су уследиле дошло је до значајних промена. Као последица убрзане индустријализације и урбанизације, долази до све интензивнијих миграција на релацији село-град, што се огледа у демографској трансформацији простора. Општински центри, урбане области, постају изразите зоне концентрације становништва, док се у руралним областима одвија супротан процес популационог пражњења и депопулације. У Граду Ужицу и Зрењанину већ од 70-их година прошлог века долази до повећања и доминације броја становника у градским насељима, док је у Зајечару тај процес започео нешто касније, од 90-их година 20. века. У наведеним Градовима, повећање броја становника у градским насељима пратило је смањења броја становника у осталим насељима односно у њиховим руралним просторима.

Другачији процеси су се одвијали у Граду Лесковцу у којем се број становника у осталим насељима повећавао до 1981. године, а у градским до 1991. године. Данас (2022), Град Лесковац се одликује најужедначенијим односом становништва у два типа насеља (градска: 47,1%; остала 52,9%), и истиче се као једина локална самоуправа међу издвојенима са већим уделом становништва у осталим насељима. Највећи удео становништва које живи у градским насељима 2022. године имају Град Ужице (78,5%), а затим Зајечар (67,6%) и Зрењанин (63,5%) (Табела 10).

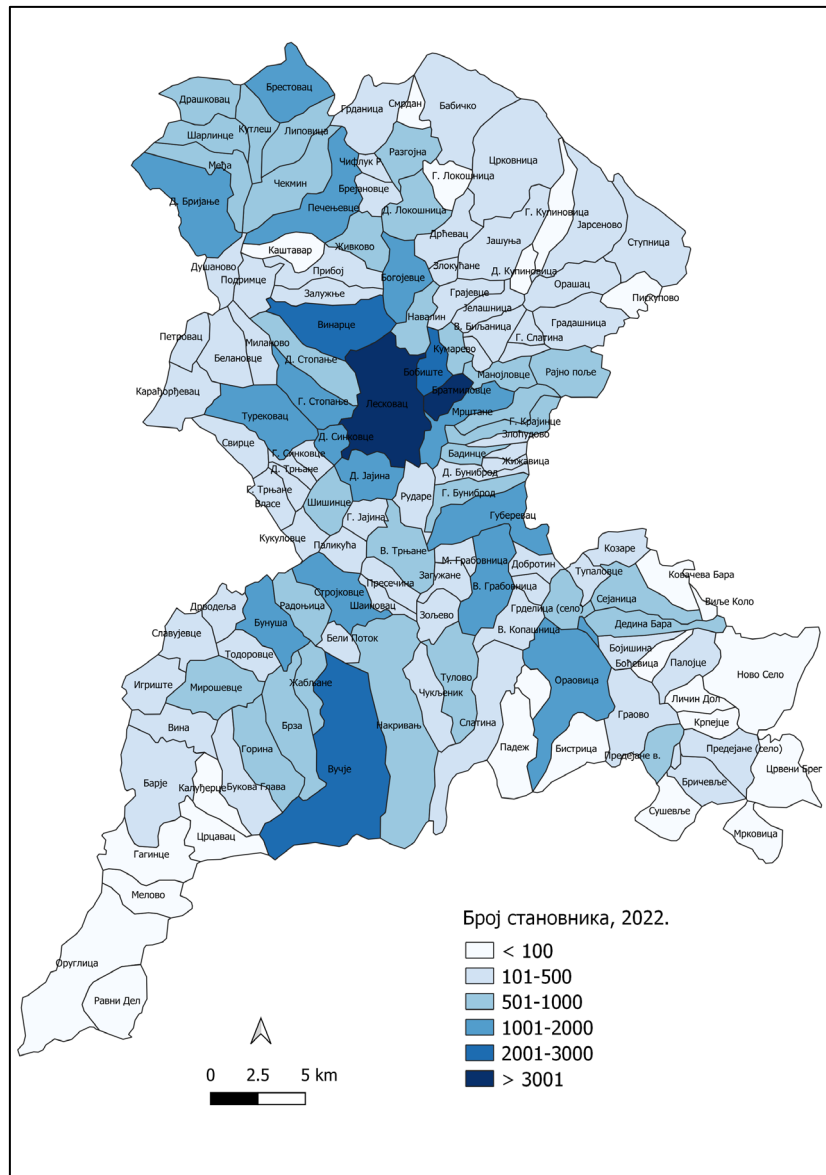
Табела 10. Број становника према типу насеља у изабраним Градовима, 1961-2022. године

Градови	Тип насеља	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.	2022.
Лесковац	градска	38.564	50.549	61.632	67.976	68.826	65.289	58.338
	остала	95.686	96.938	97.369	94.010	87.426	78.917	65.612
Зајечар	градска	18.690	27.599	36.958	39.625	39.491	38.165	32.448
	остала	49.926	45.548	39.723	33.138	26.478	21.296	15.543
Ужице	градска	24.067	38.639	51.701	60.365	62.528	59.747	54.965
	остала	32.995	28.916	25.348	22.358	20.494	18.293	15.032
Зрењанин	градска	55.539	71.424	81.270	81.316	79.773	76.511	67.129
	остала	60.153	58.413	58.030	55.462	52.278	46.851	38.593

Извор: РЗС, 2014. и РЗС, 2023г.

Према подацима пописа 2022. године, центри локалних самоуправа се издвајају као популационо највећа насеља. У Граду Лесковцу, поред насеља Лесковац (54.091 становника), још 15 насеља има преко 1.000 становника: Братмиловце (3.361), Вучје (2.553), Бобиште (2.371), Винарце (2.327), Брестовац (1.713), Грделица (варош) (1.694), Горње Стопање (1.685), Ораовица (код Грделице) (1.511), Губеревац (1.424), Доње Синковце (1.405), Богојевце (1.183), Мрштане (1.147), Велика Грабовница (1.086), Доња Јајина (1.072) и Доње Бријање (1.002). Претежно је реч о приградским насељима Лесковца (нпр. Винарце, Братмиловце итд.) и некадашњим центрима општина које су према територијалној организацији из 60-их година прошлог века укинуге (Грделица, Вучје, Брестовац). За Град Лесковац карактеристична су и популационо мала насеља испод 10 становника која се налазе у периферним, планинским деловима, изолована и инфраструктурно слабо повезана и у којима живи старо становништво. У ближој будућности, очекивано је демографско одумирање ових насеља. Мање од 10

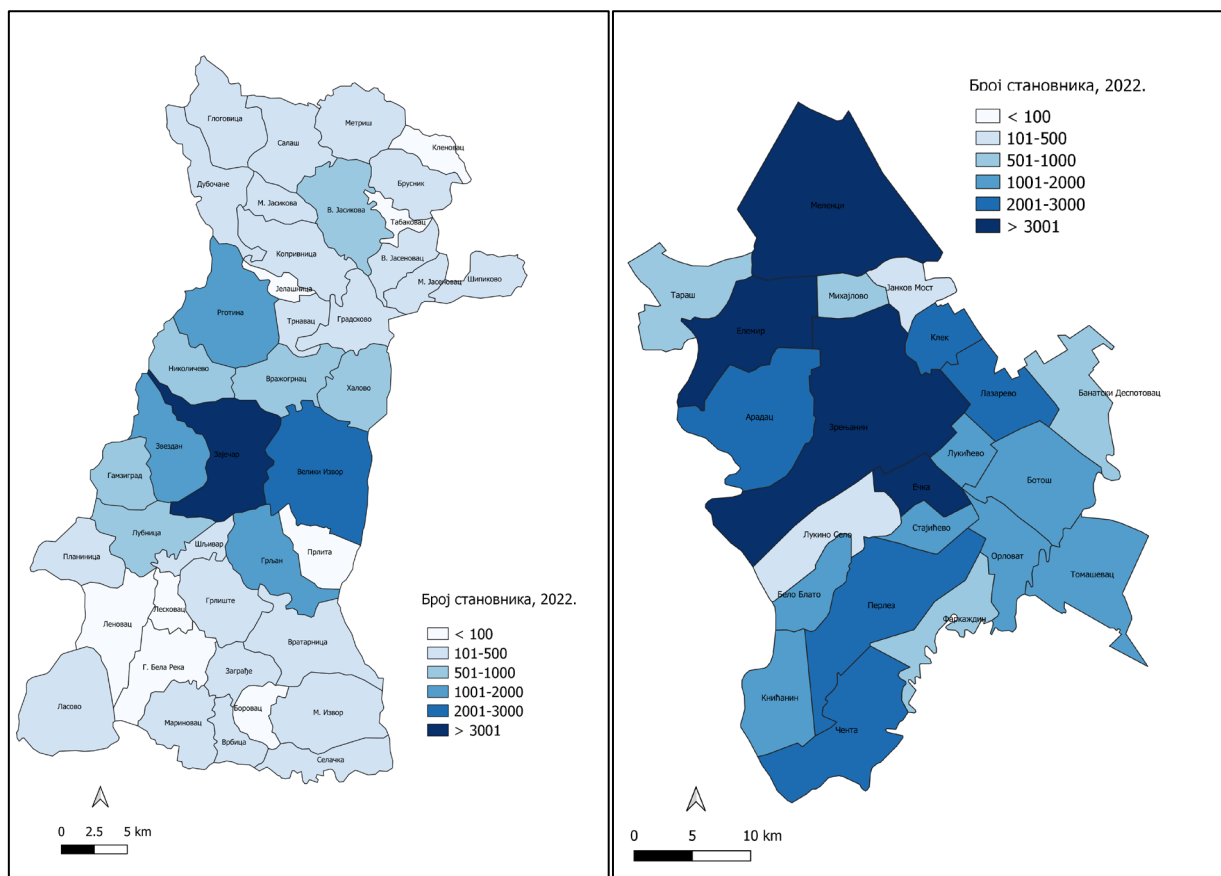
становника na простoru Grada Leskovca imaju naselja Mrkovića (1), Crveni Breg (5), Krpejce (6) i Novo Selo (7), dok je Vije Kolod naselje bez stanovnika (Slika 28).

Слика 28. Број становника у насељима Града Лесковца, 2022.

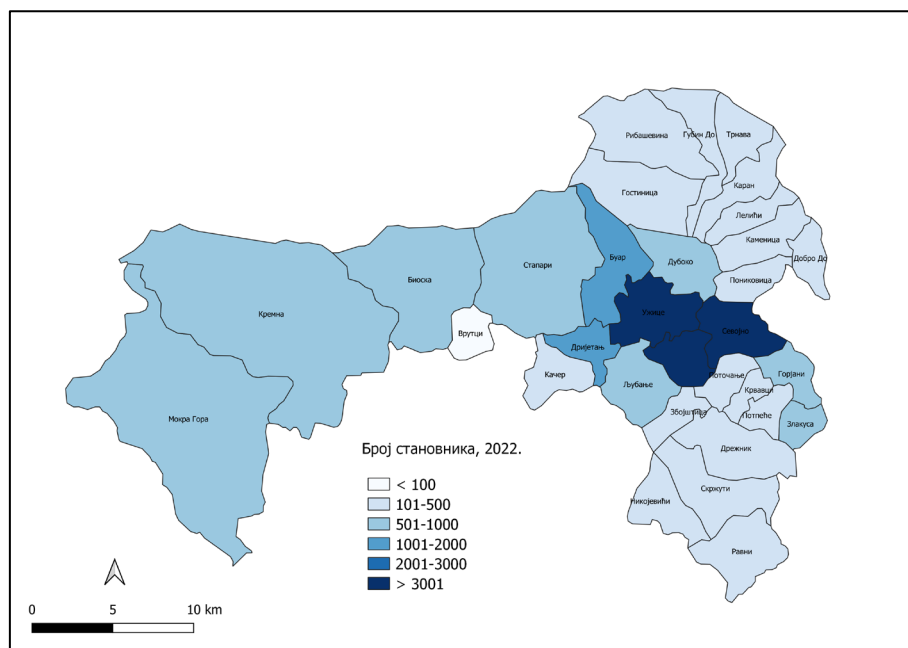
Извор: Аутор, према РЗС, 2023г.

Популационо највећа насеља на простору Града Зајечара, осим централног градског насеља (32.448), су Велики Извор (2.036), Грљан (1.914), Звездан (1.414) и Рготина (1.017). Најмањи број становника има насеље Лесковац (41 становник) (Слика 29). У Граду Зрењанину од 22 насеља, 16 имају више од 1.000 становника, док девет насеља имају више од 2.000 становника. Поред централног градског насеља (67.129), највећа су Меленци (5.198), Елемир (3.672), Ечка (3.406), Перлез (2.916), Арадац (2.796), Чента (2.622), Клек (2.237) и Лазарево (2.231). Лукино село са 318 и Јанков Мост са 388 становника су најмања насеља у овој локалној самоуправи (Слика 29).

Слика 29. Број становника у насељима Града Зајечара и Града Зрењанина, 2022.
Извор: Аутор, према РЗС, 2023г.

У Граду Ужицу, поред градског насеља Ужице (48.539), популационом величином истиче се и Севојно са 6.426 становника. Поред њих, још два насеља имају више од 1.000 становника, - Дријетањ (1.284) и Буар (1.076). Најмања насеља у овој општини, која имају мање од 100 становника, су Пањак (43), Кршање (51), Котроман (66) и Врутци (73) (Слика 30).

Слика 30. Број становника у насељима Града Ужица, 2022.
Извор: Аутор, према РЗС, 2023г.

Сагледавање компоненти природног кретања становништва указује на тренд пада наталитета у свим изабраним локалним самоуправама у периоду 1991-2022. године. За разлику од наталитета, вредности морталитета су у посматраном периоду варирале у Зајечару и Зрењанину, док у Лесковцу и Ужицу имају узлазан тренд. У складу са наведеним су вредности природног прираштаја које показују позитивне вредности 1991. године у Граду Ужицу (326) и Граду Лесковцу (293). Године 2022, природни прираштај у свим посматраним територијама је негативан (Лесковац: -1.088; Зрењанин: -1.061; Зајечар: -779; Ужице: -523 лица) (Табела 11).

Табела 11. Број живорођених (Н), умрлих (М) и апсолутни природни прираштај (ПП) у изабраним Градовима, 1991-2022.

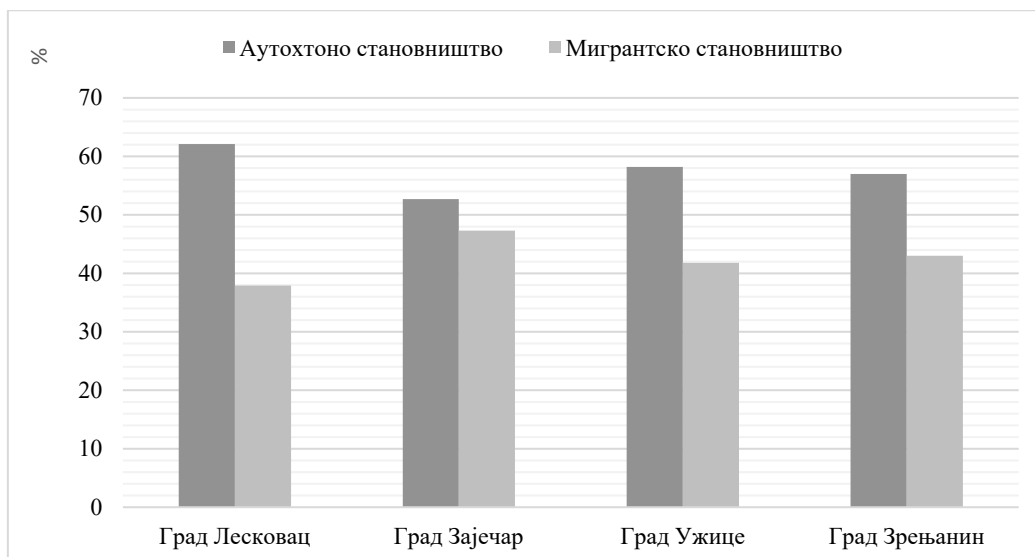
Градови	1991.			2002.			2011.			2022.		
	Н	М	ПП	Н	М	ПП	Н	М	ПП	Н	М	ПП
Лесковац	1.970	1.677	293	1.671	2.155	-484	1.194	2.178	-984	1.106	2.194	-1.088
Зајечар	724	1.094	-370	565	1.070	-505	427	1.056	-629	327	1.106	-779
Ужице	991	665	326	788	864	-76	661	991	-330	495	1.018	-523
Зрењанин	1.445	1.979	-534	1.207	2.079	-872	1.088	1.871	-783	880	1.941	-1.061

Извор: РЗС, 2023в. и прорачун аутора

8.2. Миграције становништва

Миграције представљају важан фактор демографског и социо-економског развоја изабраних јединица локалних самоуправа. Подаци указују да становништво ових јединица локалних самоуправа учествује у унутрашњим и у спољним миграционим токовима, али је партиципација у пресељавањима различитог интензитета. Различити видови миграционих процеса који су започели средином 20. века и који се одвијају последње две деценије, у све разноврснијем облику и обиму, утицали су и на промену миграционих профила изабраних општина. Ова промена првенствено се огледа кроз висок удео становништва које учествује у пресељавањима на различитим територијалним нивоима (на регионалном и локалном нивоу).

Досељено становништво. Према подацима пописа становништва 2022. године, у свим посматраним јединицама аутохтоно становништво чини већину. Досељено становништво у Граду Зајечару чинило је 47,3% укупног становништва, те се он издваја као општина са највећим учешћем миграната. У Граду Зрењанину 43% чинила су досељена лица, док је њихов удео у популацији Града Ужица износио 41,8%. На простору Града Лесковца, удео досељеног становништва био је најмањи у односу на остале територијалне јединице 37,9% (Слика 31). У свим локалним самоуправама, у контингенту миграната већину чине досељена лица из других делова земља у односу на досељенике из иностранства. Више од половине унутрашњих миграната на територији Града Лесковца чине лица која учествују у пресељавањима на локалном нивоу. У Граду Зајечару већину чине лица која су досељена из друге области, у Граду Зрењанину у мигрантској популацији доминирају лица пресељена из другог насеља истог Града и досељени из друге области док у Граду Ужицу преовладавају досељени из друге општине исте области.

Слика 31. Аутохтоно и мигрантско становништво у изабраним Градовима, 2022.

Извор: РЗСа, 2023.

Спољне миграције. Исељавање становништва у иностранство из наведених Градова треба посматрати у складу са друштвеним и економским условима у држави, као и специфичним условима који су током времена били присутни на локалном нивоу. Према подацима пописа становништва 2011. године, Лесковац (4.691) је имао највећи број лица на раду - боравку у иностранству, а потом следе Зрењанин (2.901) и Зајечар (2.507). Уколико се сагледа удео лица на раду и боравку у иностранству у укупној популацији, може се увидети да према овом критеријуму предњачи Зајечар (4,1%), док се Ужице издваја као територија са најмањим уделом лица у иностранству (1,5%) (Табела 12).

Табела 12. Број лица на раду - боравку у иностранству и њихов удео у укупном становништву изабраних Градова, 2011.

Град	n	%
Лесковац	4.691	3,2
Зајечар	2.507	4,1
Ужице	1.162	1,5
Зрењанин	2.901	2,3

Извор: Станковић, 2014.

Међународне миграције нарочито су својствене Граду Зајечару који је препознатљив по обимној дијаспори и интензивним вишедеценијским спољним миграционим кретањима. Миграционе мреже су утицале на интензивније исељавање лица са ове територије. Ипак, неповољни демографски трендови и све мањи емиграциони потенцијал имали су утицаја на миграциона кретања последњих година. На спољне миграције становништва Града Зрењанина, утицале су историјске и политичке прилике. Према речима поверенице за избеглице и миграције, услед мултиетничности велики број становника има двојно држављанство које им омогућава да једноставније учествује у миграцијама ван државних граница. Најмањи број лица у иностранству бележи Град Ужице (1.162). Исељавање становништва из Ужица у иностранство започело је током 90-их година као последица политичких и социо-економских дешавања. Ужице је до тада била територија у којој, захваљујући развијеној индустрији, није постојала већа потреба за интензивнијим исељавањем. Град Лесковац је током 60-их и 70-их година прошлог века био један од најзначајнијих индустријских центара јужне Србије. То је утицало на повећање становника и на њихову просторну прераспodelу која се огледала првенствено кроз све већа пресељавања

на релацији село-град. Међутим, специфични политички и друштвено-економски услови током последње деценије прошлог века (политичка и економска криза, ратна превирања, привредни слом великих производних система, које су били носиоци развоја и запошљавања градског становништва, касније неефикасно спровођење преображаја централизоване привредне структуре итд.) утицали су на исељавање становништва ван граница земље (Шантић и др., 2023).

Ставови и намере становништва према миграцијама. Ставови становништва према емиграционом процесу, уз намере о исељавању, у многome осликавају стање у држави, те представљају добар показатељ задовољства становништва животом у месту порекла. Утврђивање фактора потенцијалне емиграције може бити од великог значаја креаторима политика у процесу доношења мера и адекватног управљања будућим миграционим токовима у Србији на свим нивоима миграционог циклуса, директно, од процеса исељавања до, индиректно, повратних миграција (Шантић и сар., 2019).

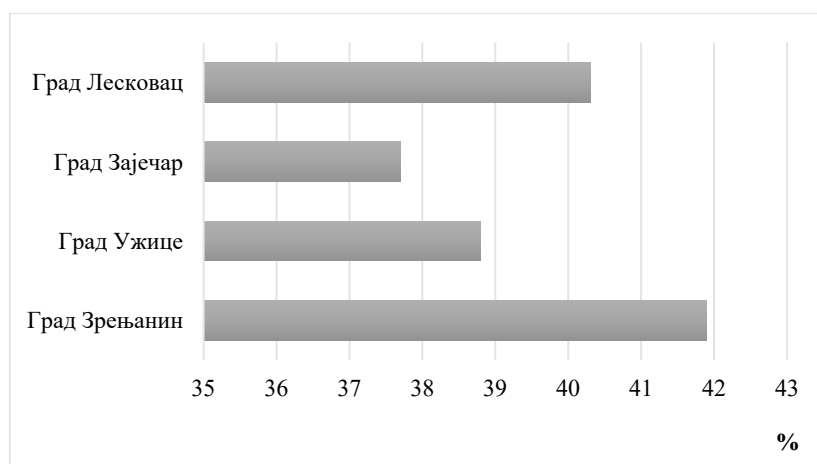
У наставку су сагледани подаци истраживања које је спровео Географски факултет 2019. године за потребе Министарства за демографију и популациону политику. Истраживањем је обухваћено 3.424 испитаника са простора Града Лесковца, Града Зајечара, Града Ужица и Града Зрењанина.

Ставови према миграцијама указали су да готово две трећине испитаника у свим јединицама локалних самоуправа подржава (69,3%) (у потпуности подржава, подржава или делимично подржава) процес исељавања становништва. Нешто мање од четвртине узорка (21,8%) не подржава исељавање, док 8,9% испитаника нема став. Посматрано према структурним обележјима испитаника, исељавање из општине првенствено подржавају испитаници из градских насеља, жене, млади и лица који нису у брачној заједници. Међу изабраним јединицама локалних самоуправа може се издвојити Град Зајечар као доминантан у овом погледу. Наиме, више од половине испитаника из ове општине (53,7%) у потпуности подржава или подржава исељавање. Резултати су указали да највећи број испитаних лица (56,1%) миграције становништва перципира као претњу укупном развоју.

У складу са чињеницом, да су миграциони процеси све интензивнији, ставови половине испитаника су да се из њихових општина данас исељава значајно више становника него пре 10 година. Готово трећина испитаних (34%) сматра да се из њихове општине становништво више исељава, док је мањи број лица мишљења да је динамика исељавања иста (6%) односно мања (2%) и значајно мања (1%). Поред тога, испитаници су навели да у миграционим кретањима учествују пре свега млади и целе породице.

С обзиром на ставове становништва према миграцијама, резултати о намерама / учесталости размишљања о пресељавању не изненађују. Као и у претходном случају, забележен је висок удео лица (66,8%) која различитим интензитетом размишљају да се иселе из своје општине, при чему лица која често размишљају о исељавању чине више од четвртине укупног узорка (27,9%). Највећи удео лица у укупном узорку намерава да се исели у иностранство (45,7%), значајно мање на територију Града Београда (9,1%) и у друге општине у Србији (8,53%). Нешто мање од трећине испитаних лица (28,6%) не размишља да се исели из своје општине (Слика 32).

Посматрано према територијалном оквиру истраживања и разликама међу изабраним јединицама локалних самоуправа, посебно се истиче Град Зрењанин у којем је 41,9% испитаних лица размишља или често размишља о исељавању. Следе Град Лесковац и Град Ужице у којима 40,3% односно 38,8% размишља или често размишља да се исели, док је најмање оних у Граду Зајечару, 37,7% узорка.

Слика 32. Удео лица која размишљају и често размишљају да се иселе према изабраним Градовима, 2019.

Извор: Формирано на основу резултата истраживања Шантић и сар., 2019.

На основу свега наведеног, може се закључити да резултати истраживања сугеришу на присуство изразитог емиграционог потенцијала који се карактерише већим уделом женске популације, лица која живе у градским насељима, младих између 20-34 година старости, лица са вишим или високим образовањем, лица која нису у браку и оних немају решено стамбено питање. На основу старосне структуре испитаника, јасно је да уколико се реализују миграционе намере испитаника, ове општине ће у блиској будућности остати без значајног удела младе, радно и репродуктивно способне популације. Да последице могу бити веће најбоље говори податак да би се готово трећина испитаних (30,9%) трајно иселило.

Иако образовни и политички фактори у значајној мери могу подстакнути миграционе процесе, истраживањем је указано на њихову незнатну улогу у процесу формирања одлуке о потенцијалној емиграцији. На одлуку о исељавању становништва у изабраним јединицама локалних самоуправа утичу првенствено фактори економске природе. Наиме, реч је о различитим *pull* и *push* факторима међу којима се издвајају лоша економска ситуација, боље плаћен посао и немогућност проналажења посла. У складу са податком да више од половине испитаних (57%) опште стање квалитета живота у Србији оцењује лошим и веома лошим, посебно се могу истаћи поједини *push* фактори, као што су недостатак правне државе, корупција и недостатак перспективе због којих је значајан удео лица спреман да се исели (Табела 13). За становнике Града Лесковца и Зајечара основни разлог потенцијалног исељавања представља лоша економска ситуација, док су становници Зрењанина и Ужица превасходно спремни да се иселе из свог места порекла због боље плаћеног посла.

Табела 13. Основни фактори миграција/останка локалног становништва у изабраним Градовима, 2019.

Фактори одласка	%	Фактори останка	%
Лоша економска ситуација	17,4	Везаност за породицу/пријатеље	32
Боље плаћен посао	17	Решено стамбено питање	19,9
Немогућност проналажења посла	9,1	Патриотизам и осећај сигурности	10
Недостатак правне државе	8,8	Добар посао	9,2
Корупција	8,6	Стил / начин живота	8,9
Недостатак перспективе	8,6	Задовољство квалитетом живота	5,1
Напредовање у каријери	6	Жеља да се помогне развоју општине	2,6
Породични разлози	5,9	Друго	12,3

Извор: Формирано на основу резултата истраживања Шантић и сар., 2019.

За разлику од претходно наведених фактора који имају утицај на потенцијално исељавање, везаност за породицу и пријатеље представља основни разлог останка у месту порекла за готово трећину испитаних. У свим изабраним јединицама локалних самоуправа везаност за породицу и пријатеље представља доминантан фактор останка у месту порекла. Уз то, решено стамбено питање има велику улогу, будући да се лица која су у том погледу ситуирана ређе одлучују на исељавања. Стога, могућност да се становништву понуде олакшице приликом куповине некретнина може утицати на њихова размишљања у погледу емиграција и у многоме олакшати живот у месту порекла. Међу факторима останка испитаници су истакли и патриотизам и осећај припадности, добар посао, стил/начин живота и задовољство квалитетом живота, док се жеља да се помогне развоју општине издваја као фактор останка најмањег броја испитаних.

Веће шансе за запослење (22,2%), (једнаке) шансе за напредовање (13,5%) и боља социјална и здравствена заштита (13,1%) највише би утицале на њихову одлуку о останку. Чистија и здравија животна средина (9,9%), квалитетније слободно време (7,9%), квалитетније образовање (6,5%), безбедније окружење (5,8%) и јефтинији стамбени објекти (4,7%) утицали би у нешто мањој мери на одлуку о миграцији, као и више времена за дружење (2,9%), већа доступност информацијама (2,3%) и већа партиципација у политичком животу (1,3%). Испитаници из свих јединица локалних самоуправа су става да би веће шансе за запослења имале изразит утицај на њихову одлуку да остану у место порекла. Поред тога, становништво из Града Зрењанина и Зајечара указује на потребу напретка у области социјалне и здравствене заштите, док лица из Град Лесковца и Ужица сматрају да би побољшања у погледу остваривања (једнаких) шанси за напредовање у многоме утицала на њихову одлуку о исељавању (Шантић и сар., 2019).

8.3. Повратне миграције

Повратне миграције у изабраним јединицама локалних самоуправа један су од интензивнијих видова мобилности становништва. Анализа података о броју повратних миграната на простору Града Лесковца, Зајечара, Ужица и Зрењанина указује на динамичан тренд током посматраних пописних година. Највећим бројем повратника међу изабраним локалним самоуправама 2011. године одликовали су се Град Зрењанин (3.273 повратника) и Град Лесковац (2.715 повратника), а у нешто мањем броју Град Зајечар (1.797 повратника) и Град Ужице (1.655 повратника). У периоду 1981-2011. године, Град Зрењанин, Ужице и Зајечар имали су узлазни тренд повећања броја повратника, док је у Граду Лесковцу између пописа становништва 1981. и 1991. године дошло до смањења броја повратника (са 948 повратника 1981. године на 525 повратника 1991. године), а затим и до значајног повећања између пописа становништва 1991. и 2011. године. Године 2011, удео повратника у укупној популацији Града Зајечара износио је 3,02%, Зрењанина 2,6%, Ужица 2,12% и Лесковца 1,9%.

Посматрано према типу насеље 2011. године, у свим Градовима изузев Лесковца, удео повратника у градским насељима је био већи у односу на остала насеља. Највећа разлика у односу удела повратника међу градским и осталим насељима забележен је у Граду Ужицу (градска: 79%; остала: 21%) и Зрењанину (градска: 64,4%; остала: 35,6%). У Граду Зајечару је такође удео повратника у градска насеља био нешто већи у односу на остала насеља (градска: 57,8%; остала: 42,2%). На простору Града Лесковца, удео повратника у осталим насељима износио је 57,3%, а у градским 42,7%. Посматрано према пописним годинама, може се видети да је у Ужицу током свих пописа становништва удео повратника у градским насељима био већи у односу на остала насеља. На простору Зајечара 1981. године, повратници су чинили већину у осталим насељима, а на простору Зрењанина удео повратника у насељима из категорије осталих у односу на градска је био већи и 1981. и 1991. године. Удео повратника у осталим насељима на простору Лесковца је био већи током све три пописе године, уз тенденцију смањења у корист градских насеља (Табела 14).

Табела 14. Број повратних миграната и њихов удео у укупној популацији изабраних Градова и према типу насеља, 1981, 1991. и 2011.

Просторни оквир		2011.		1991.		1981.	
		n	%	n	%	n	%
Град Лесковац	Укупно	2.715	100	525	100	948	100
	Градска насеља	1.160	42,7	193	36,8	200	21,1
	Остала насеља	1.555	57,3	332	62,2	748	78,9
Град Зајечар	Укупно	1.797	100	309	100	308	100
	Градска насеља	1.039	57,8	173	56	113	36,7
	Остала насеља	758	42,2	136	44	195	63,3
Град Ужице	Укупно	1.655	100	370	100	326	100
	Градска насеља	1.307	79	262	70,8	232	71,2
	Остала насеља	348	21	108	29,2	94	28,8
Град Зрењанин	Укупно	3.173	100	936	100	447	100
	Градска насеља	2.042	64,4	463	49,5	162	36,2
	Остала насеља	1.131	35,6	473	50,5	285	63,8

Извор: РЗС, 2023б. и прорачун аутора

Вредности индекса промене треба посматрати у складу са методолошким одредбама пописа становништва у контексту разлика између пописа 2011. године на једној страни, и 1981. и 1991. године на другој страни. Анализа података овог показатеља указује да је на простору Града Лесковца у периоду 1991/1981. године дошло до смањења укупног броја повратника и у градским и у осталим насељима. До смањења је дошло у овом периоду још у осталим насељима Града Зајечара, док је у свим другим јединицама локалних самоуправа, укључујући и поделу према типу насеља, дошло до повећања бројности повратника. Посебно високе вредности индекса у овом периоду својствене су Граду Зрењанину (209,4), градским насељима (285,8) и осталим насељима (166). У периоду 2011/1991, највеће вредности индекса промене карактеристичне су за Град Зајечар (581,6), и то нарочито за градско насеље (600,6). Изразито високе вредности овог индекса у периоду 2011/1981. имало је градско насеље Зрењанин (1.260,5) и градско насеље Зајечар (919,5) (Табела 15).

Табела 15. Индекс промене популације повратних миграната у изабраним Градовима

Градови		1991/1981.	2011/1991.	2011/1981.
Лесковац	Укупно	55,4	517,1	286,4
	Градска насеља	96,5	601	580
	Остала насеља	44,4	468,4	207,9
Зајечар	Укупно	100,3	581,6	583,4
	Градска насеља	153,1	600,6	919,5
	Остала насеља	69,7	557,4	388,7
Ужице	Укупно	113,5	447,3	507,7
	Градска насеља	112,9	498,9	563,4
	Остала насеља	114,9	322,2	370,2
Зрењанин	Укупно	209,4	339	709,8
	Градска насеља	285,8	441	1.260,5
	Остала насеља	166	239,1	396,8

Извор: Аутор, према РЗС, 2023б.

У циљу утврђивања корелације на насебинском нивоу између броја становника и броја повратних миграната у свим Градовима, примењена је Пирсонова корелација. Резултати указују на постојање корелације између броја становника и броја повратних миграната ($p < 0,001$) у свим локалним самоуправама током свих посматраних година (2011, 1991, 1981). Утврђено је да се степен корелације према насељима Града Лесковца (1981: $r=0,844$; 1991: $r=0,965$; 2011: $r=0,995$) и Града Зајечара (1981: $r=0,964$; 1991: $r=0,986$; 2011: $r=0,998$) континуирано повећава. У насељима Града Ужица вредност овог индекса је незнатно мања

између 1981. ($r=0,998$) и 1991. године ($r=0,993$), да би 2011. године дошло до повећања ($r=0,999$). Вредности Пирсоновог коефицијента корелације у насељима Града Зрењанина је иста 1981. и 1991. године ($r=0,970$), да би дошло до повећања 2011. године ($r=0,999$) (Табела 16).

Табела 16. Резултати Пирсонове корелације – број становника и број повратних миграната по насељима према изабраним Градовима, 1981, 1991. и 2011.

Градови		2011		1991		1981	
		Sig (2-tailed)	r	Sig (2-tailed)	r	Sig (2-tailed)	r
Лесковац	Број становника	<0,001	=0,995	<0,001	=0,965	<0,001	=0,844
	Број повратника						
Зајечар	Број становника	<0,001	=0,998	<0,001	=0,986	<0,001	=0,964
	Број повратника						
Ужице	Број становника	<0,001	=0,999	<0,001	=0,993	<0,001	=0,998
	Број повратника						
Зрењанин	Број становника	<0,001	=0,999	<0,001	=0,970	<0,001	=0,970
	Број повратника						

Извор: Аутор, према РЗС, 2023б.

* r -коефицијент корелације

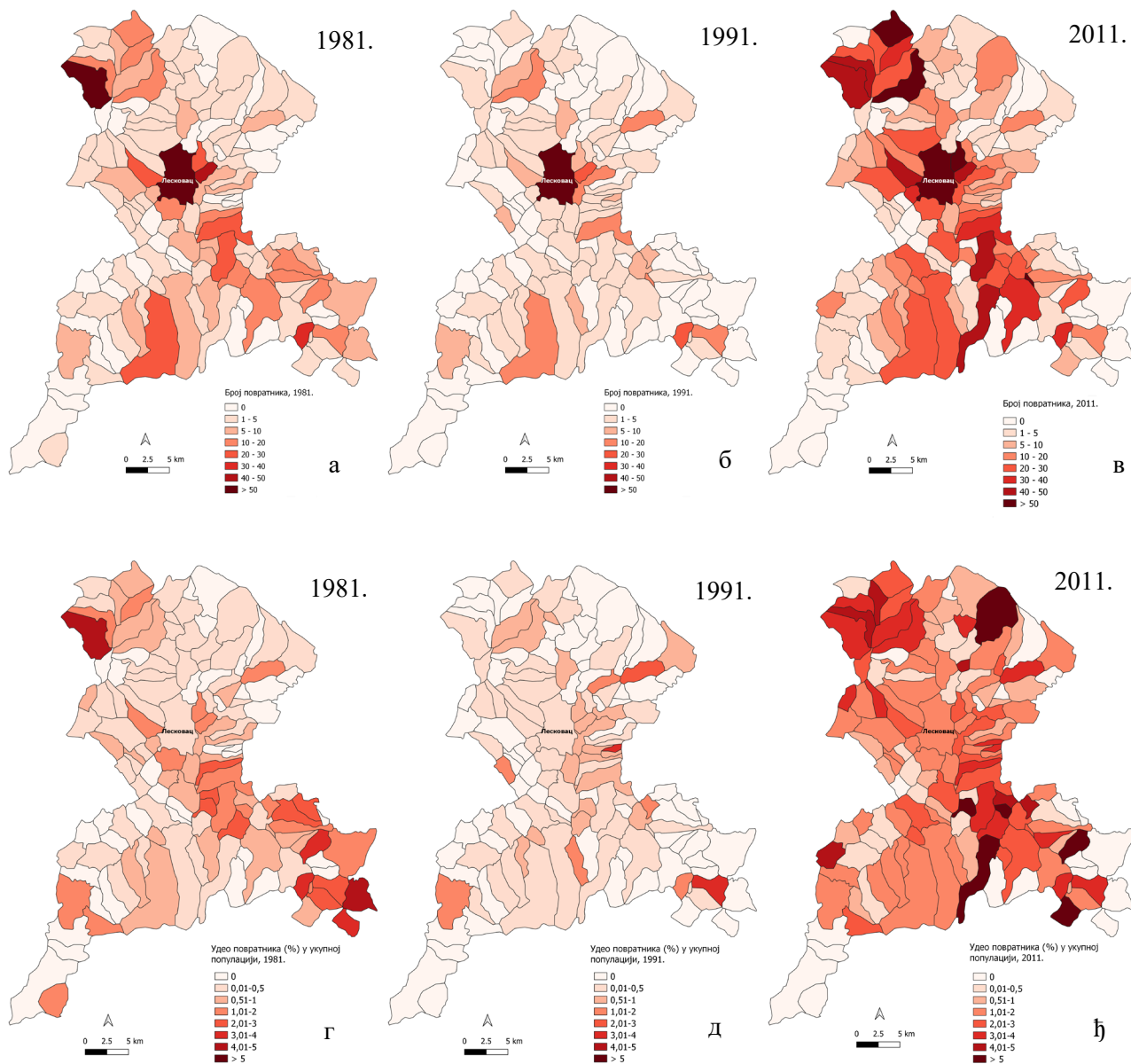
Говорећи о јачини и смеру везе, вредности $r>0,8$ (најчешће $r>0,9$) у свим локалним самоуправама током целокупног посматраног периода, јасно указују да је реч о изузетно јакој и позитивној корелацији између броја становника и броја повратника према насељима. На основу резултата Пирсонове корелације може се констатовати да повећање броја становника прати повећање броја повратника на нивоу насеља односно да претежно насеља која имају већи број становника имају и већи број повратника.

Просторна дистрибуција повратних миграната. Анализа просторне дистрибуција повратних миграната на нивоу насеља у изабраним Градовима показује да је највећа концентрација повратника је у општинским центрима, док је у другим градским насељима (уколико их има) и у осталим насељима (не)равномернији размештај ове категорије становништва.

Просторна анализа концентрације броја повратних миграната на простору Града Лесковца 2011. године указује да је ова популација претежно концентрисана у насељима која се налазе у централном, северозападном и јужном делу јединице локалне самоуправе. Поред насеља Лесковац (1.074), највећи број повратника имали су Грделица (варош) (56), Печењевце (56), Брестовац (55) и Доње Бријање (50). У градском насељу Вучје исте године регистровано је 30 повратника. У укупно 38 насеља није евидентиран ни један повратник. Овде је претежно реч о насељима која су 2011. године имала мање од 50 становника, као што су Мелово, Ново Село, Мрковица, Падеж итд. (Слика 33). Првенствено су то брдско-планинска насеља, популационо девастирана, инфраструктурно слабије повезана са центром и већим насељима у овој јединици локалне самоуправе.

Године 1981, градско насеље Лесковац и насеље Доње Бријање су била једина насеља која су имала више од 50 повратника. Осим њих село Братмиловце је припадало категорији насеља која су имала између 30-40 повратника, док је у овом периоду и Вучје имало већи број повратника у односу на већину насеља у општини и припадало је категорији 20-30 повратника. Попис становништва 1991. године показао је да је општински центар једино насеље које има више од 50 повратника. У насељу Доње Бријање број повратника се значајно смањио између два пописа становништва, те је поменуте године (1991) оно припадало категорији насеља која имају 1-5 повратника. Након две деценије (2011), ово насеље се поново истакло као једно од оних у којима је број повратника у Граду Лесковцу највећи.

Посматрано према уделу повратника у укупној популацији насеља, може се увидети да су 2011. година Слатина, Палојце, Загужане, Мала Копашница, Сушевље, Голема Њива и Црковница била насеља у којима је удео повратника у укупном становништву био већи од 5%. Године 1981. и 1991. удео повратника није био већи од 5% ни у једном насељу. Црвени Брег и Доње Бријање су се 1981. године издвојила као насеља са уделом повратника у укупној популацији од 4,01-5%, док 1991. године није било насеља која су припадала овој категорији. Године 1991, Предејане (село) и Номаница су насеља у којима је удео повратника у укупној популацији износио 3,01-4%, што представља највећу вредност на нивоу целе посматране територије те године (Слика 33).

Слика 33. Број повратних миграната (а, б, в) и њихов удео (г, д, ђ) у укупној популацији насеља Града Лесковца, 1981, 1991, 2011.

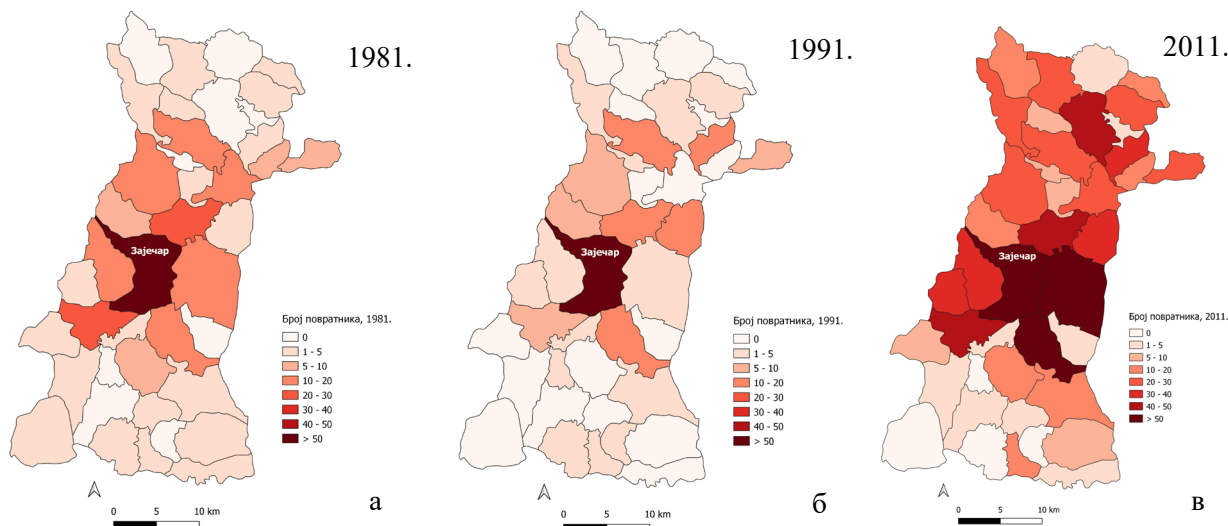
Извор: Аутор, према РЗС, 2014; РЗС, 2023б; РЗС, 2023г.

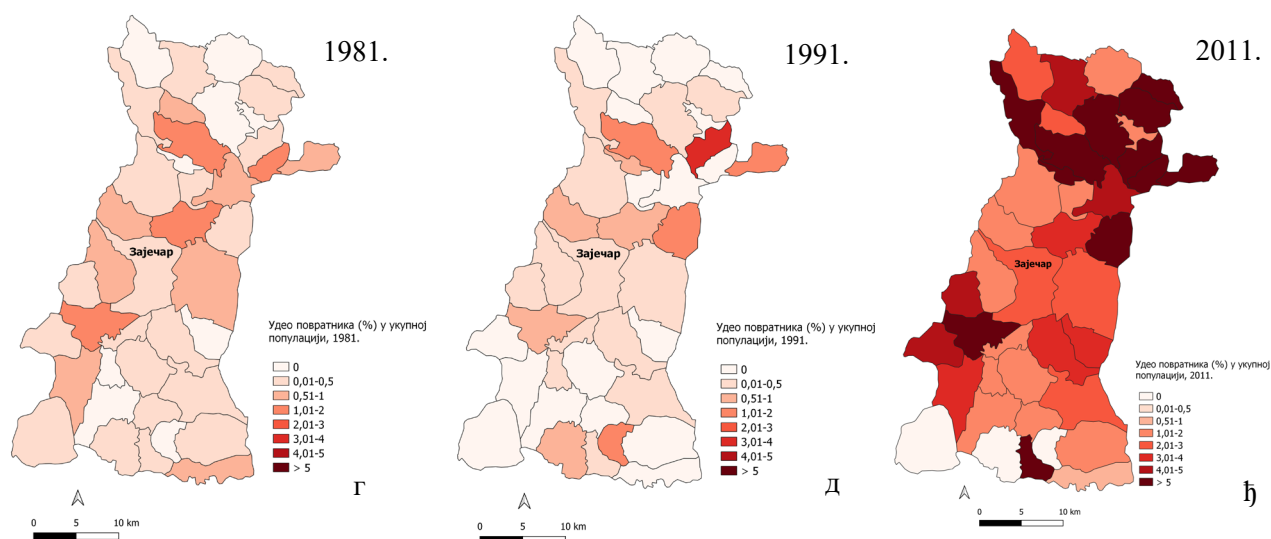
Дистрибуција повратних миграната на Простору Града Зајечара указује на високу концентрацију ове категорије миграната 2011. године у насељима у централном и северном делу општине. Општински центар је према попису становништва 2011. године имао 1.039 повратника. Насеља Грљан (88), Велики Извор (63) и Лубница (47) 2011. године издвојила су се као она која су уз општински центар имала највећу концентрацију повратника. Супротно,

насеља у јужном делу општине попут Ласова, Мариновца и Боровца су 2011. године биле без повратника.

У Граду Зајечару број повратника је био готово исти 1981. године (308) и 1991. године (309). Међутим, резултати пописа становништва показују да је њихов размештај био равномернији у осталим насељима 1981. године. Наиме, те године (1981) су поред насеља Зајечар који је имао 113 повратника, Вражогрнац и Лубница имали између 20-30 повратника, док су Звездан, Грљан, Велики Извор, Рготина, Копривница и Градсково бројали између 10-20 повратника. Године 1991, примећује се већа концентрација повратника у насељу Зајечар (173), те су осим општинског центра, насеља Грљан, Вражогрнац, Халово, Велики Јасеновац и Копривница имала нешто већи број повратника (између 10-20 повратника). Остала насеља у општини су имала мањи број повратника или су била без повратника (Слика 34).

У насељима Дубочане, Копривница, Велика Јасика, Велики Јасеновац, Мали Јасеновац, Шипиково, Брусник, Врбица, Кленовац, Халово и Лубница удео повратника у укупној популацији 2011. године био је већи од 5%. Удео повратника у популацији насеља Града Зајечара 1991. године је био знатно мањи, односно до 4%. Велики Јасеновац је 1991. године било једино насеље које је припадало категорији насеља са уделом повратних миграната између 3,01-4%, док 1981. године није било насеља у овој категорији. У већини насеља удео повратника у укупној популацији је био мањи од 3,01% (Слика 34).

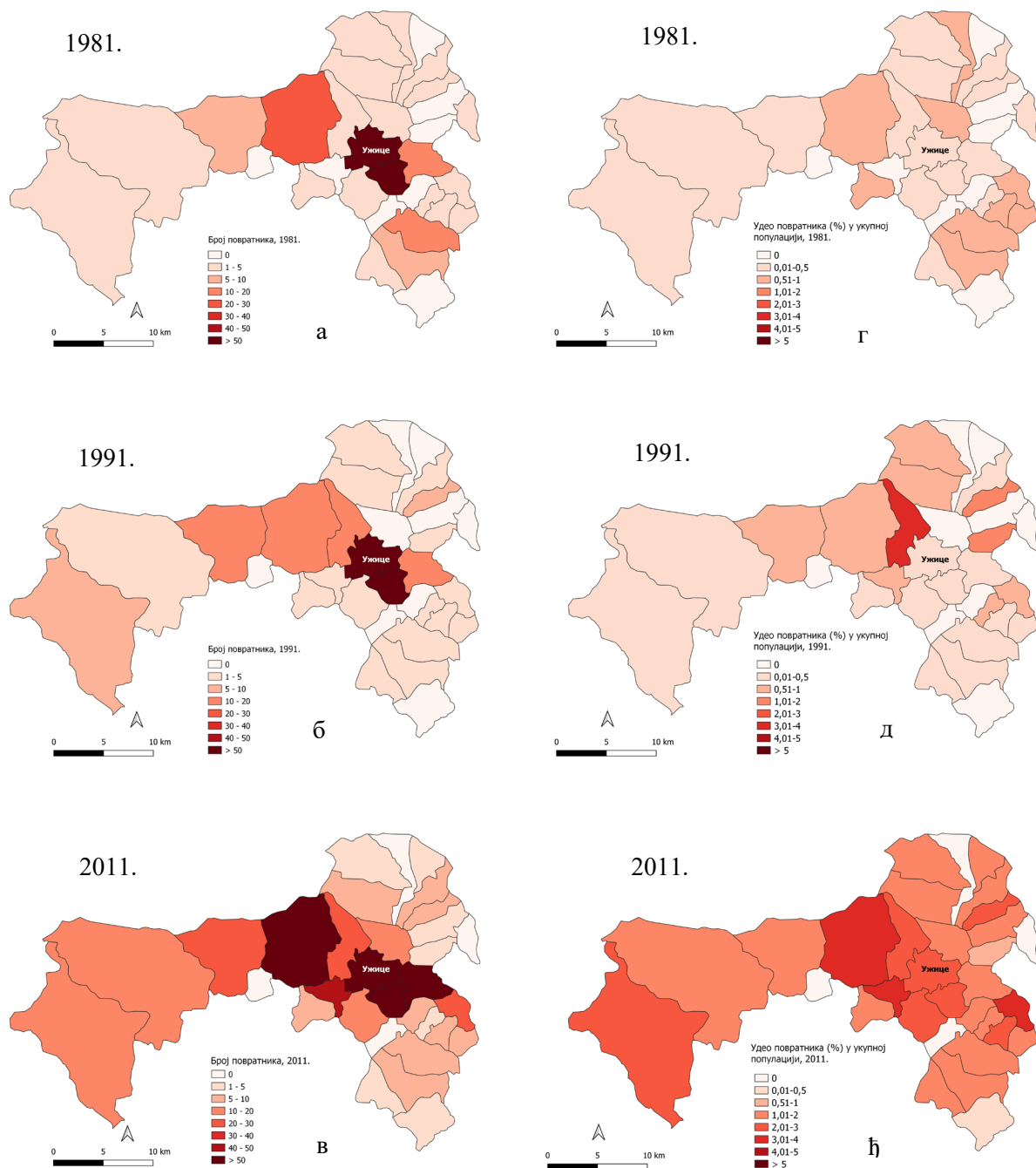
Слика 34. Број повратних миграната (а, б, в) и њихов удео (г, д, ђ) у укупној популацији насеља Града Зајечара, 1981, 1991, 2011.

Извор: Аутор, према РЗС, 2014; РЗС, 2023б; РЗС, 2023г.

На простору Града Ужица 2011. године највећи број повратника имао је центар ове локалне самоуправе (1.187), а затим и градска општина Севојно (120). Осим њих, већина повратника је концентрисан у селима Стапари (64), Дријетањ (44) и Буар (29). Супротно, најмања концентрација повратника забележена је у појединим насељима у североисточном делу општине. У насељима Губин До, Врутци и Збојштица нису евидентирани повратници.

Године 1981, поред насеља Ужице, истицало се насеље Стапари у којем је евидентирано 23 повратника. Десет година касније (1991), ниједно насеље није имало између 20-30 повратника. Поред општинског центра, према бројности повратних миграната на нивоу насеља 1991. године издвојила су се Буар, Севојно, Биоска и Стапари, који су имали између 10 и 20 повратника.

Када је реч о уделу повратника у укупној популацији насеља Града Ужица, може се увидети да су 2011. године Стапари имали највећи удео повратника у укупној популацији (7,1%), а 1991. године то је био Буар са уделом повратника од 3,12% у укупној популацији. Године 1981, удео повратника на простору Града Ужица није био већи од 2% нити у једном насељу (Слика 35).

Слика 35. Број повратних миграната (а, б, в) и њихов удео (г, д, ђ) у укупној популацији насеља Града Ужица, 1981, 1991. и 2011.

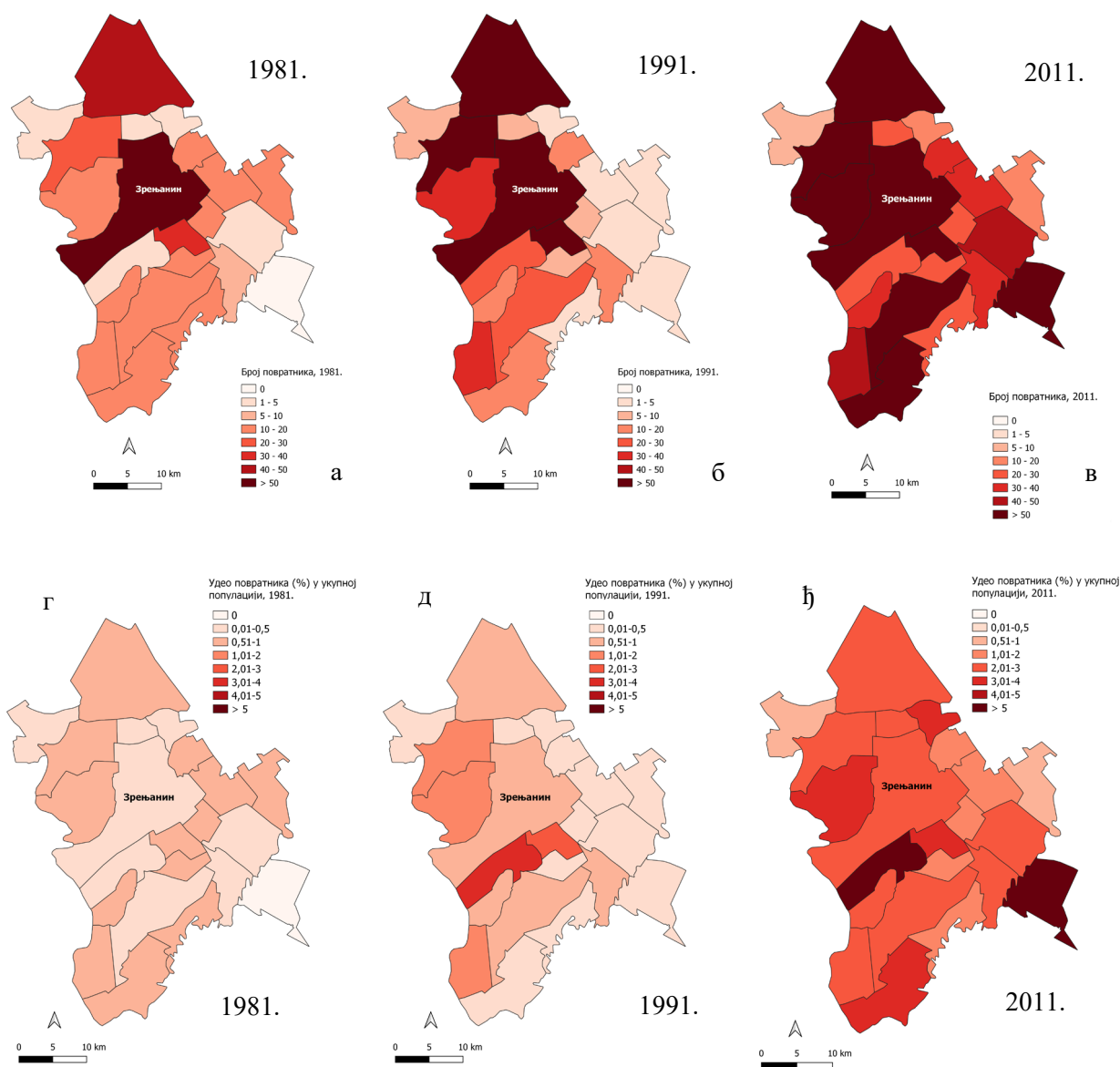
Извор: Аутор, према РЗС, 2014; РЗС, 2023б; РЗС, 2023г.

Градско насеље Зрењанин, са 2.041 повратника према попису становништва 2011. године, је насеље са највећим бројем повратних миграната на територији Града Зрењанина. Осим општинског центра, највећи број повратника исте године био је концентрисан у насељима Меленци (141), Ечка (138), Арадац (116) и Елемир (114). Осим њих, више од 50 повратника имала су и Чента (92), Перлез (82) и Томашевац (61). Најмањи број повратника је имало насеље Тараш (10).

Просторна трансформација броја повратника између пописа становништва 1991. и 2011. године својствена је насељима у источном делу општине која су 1991. године имала знатно мањи број повратника него 20 година касније. Овде се првенствено мисли на насеље Ботош у којем је 1991. године евидентирано 4, а 2011. године 41 повратник. Већи број повратника 1991.

године поред општинског центра, имала је и Ечка (129), а затим и Меленци (68), док су се 1981. иста насеља истакла према бројности повратника (Зрењанин – 162; Меленци - 44; Ечка - 31). Томашевац је једино насеље на овом простору које није имало повратника 1981. године.

Анализа удела повратника у укупној популацији насеља Града Зрењанина показује да је 2011. године у Лукином Селу (5,4%) и Томашевцу (5,03%) удео повратника у укупној популацији био већи од 5%. У највећем броју насеља 2011. године удео повратника у укупном становништву се кретао у распону 2,01-3%. Дистрибуција становништва по насељима у периоду 1981. и 1991. године у складу је са променом броја повратника између ова два пописа у овој општини. Највећи удео повратника у укупној популацији 1991. године имало је Лукино Село (3,7%) и Ечка (2,5%), док у осталим насељима удео повратника у укупној популацији био испод 2%. Године 1981, удео повратника у укупној популацији ниједног насеља није био већи од 1% (Слика 36).

Слика 36. Број повратних миграната (а, б, в) и њихов удео (г, д, ђ) у укупној популацији насеља Града Зрењанина, 1981, 1991. и 2011.

Извор: Аутор, према РЗС, 2014; РЗС, 2023б; РЗС, 2023г.

8.4. Карактеристике социо-економског развоја

Карактеристике социо-економског развоја посматраних Градова сагледане су кроз призму неколико индикатора: индекса друштвеног развоја, степена развијености општина/Градова у Србији, и индекса социо-економског притиска. На основу анализе датих показатеља, могу се увидети одређене разлике међу изабраним јединицама локалних самоуправа.

Важност анализе социо-економског развоја у контексту повратних миграција у изабраним Градовима посебно ће бити у фокусу приликом сагледавања образаца реинтеграције. У том погледу, расветлиће се да ли задовољство квалитетом живота повратника у локалним самоуправама, задовољство одређеним услугама у локалним самоуправама, али и намере у погледу секундарне емиграције, се могу довести у везу са социо-економским развојем изабраних Градова.

Индекс друштвеног развоја има за циљ праћење локалног друштвеног развоја и укупну процену друштвених и економских потреба. Значај овог индекса огледа се у чињеници да се помоћу њега могу дефинисати и мерити разлике међу територијалним јединицама, и да се на основу добијених резултата може радити на њиховом унапређењу (Webbink, 2023). Вредност индекса је у распону од 1 до 100. Веће вредности су показатељ бољих услова живота (Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва, 2018).

Изабране јединице локалних самоуправа 2018. године одликовале су се другачијим вредностима индекса друштвеног развоја, те су припадале различитим категоријама општина/Градова у Србији према квалитету живота. Највећим вредностима индекса друштвеног развоја (53,38) 2018. године одликовао се Град Ужице. Исти је оцењен као *више погодан у погледу квалитета живота*. Са вредностима индекса друштвеног развоја од 49,96, Град Зрењанин је *погодан у погледу квалитета живота* и сврстан у категорију развијених градова. Средње развијен је Град Лесковац са индексом друштвеног развоја од 46,79 који указује да је ова локална самоуправа *умерено погодна у погледу квалитета живота*. Најслабије развијен је Град Зајечар (вредност овог индекса је 43,96) који је окарактерисан као *мање погодан у погледу квалитета живота* и спада у групу слабије развијених Градова (Табела 17).

Табела 17. Индекс друштвеног развоја изабраних Градова, 2018.

Град	Индекс друштвеног развоја	Квалитет живота
Лесковац	46,79	Умерено погодан, средње развијени градови
Зајечар	43,96	Мање погодан у погледу квалитета живота, слабије развијени градови
Ужице	53,38	Више погодан у погледу квалитета живота, развијенији градови
Зрењанин	49,96	Пгодан у погледу квалитета живота, развијени градови

Извор: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва, 2023.

Посматрано према областима укљученим у индекс друштвеног развоја, може се увидети да се су у области демографије Град Ужице (63,97), Град Лесковац (63,38) и Град Зрењанин (62,79) релативно уједначени, док се Град Зајечар одликује знатно нижим вредностима (46,98). Највеће вредности индекса у погледу економске активности имају Ужице (56,49) и Зрењанин (56,26), док Зајечар (38,69), а нарочито Лесковац (34,61) имају ниже вредности индекса. У погледу образовања, једино се Ужице (54,59) истиче са вредностима индекса већим од 50. Иста локална самоуправа се може издвојити и у погледу здравствене заштите, будући да су вредности индекса једино у Ужицу већи од 70 (78,43). У односу на све области, социјална заштита карактерише се најмањим вредностима индекса друштвеног развоја. Међу локалним

самоуправама, предњачи Зрењанин (27,58), а затим и Лесковац (22,78) и Зајечар (21,78), док се Ужице (19,92) издваја са најнижим вредностима индекса. Вредности индекса осталих показатеља квалитета живота и друштвене партиципације највише су за Ужице (75,03), Лесковац (73,23), а затим и за Зрењанин (64,31) и Зајечар (58,23) (Табела 18).

Табела 18. Индекс друштвеног развоја по областима према изабраним Градовима, 2018.

Град	Демографија	Економска активност	Образовање	Здравствена заштита	Социјална заштита	Остали показатељи квалитета живота и друштвене партиципације
Лесковац	63,38	34,61	41,94	68,35	22,78	73,23
Зајечар	46,98	38,69	46,77	66,92	21,78	58,23
Ужице	63,97	56,49	54,59	78,43	19,92	75,03
Зрењанин	62,79	56,26	47,13	52,67	27,58	64,31

Извор: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва, 2023.

Сагледавање степена развијености јединица локалних самоуправа извршена је и анализом *класификације јединица локалних самоуправа према степена развијености*. Према овој уредби Град Ужице одликује се степеном развијености изнад републичког просека. Степен развијености Градова Зрењанин и Зајечар је у распону од 80-100% републичког просека, и припадају II степену развијености јединица локалних самоуправа у Србији. Град Лесковац припада III степену развијености, са 60-80% републичког просека (Табела 19).

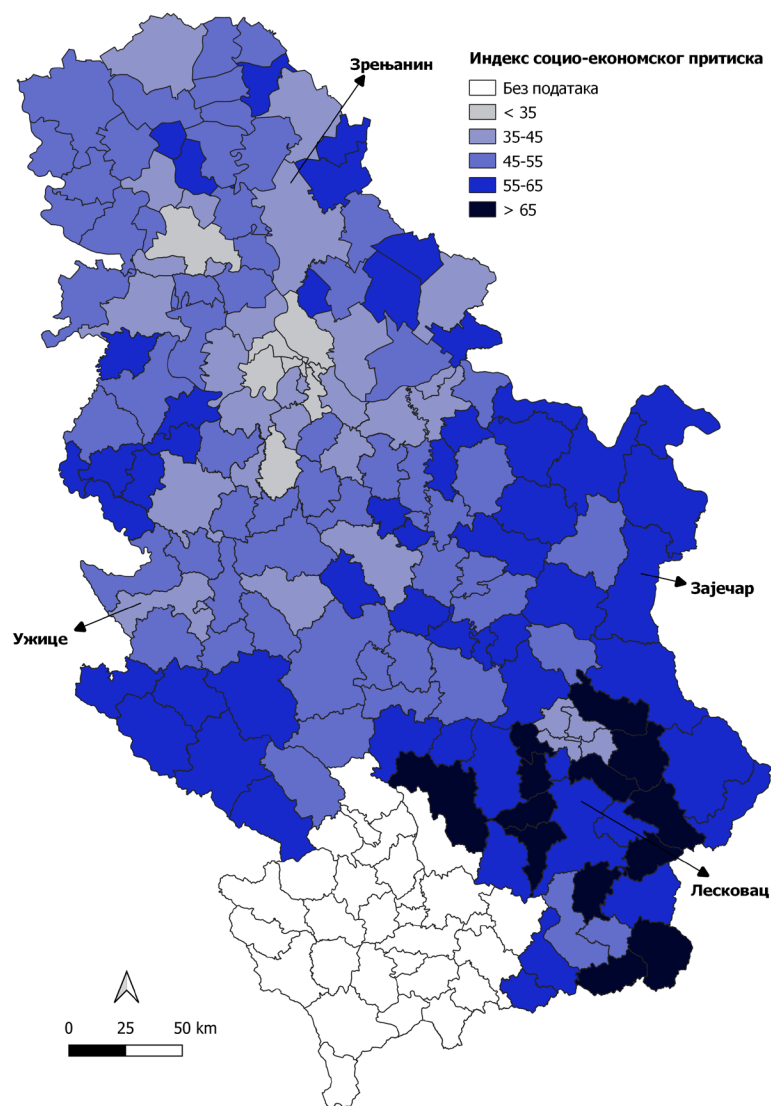
Табела 19. Степен развијености изабраних Градова, 2014.

Град	Степен развијености	Основне карактеристике
Лесковац	III	Степен развијености у распону од 60 до 80% републичког просека
Зајечар	II	Степен развијености у распону од 80 до 100% републичког просека
Ужице	I	Степен развијености изнад републичког просека
Зрењанин	II	Степен развијености у распону од 80 до 100% републичког просека

Извор: Службени гласник РС, бр. 104/2014.

Индекс социо-економског притиска (Winkler, 2012) представља још један показатељ на основу којег су сагледане сличности и разлике у степену развоја. Овај индекс укључује 25 варијабли генерисаних у пет тематски конзистентних фактора: демографске карактеристике, економске карактеристике, рад и инфраструктура, предшколско образовање и медицинска нега. На основу овог индекса могу се увидети одређени регионални диспаритети на нивоу локалних самоуправа у Србији. Више вредности овог индекса указују на нижи ниво развоја, односно на већи социо-економски притисак (Winkler, 2012).

Резултати индекса социо-економског притиска показују да се Град Ужице и Град Зрењанин налазе у другој категорији развијености локалних самоуправа у Србији, са вредностима индекса између 35,0-45,0. Град Лесковац и Град Зајечар, на другој страни, припадају четвртој категорији са вредностима индекса 55,0-65,0 и већим социо-економским притиском у односу на прва два наведена Града (Слика 37).

Слика 37. Индекс социо-економског притиска према општинама/Градовима, 2009.
Извор: Аутор, према Winkler, 2012.

9. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Приказ резултата теренског истраживања прати тематске целине дефинисане у анкети и интервјуу. Стога, анализа се најпре заснива на приказу просторног обухвата истраживања и социо-демографских карактеристика испитаника који су учествовали у анкетном истраживању, а потом и у интервјуима. На овај сегмент надовезују се поглавља о емиграцији, карактеристикама живота у дијаспори, повратним миграцијама, реинтеграцији и улози повратних миграција у процесу развоја. Сви подаци су обрађени и анализирани у контексту сличности и разлика према Градовима и према типу насеља – градска и остала насеља. Приказ резултата микс методског истраживања конципиран је тако да су у оквиру једне области (подобласти) представљени и квантитативни и квалитативни подаци. Фокус је на анализи добијених резултата истраживања и на анализи различитих примењених статистичких процедура које су омогућиле да се сагледа процес и да се део постављених хипотеза потврди или оповргне.

Просторни обухват теренског истраживања. Теренско анкетно истраживање је спроведено на узорку од 203 испитаника са простора Града Лесковца, Града Зајечара, Града Ужица и Града Зрењанина. Истраживањем су обухваћени повратни мигранти из 57 насеља, од којих пет припадају градским насељима (Лесковац, Грделица (варош), Зајечар, Ужице, Зрењанин), док је 52 насеља из категорије осталих (Табела 20).

У укупном узорку, у истраживању је учествовало 65% испитаника из насеља из категорије осталих и 35% из градских насеља. На простору Града Лесковца, 21,7% испитаних је из градских насеља, а 78,3% из осталих насеља. У Граду Ужицу из градских насеља анкету је попунило 29,4% испитаника, а из осталих насеља 70,6%. У Граду Зрењанину и Граду Зајечару присутан је готово уједначен број анкетираних из градских и осталих насеља (Табела 20).

Табела 20. Број испитаника према Градовима и типу насеља

	n	%	Градска насеља		Остала насеља	
			n	%	n	%
Укупно	203	100	71	35	132	65
Град Лесковац	69	34	15	21,7	54	78,3
Град Зајечар	49	24,1	25	51	24	49
Град Ужице	51	25,1	15	29,4	36	70,6
Град Зрењанин	34	16,8	17	50	17	50

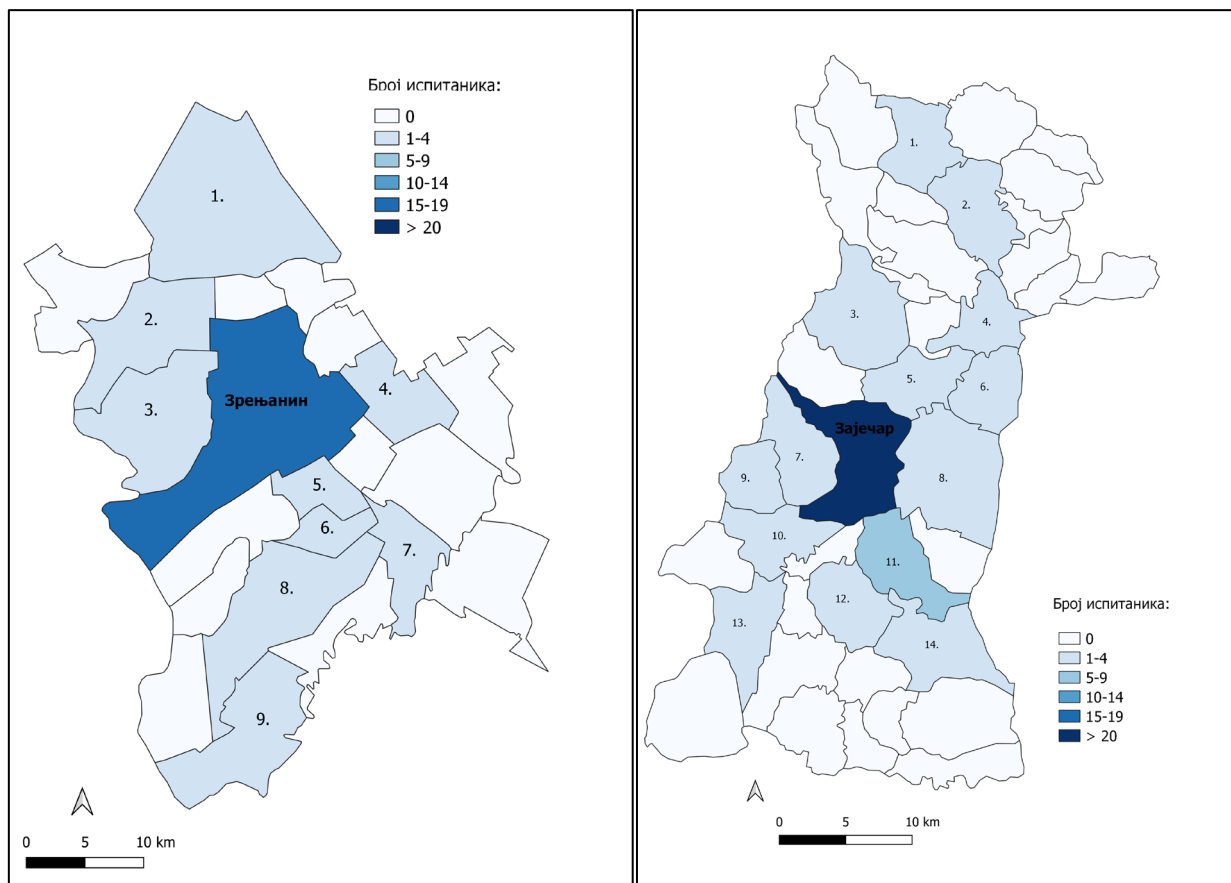
Извор: Аутор

На картама (Слика 38, 39, 40) су приказана насеља према броју испитаника у свим јединицама локалних самоуправа у којима је спроведено анкетно истраживање. Један од примарних циљева анкетног истраживања било је постизање диверзитета у погледу социо-демографских карактеристика испитаника, али и насеља сталног становања. У том контексту анкетирани су испитаници из различитих делова општине: централног градског насеља (Зрењанина, Ужица, Лесковца и Зајечара), приградских насеља, популационо „јаких“ сеоских насеља, али и насеља у брдско-планинским просторима.

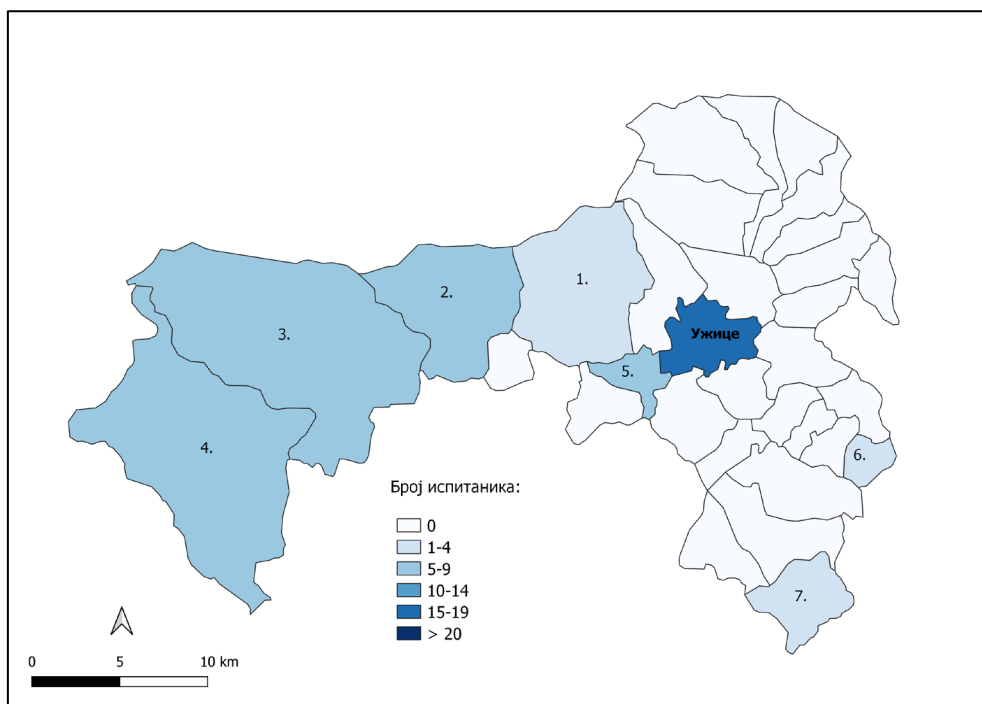
Највећи број испитаника анкетираних је у централним градским насељима, што је у складу са податком да је у истим регистрован и највећи број повратника према пописној статистици. Према датој класификацији, насеље Лесковац припада категорији од 10-14 испитаника, насеља Ужице и Зрењанин групи од 15-19 испитаника, док је у насељу Зајечар анкетирано 25 лица што представља и највећи број анкетираних посматрајући сва насеља у којима је рађено истраживање. На територији Града Зрењанина остала анкетираних лица долазе из девет сеоских насеља (Слика 38) у којима је број испитаника равномерно распоређен (сва припадају

категорији 1-4 испитаника). На простору Зајечара (Слика 38), поред градског насеља у истраживање су укључена и лица која долазе из 14 осталих насеља, од којих 13 припада категорији 1-4 испитаника, док је у насељу Грљан анкетирано шест лица. Важно је напоменути да је у значајном броју насеља која нису обухваћена истраживањем према пописној статистици регистрован минималан број повратника или нису регистровани уопште.

На простору Града Ужице, анкетно истраживање је спроведено у седам насеља (Слика 39). Већа заступљеност насеља у западном делу Града Ужице оправдава се све већим бројем лица која се враћају из иностранства. Са друге стране, у јединици локалне самоуправе са највећим бројем насеља у Србији (Град Лесковац) анкетан је највећи број испитаника у највише различитих насеља. Посебно се треба истаћи насеље Велика Копашница у којој је анкетно истраживање обављено са 13 повратника (Слика 40).

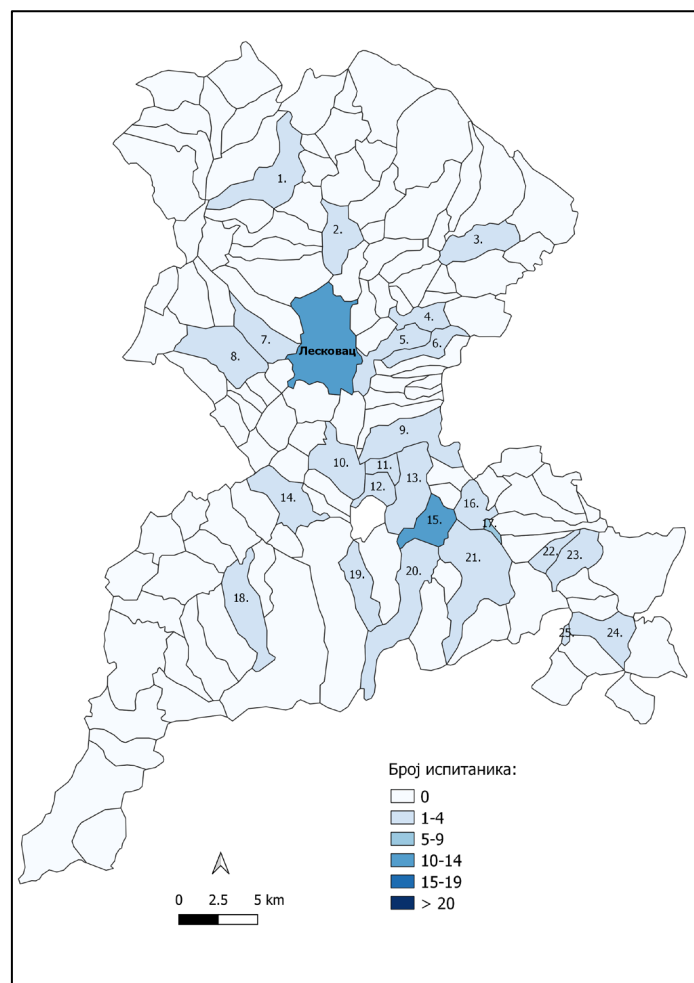

Слика 38. Укупан број испитаника према насељима у Граду Зрењанину и Граду Зајечару (Град Зрењанин: 1. Меленци, 2. Елемир, 3. Арадац, 4. Лазарево, 5. Ечка, 6. Стајићево, 7. Орловат, 8. Перлез, 9. Чента;
Град Зајечар: 1. Салаш, 2. Велика Јасикова, 3. Рготина, 4. Градсково, 5. Вражогрнац, 6. Халово, 7. Звездан, 8. Велики Извор, 9. Гамзиград, 10. Лубница, 11. Грљан, 12. Грлиште, 13. Леновац, 14. Вратарница)
Извор: Аутор

Слика 39. Укупан број испитаника према насељима у Граду Ужицу
(Град Ужице: 1. Стапари, 2. Биоска¹⁴, 3. Кремна, 4. Мокра Гора, 5. Дријетањ, 6. Злакуса, 7. Равни)
Извор: Аутор

¹⁴ Насеља Кесеровина и Пеар, из којих је анкетирано мање од пет испитаника, припадају катастарској општини Биоска, па су груписана у оквиру овог насеља.

Слика 40. Укупан број испитаника према насељима у Граду Лесковцу
(Град Лесковац: 1. Печењевце, 2. Богојевце, 3. Орашац, 4. Манојловце, 5. Мрштане, 6. Доње Крајинце, 7. Горње Стопање, 8. Турековац, 9. Губеревац, 10. Велико Трњане, 11. Мала Грабовница, 12. Загужане, 13. Велика Грабовница, 14. Стројковце, 15. Велика Копашница, 16. Гределица (село), 17. Гределица (варош), 18. Брза, 19. Чукљеник, 20. Слатина, 21. Ораовица (код Гределице), 22. Боћевица, 23. Палојце, 24. Предејане (село), 25. Предејане (варош)
Извор: Аутор

Социо-демографске карактеристике испитаника (анкетно истраживање). У истраживању је учествовало 62,6% мушкараца и 37,4% жена. У домену старосне структуре посебно се истичу групе присутне са преко 10% у односу на укупан узорак, односно група 70-74 (18,2%), 65-69 (12,8%) и 50-54 (10,8%). Лица млађа од 35 година чине 11,8% анкетног узорка. Када се узме образовање испитаника у обзир, може се установити да највећи број њих има завршену средњу школу (45,8%). Следе испитаници који су завршили основну школу (19,7%) и они са завршеним факултетом – основне студије (13,8%). Мањи удео испитаних има непотпуну основну школу (8,9%) и завршену вишу/високу школу (7,4%). Лица која имају завршен факултет – магистарске/мастер студије (3,4%) и факултет – докторске студије (1%) чине најмањи део узорка. Говорећи о економској активности, истраживање је у највећој мери обухватило пензионере (49,8%) и лица која су стално запослена (26,6%). Нешто мањи удео чине повратни мигранти који обављају привремено/повремене послове (10,3%) и лица која су незапослена (10,3%). Студенти/студенткиње чине 1,5% свих испитаника. Међу лицима која су економски активна, највише је радно ангажованих у грађевинској индустрији (14,3%), као и оних који се баве занатством (11,8%) и пољопривредом (10,8%) (Табела 21).

Подаци о брачном статусу показују да је међу испитаним повратницима највише оних који су у брачној заједници (68,5%), удовци/удовице чине 12,3%, а лица која су неожењена/неудата

11,8% испитаних. Удео лица која су разведена износи 6,4%. Међу испитаницима издвајају се она лица која имају децу, при чему се посебно издваја категорија повратника који имају два детета (53,2%). Једно дете има 23,2% испитаника, док је без деце 14,8%. У држави порекла, повратници најчешће живе у домаћинствима која броје 2 (30%) или 4 члана (21,2%). Најмање је оних који живе у вишечланим домаћинствима са 9 (0,5%) и 8 чланова (2%). Међу повратним мигрантима који су учествовали у истраживању, доминирају лица која имају српско држављанству (94,6%). Двојно држављанство има 4,9% испитаника, док се ниједно лице није изјаснило да има само држављанство друге земље. Посматрано према појединачним јединицама локалних самоуправа, може се закључити да испитаници из сва четири Града, уз незнатна одступања, прате тренд целокупног испитаног узорка (Табела 21).

Табела 21. Социо-демографске карактеристике испитаника анкетног истраживања¹⁵

	Укупно		Град Лесковац		Град Зајечар		Град Ужице		Град Зрењанин	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Укупно	203	100	69	34	49	24,1	51	25,1	34	16,8
Пол										
Мушки	127	62,6	44	63,8	25	51	40	78,4	18	52,9
Женски	76	37,4	25	36,2	24	49	11	21,6	16	47,1
Друго	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Старост										
<20	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
20-24	4	2	/	/	3	6,1	/	/	1	2,9
25-29	10	4,9	3	4,3	4	8,2	1	2	2	5,9
30-34	10	4,9	2	2,9	3	6,1	3	5,9	2	5,9
35-39	6	3	3	4,3	2	4,1	1	2	/	/
40-44	13	6,4	5	7,2	3	6,1	4	7,8	1	2,9
45-49	15	7,4	4	5,8	4	8,2	5	9,8	2	5,9
50-54	22	10,8	4	5,8	5	10,2	7	13,7	6	17,6
55-59	13	6,4	8	11,6	3	6,1	1	2	1	2,9
60-64	20	9,9	4	5,8	7	14,3	6	11,8	3	8,8
65-69	26	12,8	10	14,5	8	16,3	3	5,9	5	14,7
70-74	37	18,2	14	20,3	5	10,2	10	19,6	8	23,5
75-79	21	10,3	8	11,6	2	4,1	9	17,6	2	5,9
80+	6	3	4	5,8	/	/	1	2	1	2,9
Образовање										
Непотпуна основна школа	18	8,9	12	17,4	5	10,2	/	/	1	2,9
Завршена основна школа	40	19,7	18	26,1	7	14,3	6	11,8	9	26,5
Завршена средња школа	93	45,8	33	47,8	20	40,8	28	54,9	12	35,3
Виша или Висока школа	15	7,4	3	4,3	4	8,2	5	9,8	3	8,8
Факултет – основне студије	28	13,8	3	4,3	9	18,4	8	15,7	8	23,5

¹⁵ У циљу систематичнијег прегледа, приликом примене одређених статистичких процедура, поједине социо-демографске карактеристике испитаника (првенствено старосна структура, образовна структура и економска активност) су дате у измењеном облику. Испитаници су према старосној структури подељени у две групе 20-64 године старости (прва група), и 65+ (друга група). Говорећи о образовној структури, лица са непотпуном основном и завршеном основном школом су груписана у једну категорију, лица са завршеном средњом школом у другу, док су лица са завршеном вишом/високом школом и факултетом (основне, магистарске/мастер, докторске студије) груписана су у трећу категорију *виша/висока школа и факултет*. Према економској активности, испитаници су подељени на *економски активна лица* (стално запослење, привремено/повремени послови, незапослена лица) и *економски неактивна лица* (пензионери и студенти).

Факултет – мастер/магистарске студије	7	3,4	/	/	3	6,1	3	5,9	1	2,9
Факултет – докторске студије	2	1	/	/	1	2	1	2	/	/
Друго	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Економска активност										
Стално запослење	54	26,6	16	23,2	13	26,5	15	29,4	10	29,4
Привремено/повремени послови	21	10,3	3	4,3	9	18,4	5	9,8	4	11,8
Студент/киња	3	1,5	/	/	2	4,1	/	/	1	2,9
Пензионер/ка	101	49,8	39	56,5	16	32,7	28	54,9	18	52,9
Незапослен/а	21	10,3	11	15,9	8	16,3	1	2	1	2,9
Друго	3	1,5	/	/	1	2	2	3,9	/	/
Брачни статус										
Неожењен/неудата	24	11,8	5	7,4	9	18,4	5	9,8	5	14,7
Ожењен/удата	139	68,5	50	73,5	30	61,2	36	70,6	23	67,6
Разведен/а	13	6,4	3	4,4	6	12,2	2	3,9	2	5,9
Удовац/а	25	12,3	10	14,7	3	6,1	8	15,7	4	11,8
Друго	1	0,5	/	/	1	2	/	/	/	/
Број деце, уколико их има										
Једно дете	47	23,2	11	15,9	14	28,6	12	23,5	10	29,4
Два детета	108	53,2	43	62,3	22	44,9	30	58,8	13	38,2
Три детета	17	8,4	7	10,1	2	4,1	3	5,9	5	14,7
Више од троје деце	1	0,5	/	/	1	2	/	/	/	/
Без деце	30	14,8	8	11,6	10	20,4	6	11,8	6	17,6
Број чланова домаћинства										
1	19	9,4	8	11,6	6	12,2	1	2	4	11,8
2	61	30	20	29	11	22,4	19	37,3	11	32,4
3	35	17,2	9	13	10	20,4	9	17,6	7	20,6
4	43	21,2	13	18,8	10	20,4	14	27,5	6	17,6
5	16	7,9	5	7,2	4	8,2	4	7,8	3	8,8
6	16	7,9	10	14,5	4	8,2	2	3,9	/	/
7	8	3,9	2	2,9	2	4,1	2	3,9	2	5,9
8	4	2	2	2,9	1	2	/	/	1	2,9
9	1	0,5	/	/	1	2	/	/	/	/
10	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
>10	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Држављанство										
Српско	192	94,6	66	97,1	47	95,9	48	94,1	31	91,2
Инострано	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Двојно	10	4,9	2	2,9	2	4,1	3	5,9	3	8,8

Извор: Аутор

Социо-демографске карактеристике испитаника (интервју). Интервјуи су организовани са испитаницима из сва четири Града. Укупно је спроведен 31 интервју, и то 13 интервјуа у Граду Лесковцу, осам у Граду Зајечару и по пет интервјуа у Граду Ужицу и Граду Зрењанину. Реализовано је 19 интервјуа са мушкарцима повратницима и 11 са женама. Један интервју је спроведен са једним од представника друге генерације миграната. Тежило се да у истраживање буду укључени испитаници различите старости, нивоа образовања и економске активности (Табела 22).

Табела 22. Социо-демографске карактеристике испитаника који су учествовали у интервјуу

	Пол	Старост	Образовање	Економска активност	Брачни статус	Број деце, уколико их има	Број чланова домаћинства
Град Лесковац							
I	Ж	35	средња школа	стално запослење	удата	2	4
II	Ж	43	средња школа	повремено/привремено мени послови	удата	2	4
III	Ж	52	средња школа	незапослена	удата	3	4
IV	Ж	55	средња школа	стално запослење	удата	3	2
V	Ж	79	непотпуна основна школа	пензионер	удата	2	2
VI	М	29	факултет – основне студије	незапослен	неожењен	/	3
VII	М	31	средња школа	стално запослење	ожењен	1	7
VIII	М	34	факултет-основне студије	повремено/привремено мени послови	неожењен	/	4
IX	М	30	средња школа	стално запослење	ожењен	1	3
X	М	56	средња школа	стално запослење	ожењен	3	4
XI	М	57	средња школа	стално запослење	ожењен	2	8
XII	М	76	средња школа	пензионер	ожењен	2	2
XIII	М	81	основна школа	пензионер	удовац	2	1
Град Зајечар							
I	Ж	35	факултет-мастер студије	стално запослење	разведена	1	2
II	Ж	56	средња школа	незапослена	удовица	2	1
III	Ж	76	основна школа	пензионер	удата	2	2
IV	М	75a	средња школа	пензионер	ожењен	2	2
V	М	75b	средња школа	пензионер	удовац	2	1
VI	М	77a	средња школа	пензионер	ожењен	1	2
VII	М	77b	средња школа	пензионер	ожењен	2	2
VIII	М	78	непотпуна основна школа	пензионер	ожењен	2	2
Град Ужице							
I	Ж	56	средња школа	повремено/привремено мени послови	удата	2	5
II	Ж	73	средња школа	пензионер	удата	2	2
III	М	38	висока школа	стално запослен	неожењен	/	4
IV	М	67	средња школа	пензионер	ожењен	2	3
V	М	72	средња школа	пензионер	ожењен	1	2
Град Зрењанин							
I	Ж	29	факултет-основне студије	студент	неудата	/	3
II	М	36	факултет - основне студије	стално запослење	ожењен	/	2
III	М	73	средња школа	пензионер	ожењен	2	2
IV	М	80	средња школа	пензионер	удовац	2	1
V	М	85	основна школа	пензионер	удовац	2	1

Извор: Аутор

9.1. Емиграција

Исељавање становништва или емиграција представља прву почетну фазу миграционог циклуса. За многа лица која су одлучила да промене место пребивалишта и настане се у друго подручје, ова етапа је посебно сложен процес. У истраживању су учествовала лица која су се иселила из Србије у различитом временском периоду и из различитих разлога. Критички тренутак у којем су одлучили да напусте Србију и фактори који су на то утицали су различити у зависности од испитаника. Ипак, многи истичу да је њихова одлука о исељавању била неизбежна и да се десила у тренутку када је то било неопходно.

Социо-демографске карактеристике испитаника пре исељавања (анкетно истраживање). Анализа социо-демографских карактеристика испитаника пре исељавања указује на значајне разлике у поређењу са истим након повратка. Већина испитаника се

иселила у својим двадесетим и тридесетим годинама живота, те у узорку доминирају испитаници који су пре исељавања имали мање од 35 година (64,9%). Најмање је оних који су се иселили након шездесете године живота (1,5%). Лица која су у миграцијама учествовала у четрдесетим и педесетим годинама живота чине 19,1% узорка (Табела 23). Компаративна анализа социо-демографских карактеристика испитаника (првенствено старосне структуре) током две етапе миграционог циклуса указује на јасну трансформацију животног доба миграната, те да миграције нису својствене само за младе, већ да у њима учествују и лица у зрелој доби.

Подаци о економској активности испитаника пре исељавања упућују на доминантност фактора исељавања, будући да је више од трећине испитаника (38,9%) било незапослено. Удео оних лица који су обављали привремено/повремене послове износио је 28,1%, док је 23,2% имало стално запослење. Пре исељавања, највећи број испитаника је био у брачној заједници (55,7%) или је био неожењен/неудат (37,9%). Знатно мањи удео је био разведен/а (3,4), док је најмање било оних који су пре исељавања били удовци/удовице (0,5%).

И у овом случају, социо-демографске карактеристике испитаника према Градовима прате трендове целокупног узорка, уз мање одступања. У погледу старосне структуре, у узорку испитаника са простора Града Лесковца, издвајају се лица која су пре исељавања имали 30-34 године (31,9%). Лица која су пре исељавања имала између 25-29 година преовладају у узорку испитаника са простора Града Зрењанина (38,2%), Града Зајечара (28,6%) и Града Ужица (21,6%). Примећено је да у узорку испитаника у свим општинама већину чине лица која су пре исељавања била незапослена, изузев Ужица у којем је готово половина испитаника имало стално запослење пре исељавања. Говорећи о брачном статусу, осим Града Зајечара у којем већински испитаници нису били у брачној заједници (51%), у осталим јединицама локалних самоуправа доминирају лица која су пре исељавања била у браку (Град Лесковац 75,4%; Град Зрењанин 52,9%; Град Ужице: 49%) (Табела 23).

Табела 23. Старосна структура, економска активност и брачни статус испитаника пре исељавања¹⁶

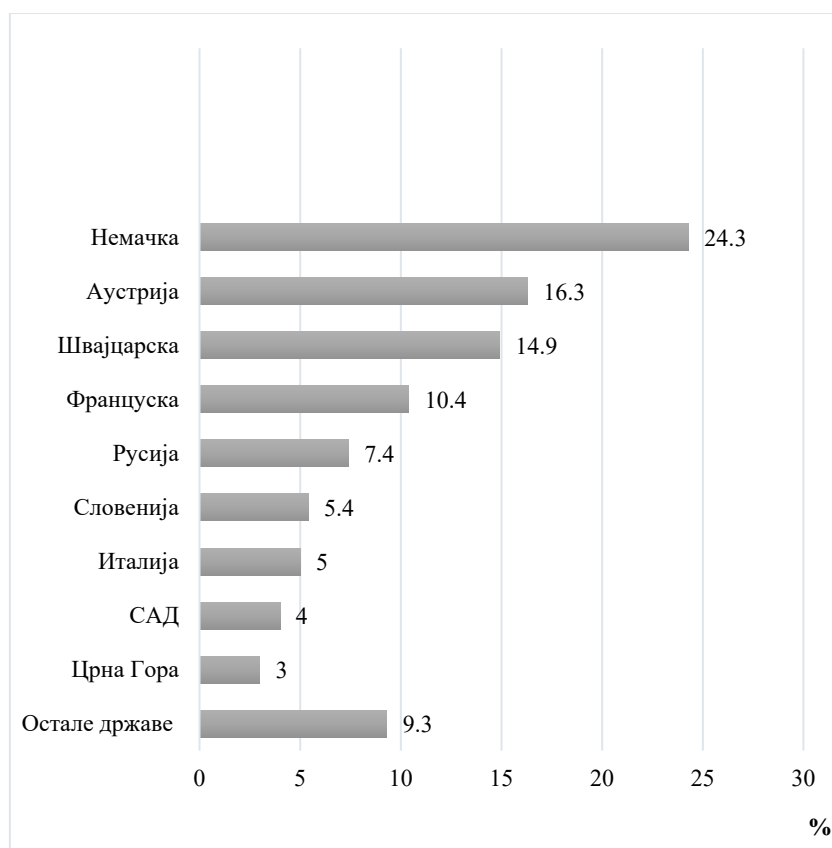
	Укупно		Град Лесковац		Град Зајечар		Град Ужице		Град Зрењанин	
	п	%	п	%	п	%	п	%	п	%
Старост										
<20	7	3,4	1	1,4	3	6,1	1	2	2	5,9
20-24	35	17,2	8	11,6	11	22,4	8	15,7	8	23,5
25-29	53	26,1	15	21,7	14	28,6	11	21,6	13	38,2
30-34	37	18,2	22	31,9	5	10,2	6	11,8	4	11,8
35-39	27	13,3	10	14,5	7	14,3	6	11,8	4	11,8
40-44	8	3,9	2	2,9	2	4,1	4	7,8	/	/
45-49	14	6,9	6	8,7	1	2	4	7,8	3	8,8
50-54	9	4,4	2	2,9	1	2	6	11,8	/	/
55-59	8	3,9	2	2,9	4	8,2	2	3,9	/	/
60-64	3	1,5	1	1,4	1	2	1	2	/	/
65+	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Рођен/а сам у иностранству	2	1	/	/	/	/	2	3,9	/	/
Економска активност										
Стално запослење	47	23,2	12	17,4	7	14,3	22	43,1	5	14,7
Привремено/повре мени послови	57	28,1	29	42	12	24,5	7	13,7	9	26,5
Ученик/ца	4	2	/	/	1	2	1	2	2	5,9
Студент/киња	13	6,4	2	2,9	5	10,2	1	2	5	14,7
Пензионер/ка	1	0,5	1	1,4	/	/	/	/	/	/
Незапослен/а	79	38,9	25	36,2	23	46,9	18	35,3	13	38,2
Друго	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/

¹⁶ Приликом сагледавања података треба имати у виду да нису сви испитаници одговорили на свако питање.

Рођен/а сам у иностранству	2	1	/	/	/	/	2	3,9	/	/
Брачни статус										
Неожењен/неудата	77	37,9	16	23,2	25	51	21	41,2	15	44,1
Ожењен/удата	113	55,7	52	75,4	19	38,8	25	49	18	52,9
Разведен/а	7	3,4	1	1,4	4	8,2	1	2	1	2,9
Удовац/а	3	1,5	/	/	1	2	2	3,9	/	/
Друго	1	0,5	/	/	/	/	/	/	/	/
Рођен/а сам у иностранству	2	1	/	/	/	/	2	3,9	/	/

Извор: Аутор

Државе пријема. Подаци о држави/ма пријема показују да су испитаници пре повратка у Србију боравили у једној или више држава. Укупан број различитих држава које су испитаници навели је 31. Традиционалне државе пријема миграната из Србије - Немачка, Аустрија, Швајцарска и Француска, и у овом случају су се издвојиле као најзначајније. Наиме, резултати показују да је највећи удео испитаника радио/боравио у Немачкој (24,3%), а потом следе Аустрија (16,3%), Швајцарска (14,9%) и Француска (10,4%). Значајнији удео у укупном узорку чине и повратници из Русије (7,4%). У анкетном истраживању учествовала су и лица која су радила/боравила у нетипичним државама пријема миграната из Србије, попут Хаитија и Узбекистана (Слика 41).

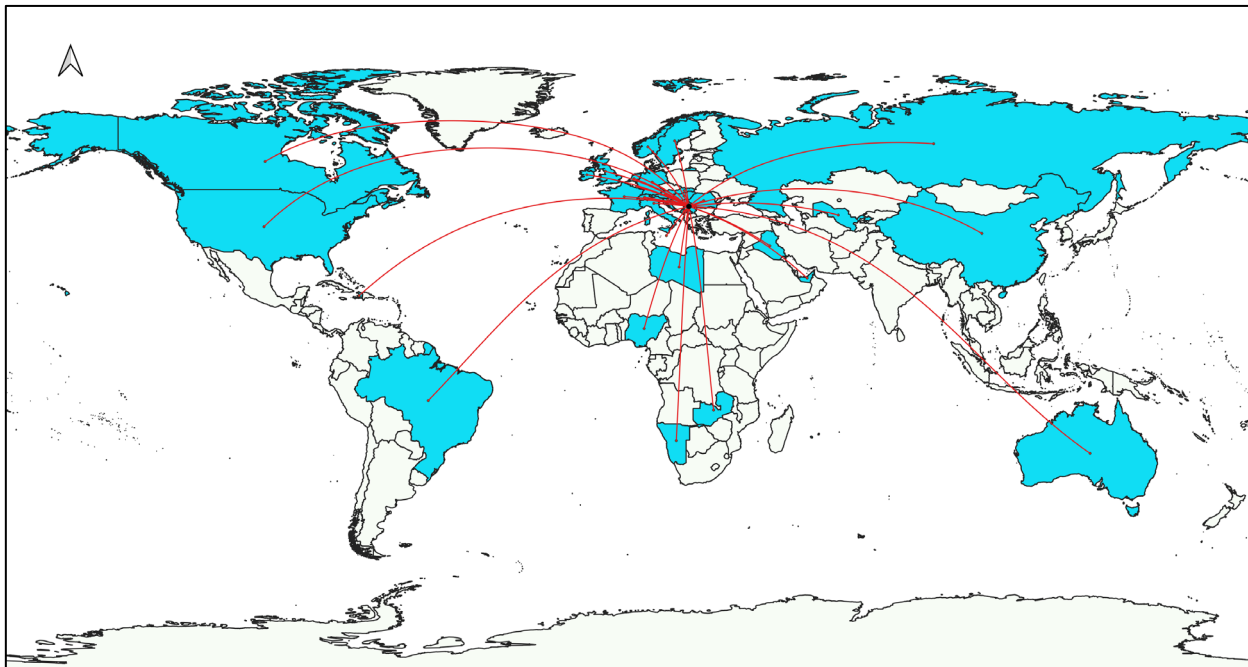

Слика 41. Државе пријема испитаника

Извор: Аутор

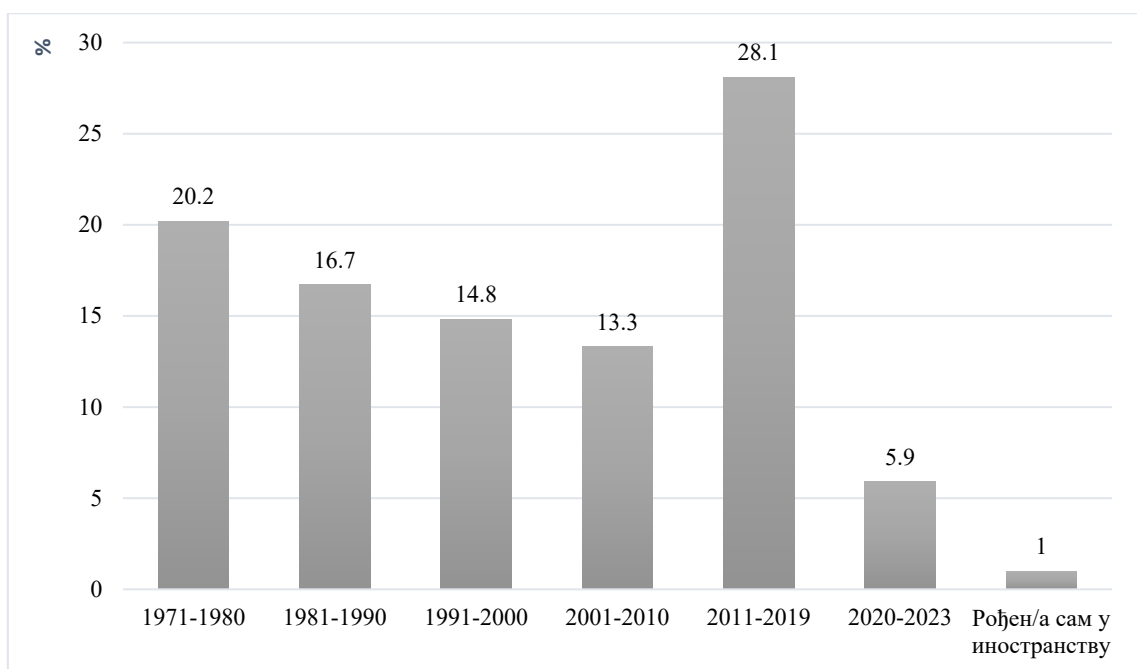
Етапне међународне миграције карактеристика су миграционе путање појединих испитаника. Резултати показују да је 7,4% испитаних лица боравило у више од једне државе пре повратка. Међу овим лицима део њих је претежно мигрирао у неку од земаља у окружењу (најчешће у неку од република бивше СФР Југославије), а након тога и у неку географски удаљенију државу (најчешће у државе западне Европе). Док су други боравили у различитим

западноевропским државама, или у државама на различитим континентима. Миграционе путање ових испитаника су се одвијале на следећим релацијама: Хрватска-Италија; Црна Гора-Словенија; Словенија-Италија-Немачка; Словенија-Луксембург; Словенија-Немачка; Немачка-Аустрија; Аустрија-Швајцарска; Русија-Ирак; Ирак-Узбекистан; Немачка-Русија-Либија-Малта; Русија-Малта; Словенија-САД-друго; Швајцарска-Француска-САД; Немачка-Аустрија-Швајцарска; Немачка-САД-Канада. На слици 42 су представљене државе у које су мигрирали и из којих су се вратили испитаници који су учествовали у анкетном истраживању.

Слика 42. Миграциони токови испитаника обухваћени анкетним истраживањем
Извор: Аутор

Период исељавања. Подаци о временској одредници емиграције, показују да се највећи број испитаника иселио у иностранство у периоду 2011-2019. године (28,1%). Након тога следи период 1971-1980. са 20,2% испитаника, као и периоди 1981-1990. (16,7%), 1991-2000. (14,8%) и 2001-2010. (13,3%). Испитаници који су се иселили последњих година (2020-2023) чине 5,9% укупног узорка, што је и очекивано, јер је овај период најкраћи у односу на остале. У анкетном истраживању су учествовала и два испитаника која су рођена у иностранству (1%) (Слика 43).

Слика 43. Период иселавања испитаника

Извор: Аутор

Посматрано према јединицама локалне самоуправе која су у фокусу теренског истраживања, са простора Града Лесковца највећи број лица се иселио у периоду 1981-1990. (26,4%) и 2011-2019. (23,6%). Више од трећине испитаника из Града Зајечара (35,4%) је емигрирао између 2011-2019, при чему се 12,5% испитаника иселило у периоду 2020-2023. Подједнак удео испитаника (28%) из Града Ужица иселио се у периоду 2011-2019. и 1991-2000. године, док су се испитаници из Града Зрењанина (29%) већински иселили између 2011-2019. Испитаници из градских насеља у највећем обиму (38%) су се иселили између 2011-2019. године, а из осталих насеља у периоду између 1971-1980. године (Табела 24).

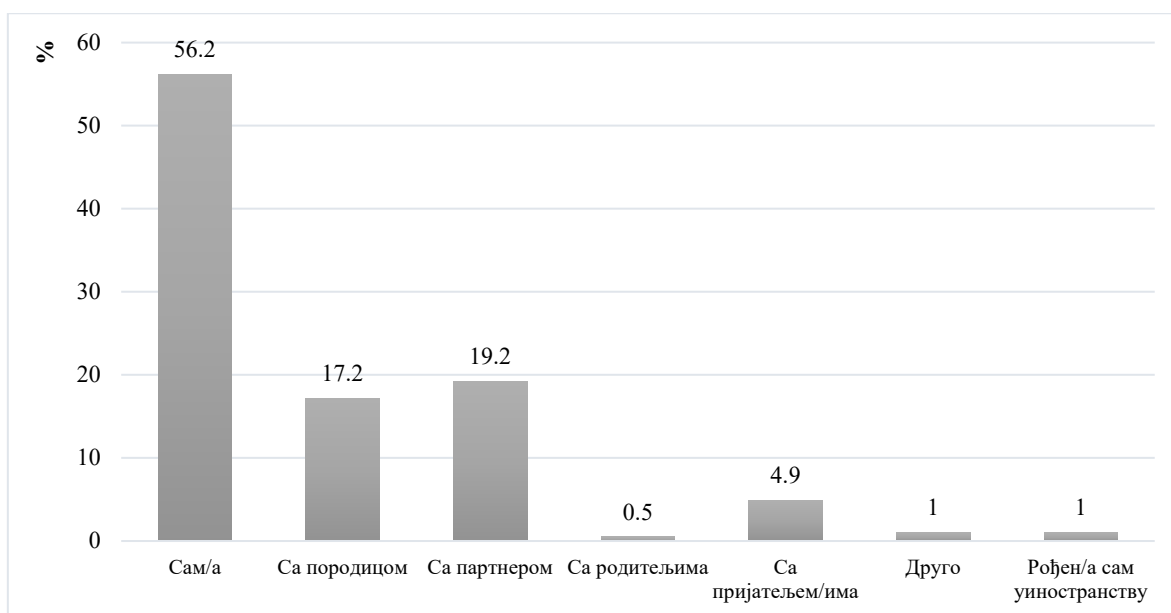
Табела 24. Период иселавања испитаника према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	1971-1980.	1981-1990.	1991-2000.	2001-2010.	2011-2019.	2020-2023.
Град Лесковац	22,2	26,4	13,9	9,7	23,6	4,2
Град Зајечар	20,8	6,3	8,3	16,7	35,4	12,5
Град Ужице	18	10	28	14	28	2
Град Зрењанин	19,4	22,6	6,5	16,1	29	6,5
Градска насеља	15,2	8,9	15,2	12,7	38	10,1
Остала насеља	23,8	22,1	14,8	13,9	22,1	3,3

Извор: Аутор

*два испитаника из Града Ужица су рођена у иностранству

Са ким сте се иселили? У миграцијама су испитаници већински учествовали сами (56,2%). Око петина испитаника (19,2%) се иселило са партнером, а са породицом 17,2% од укупног узорка. Мањи део анкетираних повратника се иселио са пријатељима (4,9%) (Слика 44). Поједини испитаници су током интервјуа истакли да су се у иностранство иселили сами, а да су им се касније придружили партнери или и партнери и деца.

Слика 44. Са ким сте се иселили у иностранству?

Извор: Аутор

Више од половине испитаника из Града Ужица (68%), Града Зрењанина (61,3%) и Града Зајечара (60,4%) су у емиграцијама учествовали сами. Испитаници из Града Лесковца су се такође у највећем уделу иселили сами (45,8%), уз значајно учешће оних који су се иселили са породицом (30,6%). Посматрано према типу насеља и у узорку испитаника из градских (67,1%) и осталих насеља (50,8) доминирају они који су се иселили сами. Примећено је и да се значајан удео испитаника из осталих насеља иселио са породицом (24,6%), а из градских насеља са партнером (16,5%) (Табела 25).

Табела 25. Са ким сте се иселили у иностранству према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	Сам/а	Са породицом	Са партнером	Са родитељима	Са пријатељем/има	Друго
Град Лесковац	45,8	30,6	20,8	/	2,8	/
Град Зајечар	60,4	8,3	20,8	2,1	6,3	2,1
Град Ужице	68	14	12	/	6	/
Град Зрењанин	61,3	6,5	25,8	/	6,5	/
Градска насеља	67,1	6,3	16,5	/	8,9	1,3
Остала насеља	50,8	24,6	21,3	0,8	2,5	/

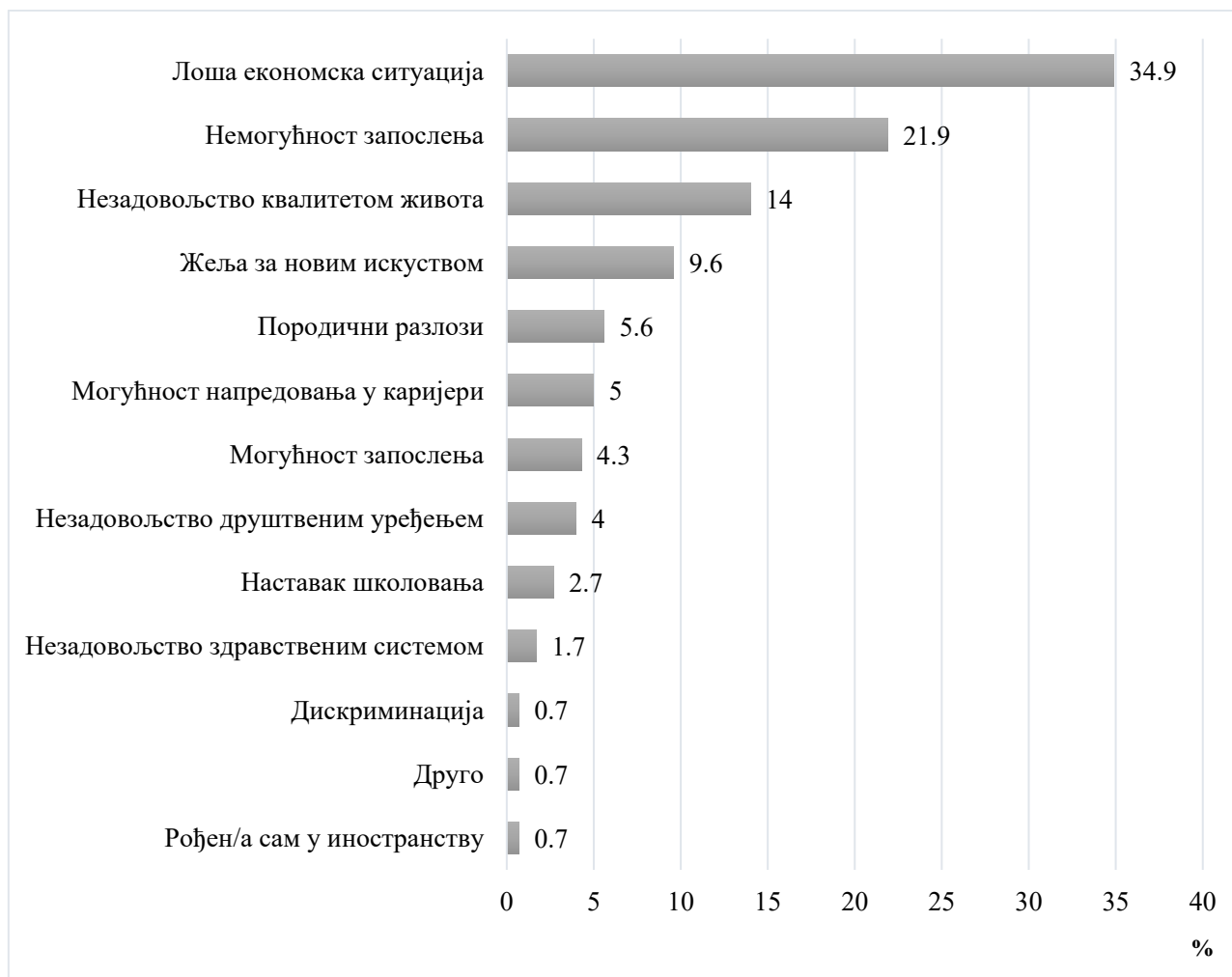
Извор: Аутор

*два испитаника из Града Ужица су рођена у иностранству

Фактори емиграције. Одлука о иселавању под утицајем је различитих спољних фактора присутних у држави порекла и у држави пријема, као и личних преференција лица које је одлучило да се исели са одређене територије. У студијама миграција питање „*Зашто се људи иселавају?*“ представља једно од кључних истраживачких питања (JRC, 2018; Шантић & Ланговић, 2023).

Фактори емиграције сагледани су са различитих становишта. Како је у анкети било омогућено да испитаници означе велики број фактора који су допринели њиховој одлуци да се иселе, најпре су сагледане разлике међу наведеним факторима у укупном збиру. Лоша економска ситуација (34,9%) и немогућност запослења (21,9%) у држави порекла, истакли су се као основни фактори иселавања. Међу значајнијим факторима издвајају се и незадовољство квалитетом живота у држави порекла (14%), жеља за новим искуством (9,6%), породични разлози (5,6%) и могућност напредовања у каријери (5%). Остали фактори емиграције имали

су мањи утицај на одлуку испитаника да се иселе ($< 5\%$), при чему се испоставило да фактор дискриминације има најмању улогу у погледу исељавања испитаника (0,7%) (Слика 45).

Слика 45. Фактори емиграције
Извор: Аутор

Важно је истаћи да је 63 лица односно 31% анкетног узорка навело више од једног фактора исељавања. Међу детерминантама емиграције истиче се сплет различитих економских и социјалних разлога присутних и у држави порекла и у државама пријема испитаника. Око 9,9% испитаника се иселило услед лоше економске ситуације, немогућности запослења, незадовољства квалитетом живота и друштвеним уређењем, а затим и због лоше економске ситуације и немогућности запослења (7,4%).

Емиграције испитаника који су се иселили током 70-их година прошлог века првенствено су биле подстакнуте лошом економском ситуацијом и немогућношћу проналаска посла. Поједини су објаснили да су пре исељавања живели у јако лошим условима, те да су управо сиромаштво и немогућност да задовоље елементарне услове пристојног живота били пресудни да реализују своју одлуку о емиграцији. Овде је реч претежно о испитаницима који су се иселили у двадесетим и тридесетим годинама живота.

Било је свега. Без пара се тешко живи. Немаш посао... није било живота овде. Отишао сам главом без обзира... Тешко је било када ти деца траже, а ти немаш једну банку у џепу.
(мушкарац, 81, Лесковац)

Муж је отишао две године пре нас, ја сам била са децом сама овде (прим.аут. у Србији). Некако смо могли да прегурамо месец са том његовом платом, али је било тешко. Одлучили смо у два дана да и ми одемо. Покупила сам децу и отишла у Швајцарску. Тад су из села

одлазили и радили у пољопривреди људи код сељака, где су и чували стоку и радили на њиви. Многима које знам је први посао био да служе сељаке. (жена, 79, Лесковац)

Било нас је дванаесторо у једној кући са две просторије. Родитељи, брат и ја са женама и децом. Радио је само ћале, а брат и ја ако се нађе нешто по селу. Прво сам ишао у Банат, а онда ми је један друг који је отишао у Немачку нашао посао тамо. Жена се сложила да одем и ја сам отишао. (мушкарац, 76, Лесковац)

Ипак, да је иселјавање становништва у овом периоду било подстакнуто и релативно другачијим разлозима, показује пример једног испитаника из Зрењанина који је пре иселјавања у Србији имао сталан посао. Његова емиграција је била подстакнута жељом да повећа приходе.

Овде сам радио као машински техничар. Био сам задовољан, али сам хтео више. Отишао сам у Немачку преко бироа... потписао сам уговор... Тако сам отишао. (мушкарац, 80, Зрењанин)

За разлику од старијих испитаника, примећено је да су разлози иселјавања млађих испитаника разноврснији. Интересантан је податак да се ниједно лице млађе од 30 година које је учествовало у анкетном истраживању није иселило само због лоше економске ситуације. Поједини испитаници у тридесетим годинама живота као разлоге иселјавања претежно су наводили више различитих разлога, и то најчешће жељу за новим искуством, али и лошу економску ситуацију и немогућност проналаска посла.

Није ми био лош посао овде (прим. аут. наставник у школи на замени), али је све било несигурно. Могao сам да се снађем, да пронађем нешто друго... али што да не пробам и да одем у иностранство. Сви иду данас негде, врате се, купе ауто, пруже својима. Можеш да упознаш нове људе, да видиш свет. (мушкарац, 34, Лесковац)

Поједини који су се иселили у педесетим годинама живота најчешће су у иностранству проналазила послове путем посредника и познаника. Рад и ангажовање у иностранству представљало је значајан извор прихода за ова лица која још увек нису стекла услов за пензију.

Кад сам остала без супруга, и живот је постао другачији. Имала сам више слободног времена које нисам баш знала да искористим на прави начин. Комишије које раде у Француској су ме питали да им помажем око деце. Мало сам се предомишљала, али сам пристала. То је ромска породица која има две девојчице. Јако лепо живе. Моје је било да им спремам и да будем стално присутна уз њих. Ма не могу да опишем колико ми је значило да сам окружена тим dobrим људима који су ме гледали као равномерног члана породице... Како да не будем задовољна таквим третманом... Ево, и дан данас та деца ме поштују када дођу у Србију. (жена, 56, Зајечар)

У циљу утврђивања основног фактора емиграције и сагледавања сличности и разлика међу испитаницима на различитим територијалним нивоима, у наредни прорачун укључени су подаци само оних лица који су навели један фактор емиграције. Задатак је био да се уоче разлике у доминантном фактору иселјавања према Градовима и типу насеља.

Иако су лоша економска ситуација и немогућност запослења били основни разлози иселјавања испитаника из свих Градова, уочене су одређене разлике у доминантности једног од ова два фактора. Лоша економска ситуација је основни фактор емиграције већинског дела испитаника из Града Ужица (54,1%), Града Лесковца (46,7%) и Града Зајечара (37%), док су испитаници из Града Зрењанина (33,3%) као доминантан фактор истакли немогућност запослења. Међу значајнијим фактором иселјавања, осим наведена два, испитаници из Града Лесковца истакли су и незадовољство квалитетом живота (8,9%) и породичне разлоге (8,9%), испитаници из Града Зајечара жељу за новим искуством (11,1%) и наставак школовања (11,1%), лица из Града Ужица незадовољство квалитетом живота (8,1%) и жељу за новим искуством (8,1%), а лица из Града Зрењанина наставак школовања (14,8%) и породичне разлоге (11,1%). Сагледано према

типу насеља, испитаници су као доминантан разлог емиграције и у градским (38,8%) и у осталим насељима (42,5%) истакли лошу економску ситуација (Табела 26).

Табела 26. Основни фактор емиграције према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	Л.Е.С.	Н.З.	Н.К.Ж.	Н.Д.У	Породични разлози	Наставак школовања	Могућност запослења	М.Н.К.	Ж.Н.И.
Град Лесковац	46,7	22,2	8,9	/	8,9	/	4,4	2,2	6,7
Град Зајечар	37	22,2	7,4	/	3,7	11,1	3,7	3,7	11,1
Град Ужице	54,1	18,9	8,1	/	2,7	2,7	2,7	2,7	8,1
Град Зрењанин	18,5	33,3	7,4	7,4	11,1	14,8	3,7	3,7	/
Градска насеља	38,8	18,4	12,2	4,1	2	6,1	2	6,1	10,2
Остала насеља	42,5	26,4	5,7	/	9,2	5,7	4,6	1,1	4,6

Извор: Аутор

*фактори који нису наведени у табели нису истакнути од стране испитаника као основни фактор емиграције

** Л.Е.С. – лоша економска ситуација; Н.З. – немогућност запослења; Н.К.Ж – незадовољство квалитетом живота; Н.Д.У – незадовољство друштвеним уређењем; М.Н.К – могућност напредовања у каријери; Ж.Н.И. – жеља за новим искуством

Привлачни (pull) и одбијајући (push) фактори емиграције. Сагледавање сличности и разлика између привлачних и одбијајућих фактора у процесу емиграције представља један од основних задатака истраживања почетне фазе миграционог циклуса или емиграције. У ту сврху, извршена је реорганизација свих фактора исељавања укључених у ово истраживање. Према угледу на класификацију Бансака и сар. (Bansak et al., 2020), адаптирану од стране Симпсона и сар. (Simpson et al., 2022), фактори су груписани у категорије привлачних - *pull* (1) и одбијајућих - *push* (2). Издвојена је и трећа група која је укључила и привлачне и одбијајуће факторе (3).

Исељавање готово две трећине испитаника (70,9%) било је подстакнуто одбијајућим факторима. Значајно мању улогу у процесу емиграције имали су привлачни фактори (20,1%) и комбинација привлачних и одбијајућих фактора (9%). Сагледано са аспекта полне и старосне структуре, може се увидети да су одбијајући фактори имали доминантан утицај приликом емиграције свих издвојених категорија (мушкарци, жене; лица старости 20-64 и 65+), уз присуство нешто већег удела мушкараца (76%) и лица старости 65+ (77,5%) који су истакли одбијајуће факторе као основне факторе исељавања. Сличан тренд је присутан и у домену економске активности испитаника. И једна и друга категорија испитаника (економски активна и економски неактивна лица) су већински навела одбијајуће факторе као основне у процесу емиграције, уз нешто већи удео економски неактивних лица (75,7%).

Међутим, утврђене су значајне разлике међу испитаницима у домену образовне структуре. Наиме, одбијајући фактори били су основни подстицајни фактори исељавања лица која имају непотпуну основну школу и завршену основну школу (84,5%) и оних са завршеном средњом школом (81,1%). Емиграција испитаника који имају завршену вишу/високу школу или факултет већински је била подстакнута привлачним факторима (43,1%), уз значајно учешће оних који су се иселили под утицајем одбијајућих фактора (37,3%) и комбинацијом и привлачних и одбијајућих фактора (19,6%) (Табела 27). Овај резултат је посебно значајан јер показује да се са порастом степена образовања испитаника мењају начини размишљања и ставови о миграцијама и погодностима које живот и рад у иностраној држави пружа.

Табела 27. Социо-демографске карактеристике испитаника према факторима емиграције (%)

Обележја		Фактори емиграције		
		Привлачни (pull)	Одбијајући (push)	Привлачни (pull) и одбијајући (push)
Укупно		20,1	70,9	9
Полна структура	мушкарци	16,8	76	7,2
	жене	25,7	62,2	12,2
Старосна структура	20-64	21,8	65,5	12,7
	65+	18	77,5	4,5
Образовна структура	непотпуна основна школа/завршена основна школа	12,1	84,5	3,4
	завршена средња школа	12,2	81,1	6,7
	виша/висока школа и факултет	43,1	37,3	19,6
Економска активност	економски активни	21,9	65,6	12,5
	економски неактивни	18,4	75,7	5,8

Извор: Аутор

*Категорија испитаника која су рођена у иностранству и која су међу факторима емиграције навела опцију друго је искључена из даље анализе

Резултати Хи-квадрат теста су указали да не постоји статистички значајна разлика међу испитаницима у погледу полне структуре ($p=0,114$; $\chi^2=4,34$), старосне структуре ($p=0,080$; $\chi^2=5,06$) и економске активности ($p=0,178$; $\chi^2=3,45$) према факторима емиграције. Ипак, утврђено је постојање статистички значајне разлике у домену образовне структуре испитаника и фактора иселавања ($p<0,001$; $\chi^2=37,95$). Наиме, резултати примењеног теста показују да се пропорција лица која имају непотпуну основну школу и завршену основну школу и чија је емиграција била подстакнута одбијајућим факторима статистички значајно разликује у поређењу са осталим категоријама испитаника који су се иселили под утицајем одбијајућих фактора (Табела 28).

Табела 28. Резултати Хи-квадрат теста - социо-демографске карактеристике и фактори емиграције

	Asympt. Sig (2-sided)	χ^2
Полна структура	=0,114	=4,34
Старосна структура	=0,080	=5,06
Образовна структура	<0,001	=37,95
Економска активност	=0,178	=3,45

Извор: Аутор

Одбијајући фактори (*push*) имали су доминантан утицај на емиграцију већинског дела узорка у свим јединицама локалних самоуправа, са изразито високим уделом лица из Града Лесковца (75%) и Града Ужица (73,5%) који су навели ове факторе као пресудне у процесу њиховог иселавања. У појединим Градовима и остали фактори су имали одређеног утицаја на иселавање становништва. Иселавање трећине испитаника из Града Зрењанина (32,3%) и четвртина испитаника из Града Зајечара (23,4%) било је подстакнуто неким од фактора из групе привлачних (pull). Слични су трендови уколико се посматра подела фактора према типу насељу. Испитаници из осталих (73,6%) и из градских насеља (66,7%) су у највећем обиму истакла привлачне факторе као основне факторе емиграције (Табела 29).

Табела 29. Фактори емиграције (привлачни и одбијајући) према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	Привлачни (pull) фактори	Одбијајући (push) фактори	Привлачни (pull) и одбијајући (push) фактори
Укупно	20,1	70,9	9
Град Лесковац	16,7	75	8,3
Град Зајечар	23,4	66	10,6
Град Ужице	14,3	73,5	12,2
Град Зрењанин	32,3	64,5	3,2
Градска насеља	19,2	66,7	14,1
Остала насеља	20,7	73,6	5,8

Извор: Аутор

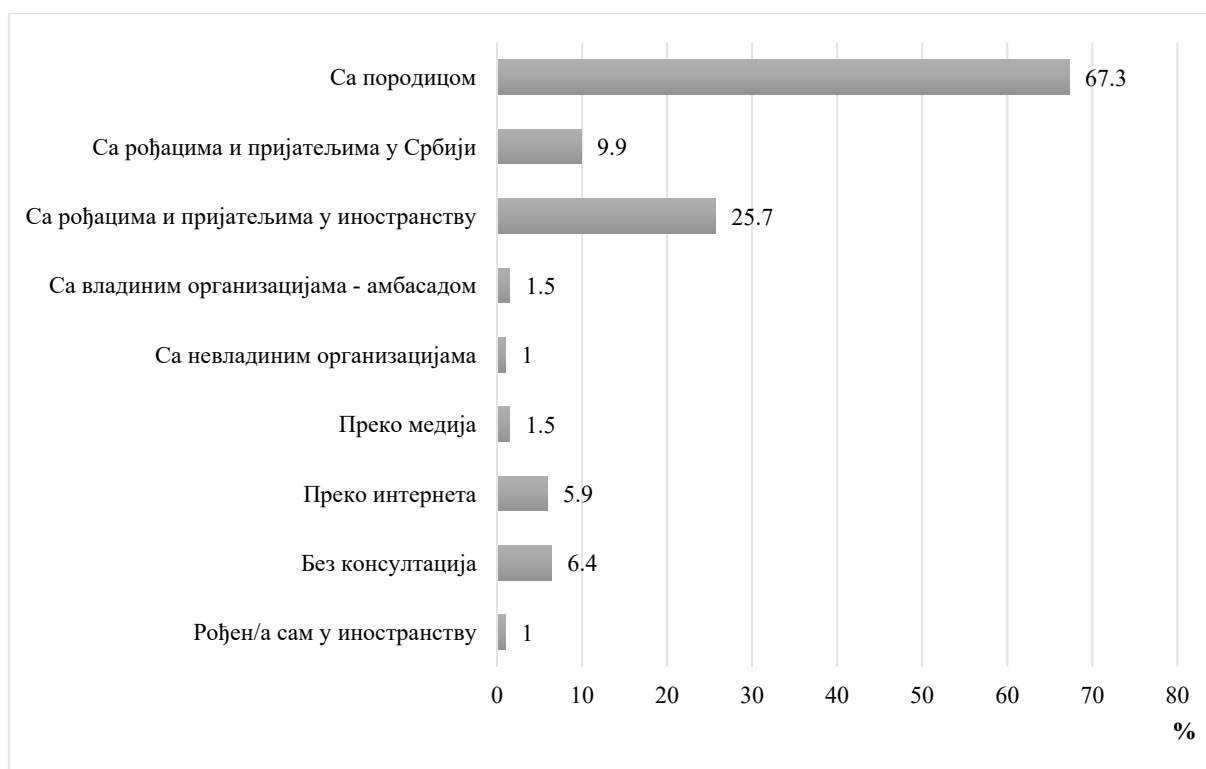
Хи-квадрат тест није открио статистички значајну разлику међу испитаницима према Градовима ($p=6,26$; $\chi^2=0,38$) и према типу насеља ($p=0,136$; $\chi^2=3,99$) у погледу фактора емиграције (Табела 30).

Табела 30. Резултати Хи-квадрат теста - фактори емиграције према Градовима и типу насеља

	Asympt Sig (2-sided)	χ^2
Градови	=0,398	=6,22
Тип насеља	=0,136	=3,99

Извор: Аутор

Консултације у процесу исељавања. Одлука о исељавању у иностранство, као једна од важних животних одлука, неретко подразумева различите консултације потенцијалних миграната са изворима који могу да пруже информације од значаја за реализацију своје миграционе намере. Испитаници су пре исељавања и током процеса доношења одлуке о емиграцији консултовали различите изворе, међу којима консултације са члановима породице заузимају најважније место. Више од половине испитаника (67,3%) је указало да се у процесу емиграције консултовало само са породицом (Слика 46). Ови ставови у складу су са појединим наводима да породица и родбина могу бити кључан подстицајан фактор у процесу емиграције (Fleischer, 2006; Bertoli et al., 2023).

Слика 46. Извори консултација испитаника у процесу исељавања
Извор: Аутор

Након породице, али у значајно мањем обиму, испитаници су се у процесу емиграције консултовали и са пријатељима и рођацима у иностранству (25,7%). Испоставило се да су савети ових лица, информације о могућностима и помоћи око становања и проналазка посла били пресудни у процесу емиграције. Део испитаника се у процесу исељавања консултовао са више извора, међу којима се посебно могу издвојити они који су се консултовала и са породицом и са пријатељима и рођацима у иностранству. Информације добијене преко медија и интернета имале су незнатну улогу приликом доношења одлуке о емиграцији, најчешће у комбинацији са другим изворима. Владине и невладине организације имале су минималну улогу приликом доношења одлуке испитаника о емиграцији.

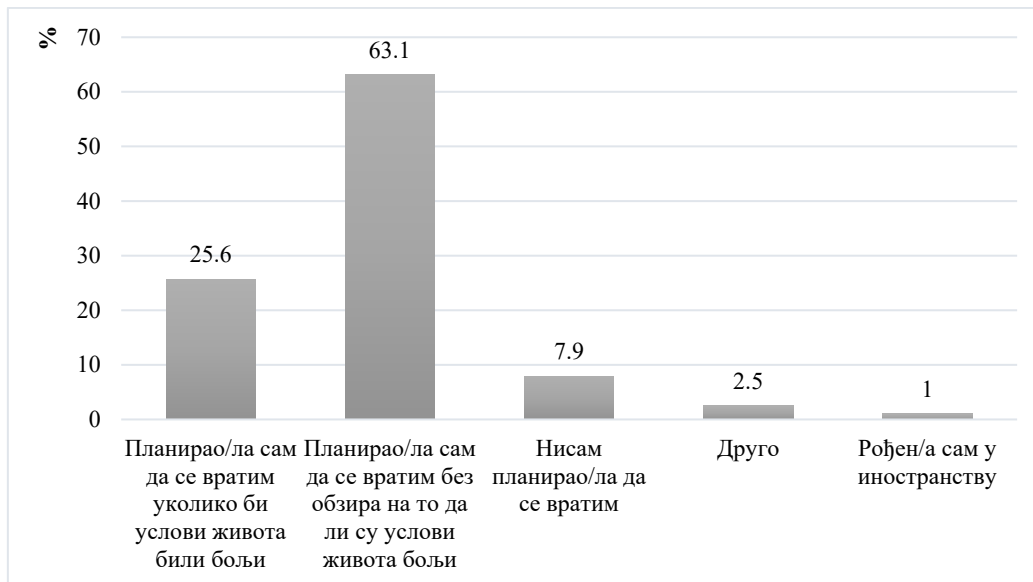
Испитаници са простора Града Лесковца (72,7%) и испитаници из Града Зрењанина (58,1%) претежно су се консултовали са члановима породице у процесу исељавања. Лица из Града Зајечара у највећем обиму су истакли остале изворе (58,3%) и то првенствено рођаке и пријатеље у иностранству, док је однос испитаника из Града Ужице у овом погледу најуједначенији (остали извори: 48,1%; породица: 44,2%). Сагледано према типу насеља, може се увидети да су се испитаници и из осталих насеља (55,6%) и из градских насеља (50,6%) у највећој мери консултовала са породицом (Табела 31).

Табела 31. Извори консултација испитаника у процесу исељавања према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	Породица	Остали извори	Без консултације
Град Лесковац	72,7	20,8	6,9
Град Зајечар	33,3	58,3	8,3
Град Ужице	44,2	48,1	7,7
Град Зрењанин	58,1	41,9	0
Градска насеља	50,6	41,8	7,6
Остала насеља	55,6	38,7	5,6

Извор: Аутор

Намере о повратку пре исељавања. Упркос околностима, изазовима и проблемима са којима су се поједини суочавали пре исељавања из Србије, већина испитаника није имала недоумице у вези потенцијалног повратка у државу порекла. Резултати истраживања показују да је 63,1% испитаника планирало да се врати у Србију без обзира на то да ли би услови живота били бољи у односу на период њихове емиграције. Око четвртине испитаника (25,6%) пре исељавања је имало у плану да се врати уколико би услови живота били бољи у Србији, док је 7,9% истакло да није то имало у плану (Слика 47).

Слика 47. Намере о повратку пре исељавања
Извор: Аутор

Поједини испитаници који су планирали да се врате без обзира на услове, објаснили су да је њихова одлука да се иселе била повезана претежно са тренутним неповољним околностима, али да то није значило да су одустали од своје земље. Овакви ставови су својствени првенствено старијима од 65 година, али и млађим повратницима који су у иностранству провели најчешће једну до три године. Већина испитаника (81,3%) пре исељавања није одјавила пребивалиште, што се може довести у везу са плановима које су имали у вези повратка и чињеницом да њихова емиграција није трајног карактера, те да ће се једног дана вратити.

Нисам ни размишљао у том правцу (прим.аут да остане у иностранству трајно), па овде сам се родио. Овде је кућа и земља. Живот ме је био навео на једну страну, али никад нисам заборавио све што сам оставио, све што сам био и имао у Србију. (мушкарац, 72, Ужице)

Испитаници из Града Зрењанина (74,2%), Града Ужица (69,2%) и Града Лесковца (63,9%) у највећем обиму су планирали да се врате без обзира на то да ли би услови живота били бољи. Испитаници из Града Зајечара су у највећем обиму такође планирали повратак без обзира на услове, с тим што је у узорку ових испитаника присутан и нешто већи удео оних (у односу на расподелу у осталим Градовима) који су планирали да се врате уколико би услови живота били бољи (33,3%) и оних који нису планирали (14,6%). Добијени резултати за Град Зајечар могу се објаснити економском ситуацијом у градском насељу и околним селима последњих деценија. То је у складу са подацима индекса друштвеног развоја који су показали да је Зајечар најслабије рангиран у поређењу са осталим изабраним Градовима. Подаци о намерама о повратку према типу насеља указују да су испитаници и из градских (62%) и из осталих насеља (63,7%) већински планирали да се врате без обзира на то да ли су услови живота бољи (Табела 32).

Табела 32. Намере о повратку пре иселавања према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	Планирао/ла сам да се вратим уколико би услови живота били бољи	Планирао/ла сам да се вратим без обзира на то да ли су услови живота бољи	Нисам планирао/ла да се вратим	Друго	Рођен/а сам у иностранству
Град Лесковац	31,9	63,9	4,2	/	/
Град Зајечар	33,3	47,9	14,6	4,2	/
Град Ужице	13,5	69,2	9,6	3,8	3,8
Град Зрењанин	19,4	74,2	3,2	3,2	/
Градска насеља	25,3	62	11,4	1,3	/
Остала насеља	25,8	63,7	5,6	3,2	1,6

Извор: Аутор

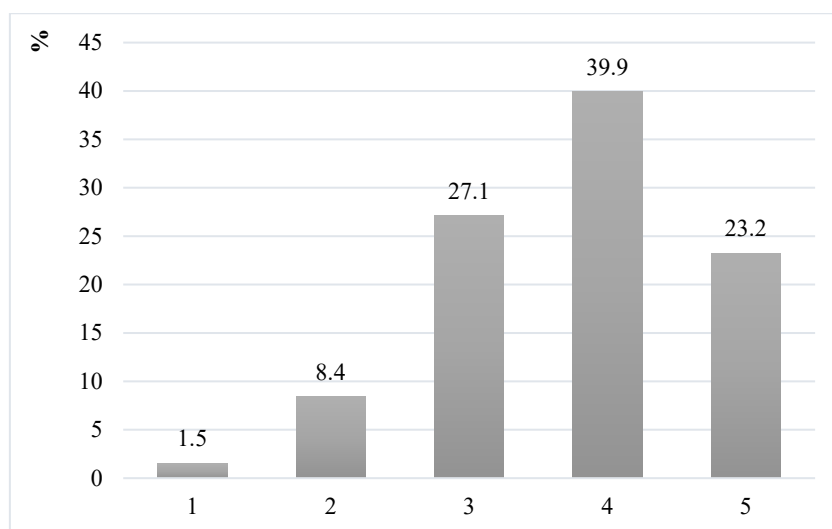
9.2. Живот у иностранству

Пут између одласка из места порекла и доласка у место пријема за испитанике је првенствено прожет различитим емоцијама које су се обично смењивале од жаљења за оним што остављају за собом до наде да их ипак очекује боље сутра далеко од њихових домова. Захваљујући успостављеним миграционим мрежама и помоћи који су им чланови породица, рођаци, пријатељи и/или познаници пружили, појединима је одлазак у иностранство и адаптирање новим условима живота био поједностављен. Ипак, по доласку у изабрану државу пријема неки од њих сусрели су се са новим изазовима, које нису узимали у разматрање пре миграције. Интеграција у друштво државе пријема за многе од њих није била једноставна, а нарочито за оне који су одлучили да боље могућности за живот ван граница земље потраже без помоћи других. Повољни услови рада или школовања, боља зарада или неки други фактори већину миграната су мотивисали да остану, док не остваре циљеве постављене пре иселавања.

Док су се сусретали са одређеним изазовима у процесу интеграције како у друштву, тако и на тржишту рада или приликом школовања, те покушавали да се остваре на различитим пољима, њихова веза са Србијом била је константна. Са својим породицама, рођацима или пријатељима већина је била у контакту током целокупног боравка у иностранству, посећивали су државу Србију и општине порекла, слали су дознаке и улагали финансијски капитал, онолико колико су желели и колико су им дозвољавале могућности. Живот на релацији између Србије и државе пријема био је по речима појединаца „леп“, а за неке „мање леп“ и „неретко тежак“. Стога, неки од испитаника овај период живота описују као лепу успомену, а неки као искуство које сигурно не би поновили.

Карактеристике интеграције у државама пријема. Један од најважнијих циљева држава пријема у домену миграција становништва јесте остваривање што успешније интеграције миграната и достизања таквог стања друштва које ће упркос разноликостима међу појединцима и групама функционисати као целина. Под интеграцијом се подразумева процес укључивања миграната у социо-економске токове државе пријема, при чему је неопходно да у сам процес буду укључени сви, и мигранти и становништво у држави пријема. У овај процес укључени су и државни органи са циљем да подрже мере интеграције (Heckmann & Bosswick, 2006).

Интеграција миграната током борава у иностранству сагледана је најпре кроз анализу субјективног осећаја о степену прихваћености од стране друштва у државама пријема. Резултати су показали да су се испитаници у највећој мери (39,9%) осећали прихваћено (опција 4) и умерено прихваћено (опција 3). Значајан удео испитаника (23,2%) је истакао да се осећао у потпуности прихваћено. Мањи део узорка (8,4%) се није осећао прихваћено (опција 2), или се у потпуности осећао неприхваћено у иностранству (1,5%) (Слика 48).

Слика 48. Осећај прихваћености од стране друштва у држави пријема

*1: у потпуности неприхваћено; 5: у потпуности прихваћено

Извор: Аутор

Испитаници који су се у потпуности осећали прихваћено у иностранству објаснили су да нису имали негативна искуства у контексту друштвене прихваћености. Они који су радили-боравили у некој од бивших југословенских држава посебно су истакли да су се осећали „као код куће“ и да нису приметили да их становништво одбацује, односно не прихвата.

Повратници из свих Градова су већински указали да су се осећали прихваћено у иностранству, нарочито лица из Ужица (75%), а затим из Лесковца (65,3%) и из Зрењанина (58,1%). Половина испитаника из Града Зајечара (50%) је указало да се осећало прихваћено, уз највећи удео лица која су се, у поређењу са испитаницима из других Градова, делимично осећала прихваћено (33,3%) и неприхваћено (16,7%) (Табела 33).

Сагледано према типу насеља, може се увидети да су се испитаници и из градских (67,1%) и из осталих насеља (60,5%) већински осећали прихваћено у иностранству, уз незнатно већи удео испитаника из градских насеља (Табела 33). Резултат Хи-квадрат теста са вредношћу $p=0,345$ указује да не постоји статистички значајна разлика међу испитаницима према осећају прихваћености у иностранству према типу насеља. У том контексту, пропорција испитаника из градских насеља која су се осећала прихваћено у иностранству не разликује се статистички значајно од испитаника из осталих насеља.

Табела 33. Осећај прихваћености од стране друштва у иностранству према Градовима и типу насеља (%)

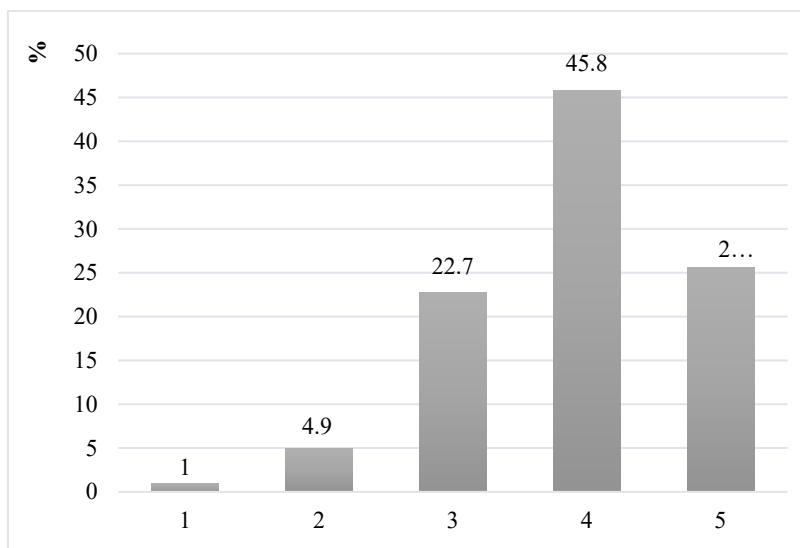
Просторни оквир	Неприхваћено	Делимично прихваћено	Прихваћено
Град Лесковац	8,3	26,4	65,3
Град Зајечар	16,7	33,3	50
Град Ужице	5,8	19,2	75
Град Зрењанин	9,7	32,3	58,1
Градска насеља	11,4	21,5	67,1
Остала насеља	8,9	30,6	60,5

Извор: Аутор

*неприхваћено: опције 1 и 2; делимично прихваћено: опција 3; прихваћено опција 4 и 5

Задовољство квалитетом живота у иностранству. Задовољство квалитетом живота један је од значајнијих показатеља који је узет у обзир приликом сагледавања карактеристика интеграције. У највећој мери (45,8%) испитаници су били задовољни квалитетом живота у иностранству. Мањи број њих (25,6%) је био врло задовољан и задовољан (22,7%), док је у

узорку најмањи удео оних који су били незадовољни (4,9%) или врло незадовољни (1%) (Слика 49).

Слика 49. Задовољство квалитетом живота у иностранству

Извор: Аутор

*1: врло незадовољан; 5: врло задовољан

На задовољство квалитетом живота утицали су различити фактори. Анализа интервјуа показује да су то у првом реду били квалитет социјалног и породичног живота, адекватна примања и генерално, уређеност државног и друштвеног система.

То што су плате високе по страни... Другачији је систем, све је као под конач. Спокојно смо живели. Када имаш пара немаш пуно брига у животу. Имали смо за нас, за децу. Нисам могла да се пожалим ни на шта. Деца су нам још тамо. Добро су, здраво су и задовољни су. (жена, 76, Зајечар)

Они који су примањима могли да покрију трошкове живота у дијаспори, да стечени капитал акумулирају, те да исти у виду дознака пошаљу својим породицама, били су посебно задовољни животом у иностранству.

Чинило ме је срећним што сам могао да им пошаљем за све што им треба. Зато сам и био тамо, да им пружим и да им помогнем. На крају крајева сви живимо за своју децу. Када је њима добро и ја сам добро. (мушкарац, 56, Лесковац)

Један од значајних предуслова задовољства животом у иностранству је и квалитет друштвеног живота. Иако поједини имају развијену мрежу пријатеља која је сачињена и од лица из Србије и из иностранства, најчешће су у њиховом кругу пријатеља били познаници из Србије, и/или из бивших југословенских република.

Ми смо се породично дружили са још две породице, једна из Јагодине, друга из Врања... они су живели у нашој згради. И са још неким рођацима који су живели у Луцерну. Била је ту једна Швајцаркиња са посла и једна Румунка са којом сам се повремено виђала, али углавном само са Србима... Другачији је менталитет, култура. Са нашим знамо како можемо и како смемо. (жена, 73, Ужице)

Поједини испитаници су истакли да су остварили контакте и стекли пријатељства која су била много квалитетнија у односу на исте које су имали у Србији пре иселавања.

Праве пријатеље сам пронашао тек кад сам се иселио у Аустрију. Са нашим се нисам дружио... Наши људи се промене када оду у иностранство. Аустријанци су прави људи и пријатељи. (мушкарац, 85, Зрењанин)

Истраживањем су обухваћена и лица са другачијим искуством од претходно наведеног. Наиме, поједини су истакли постојање *јаза* између локалног становништва и досељених лица.

Од људи које ја познајем да су били у Немачкој, ретко ко се дружио са Немцима. Они су другачији, што би се рекло хладнији. За њих је посао све. Они се међусобно друже, а остале људе са стране који раде у Немачкој посматрају као да су испод њих. Чини ми се да су нарочито према Србима, Босанцима, Македонцима такви. Нешто нас не симпатишу.
(мушкарца, 76, Лесковац)

Резултати су указали на висок ниво задовољства квалитетом живота у иностранству међу испитаницима у свим јединицама локалних самоуправа, нарочито међу испитаницима из Лесковца (80,6%), али и из Зрењанина (74,2%) и Ужица (73,1%). Испитаници из Града Зајечара већински су били задовољни квалитетом живота у иностранству (54,2%), са значајним уделом делимично задовољних (33,3%) (Табела 34). Испитаници из осталих насеља (74,2%) су у нешто већој мери била задовољнији квалитетом живота од испитаника из градских насеља (67,1%). Хи-квадрат тест ($p=0,05$; $\chi^2=2,35$) није утврдио статистички значајну разлику између испитаника према типу насеља у погледу задовољства квалитетом живота у иностранству.

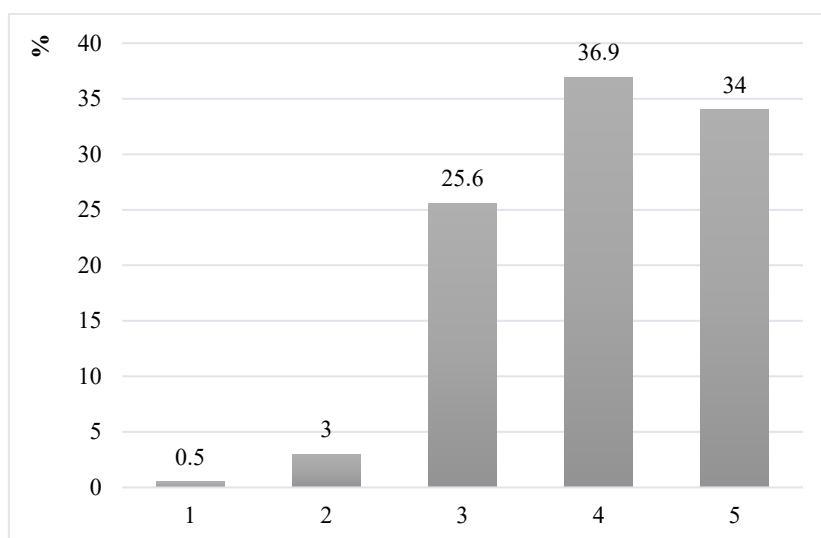
Табела 34. Задовољство квалитетом живота у иностранству према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	Незадовољан/а	Делимично задовољан/а	Задовољан/а
Град Лесковац	2,8	16,7	80,6
Град Зајечар	12,5	33,3	54,2
Град Ужице	5,8	21,2	73,1
Град Зрењанин	3,2	22,6	74,2
Градска насеља	8,9	24,1	67,1
Остала насеља	4	21,8	74,2

Извор: Аутор

*незадовољан/а: опције 1 и 2; делимично задовољан/а: опција 3; задовољан/а опција 4 и 5

Успешност боравка у иностранству. У складу са искуством боравка, дата је могућност испитаницима да оцене успешност боравка у иностранству. Већина испитаника (36,9%) свој боравак сматра успешним и врло успешним (34%). Око четвртина испитаника (25,6%) свој боравак у страни држави сматра умерено успешним, док је најмање оних (3%) који свој боравак сматрају неуспешним и врло неуспешним (0,5%) (Слика 50).

Слика 50. Оцена успешности боравка у иностранству

Извор: Аутор

*1: врло неуспешан; 5: врло успешан

Детерминанте успешности живота у иностранству могу бити повезане са циљевима миграција који су испитаници поставили пре иселавања. Уколико је почетни план емиграције био везан за домен економске природе, на пример жеље да се пронађе (адекватан) посао, да се пронађе боље плаћени посао или да се акумулира одређени капитал, боравак у иностранству се сматрао успешним у оном мери у којој је тај циљ постигнут.

Мој циљ од почетка је био да када се будем вратио сам себи будем газда. Тај циљ сам остварио и зато свој боравак у иностранству сматрам успешним. (мушкарац, 57, Лесковац)

Осим поменутог, стечено искуство у иностранству само по себи поједини испитаници перципирају у контексту успешности.

Отишао сам у Аустрију да зарадим новац, и вратио се са новцем. Тако да сам остварио оно зашто сам отишао. То је период живота који ми је донео много добрих ствари, велико искуство и нешто што се памти. (мушкарац, 77а, Зајечар)

Испитаници из свих Градова у највећој мери свој боравак у иностранству сматрају успешним, и то по готово две трећине испитаника из Града Лесковца (76,4%), Ужица (73,1%) и Зрењанина (71%). Испитаници из Зајечара већински такође свој боравак у иностранству сматрају успешним (60,4%), при чему је удео оних који сматрају делимично успешним период имиграције већи од једне трећине (35,4%). Испитаници из осталих (71,8%) и градских насеља (69,6%) у највећој мери боравак у иностранству сматрају успешним (Табела 35).

Табела 35. Оцена успешности боравка у иностранству према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	Неуспешан	Делимично успешан	Успешан
Град Лесковац	/	23,6	76,4
Град Зајечар	4,2	35,4	60,4
Град Ужице	7,7	19,2	73,1
Град Зрењанин	3,2	25,8	71
Градска насеља	6,3	24,1	69,6
Остала насеља	1,6	26,6	71,8

Извор: Аутор

*неуспешан: опције 1 и 2; делимично успешан: опција 3; успешан опција 4 и 5

Полазећи од назнака да успешност боравка у иностранству може бити повезана са задовољством њиховог живота током период имиграције, примењен је Спирманов коефицијент корелације (ρ). У прорачун ове процедуре укључена су питања *Колико сте били задовољни квалитетом Вашег живота у иностранству?* и питање *Колико успешним сматрате Ваш боравак у иностранству?*

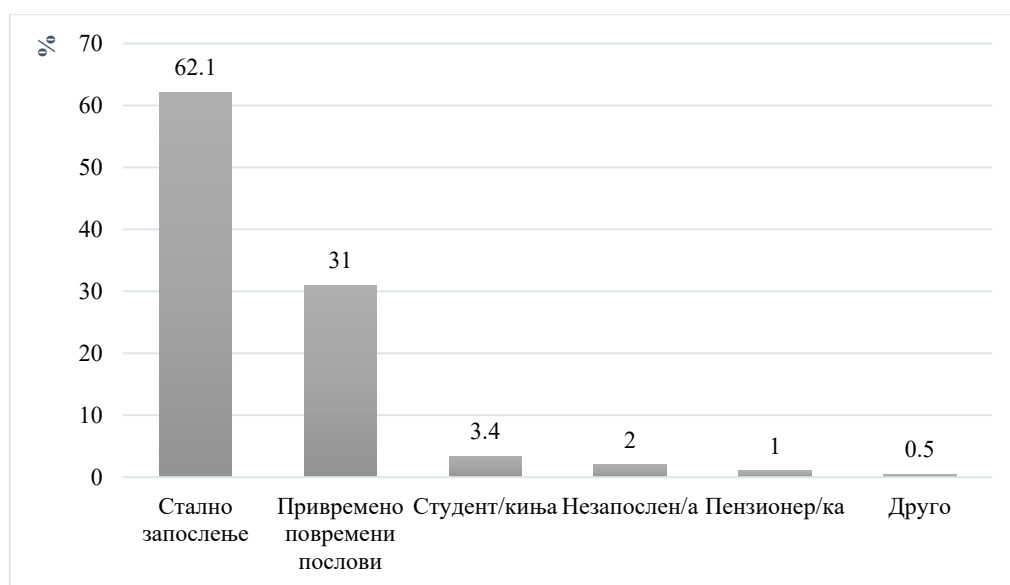
Резултати су указали на ниво значајности у вредности од $p < 0,001$ и коефицијент корелације од $\rho = 0,663$, односно да између посматраних варијабли постоји статистички значајна, позитивна и изразито јака корелација. Другим речима, што је већи степен задовољства животом у иностранству, то је већом оценом назначена успешност боравка у иностранству (Табела 36).

Табела 36. Резултати Спирманове корелације - задовољство квалитетом живота у иностранству и успешност боравка у иностранству

	Sig. (2-tailed)	Коефицијент корелације (ρ)
Задовољство квалитетом живота у иностранству	<0,001	=0,663
Успешност боравка у иностранству		

Извор: Аутор

Економска активност у иностранству и задовољство условима рада/школовања. У државама пријема већина испитаника је била стално запослена (62,1%). Привремено/повремене послове је обављало око трећине испитаника (31%), док се 3,4% испитаних школовало у иностранству. Међу лицима која су имала стално запослење преовладавају она која су боравила у иностранству дуже од десет година. Супротно, привремено/повремене послове су обављали лица чија је дужина боравка била мања од пет година. Лица која су у иностранству била незапослена чине 2% узорка, док је свега 1% имао статус пензионера (Слика 51). Посматрано према области радног ангажовања лица која су била стално запослена и она која су обављала привремено/повремене послове у иностранству, може се увидети да је највећи број био ангажован у области грађевинске индустрије (26,1%), туризма и угоститељства (17,2%) и занатства (16,3%). Следе занимања из области здравства и социјалне заштите (6,4%) и трговине (4,9%). Реч је о традиционалним пословима које раде мигранти из Србије и околних држава на простору западне и средње Европе. Развијене државе суочавају се са мањком радне снаге посебно у области медицине, грађевинске индустрије и услужних делатности, те примају већи број миграната како би попунили дефицит на тржишту рада.

Слика 51. Економска активност испитаника у иностранству
Извор: Аутор

Посматрано према јединицама локалних самоуправа, испитаници из свих Градова доминантно су били радно активни у иностранству, при чему су већински имали стално запослење. Испитаници из Града Ужица (67,3%) су у највећем обиму били стално запослени. Привремено/повремене послове већински су обављала лица из Зајечара (39,6%). Међу испитаницима из Града Лесковца удео радно активних лица у иностранству (стално запослење и повремено/привремени послови) износио је 95,9%, из Града Зајечара 91,7%, Града Ужица 94,2% и Града Зрењанина 87,1%. Удео лица која су у иностранству били студенти највећи је у узорку испитаника из Зрењанина (9,7%), док су удели лица која су у иностранству била незапослена и у пензији незнатан у узорку испитаника из свих испитиваних територијалних јединица.

Може се увидети да нема већих одступања између градских и осталих насеља у овом погледу, осим да је у узорку испитаника из осталих насеља већи удео оних који су имали стално запослење у иностранству (66,9%), а у узорку испитаника из градских насеља израженији је удео лица са привремено/повременим пословима (39,2%) (Табела 37).

Табела 37. Економска активност испитаника у иностранству према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	Стално запослење	Привремено/повремени послови	Студент/киња	Пензионер/ка	Незапослен/а	Друго
Град Лесковац	65,3	30,6	1,4	1,4	1,4	/
Град Зајечар	52,1	39,6	4,2	2,1	2,1	/
Град Ужице	67,3	26,9	1,9	/	1,9	1,9
Град Зрењанин	61,3	25,8	9,7	/	3,2	/
Градска насеља	54,4	39,2	2,5	1,3	1,3	1,3
Остала насеља	66,9	25,8	4	0,8	2,4	/

Извор: Аутор

Говорећи о условима рада и колегијалним односима у иностранству, испитаници су већински били задовољни. Упркос томе што су поједини објаснили да је у иностранству посао напорнији и тежи него у Србији, на њихово задовољство утицала је чињеница да се рад цени, вреднује и адекватно награђује.

Свако ко каже да је у иностранству лоше, знај да лаже. Па кад им је лоше зашто сви остају годинама тамо? Имаш плату коју овде не можеш да зарадиш пола године, леп стан, лепо ти кад изађеш у град јер имаш шта да видиш. Тамо се зна како стоје ствари, радићеш и имаћеш... ако ти се не свиђа увек можеш да одустанеш. Али се свима свиђа, зато остају. Слатке су немачке паре. (жена, 55, Лесковац)

Много сам се мучила овде (прим. аут. у Србији). Сви послови су били нешто на привремено, и кад сам отишла у Француску рекла сам себи трпи и ћути ако треба, плата ти је добро... скућила си се сад. Није било лако, али сам била задовољна јер сам могла да платим себи стан, да купим себи шта пожелим... и нигде није идеално, што би било тамо. (жена, 43, Лесковац)

Један од испитаника је као разлог незадовољства истакао однос надређених лица према запосленима због којих је променио више послова.

Мислиш да су Швабе као наши... не. Тамо се тражи рад, да си вредан. Сваку марку и евро сам зарадио са ових десет прстију по различитим зградама и мешалицама. Али нисам изгубио достојанство, ни инат. Мењао сам послове чим видим да ми се обраћа као да сам крпа и као да сам им слуга, е па нисам. (мушкарца, 77б, Зајечар)

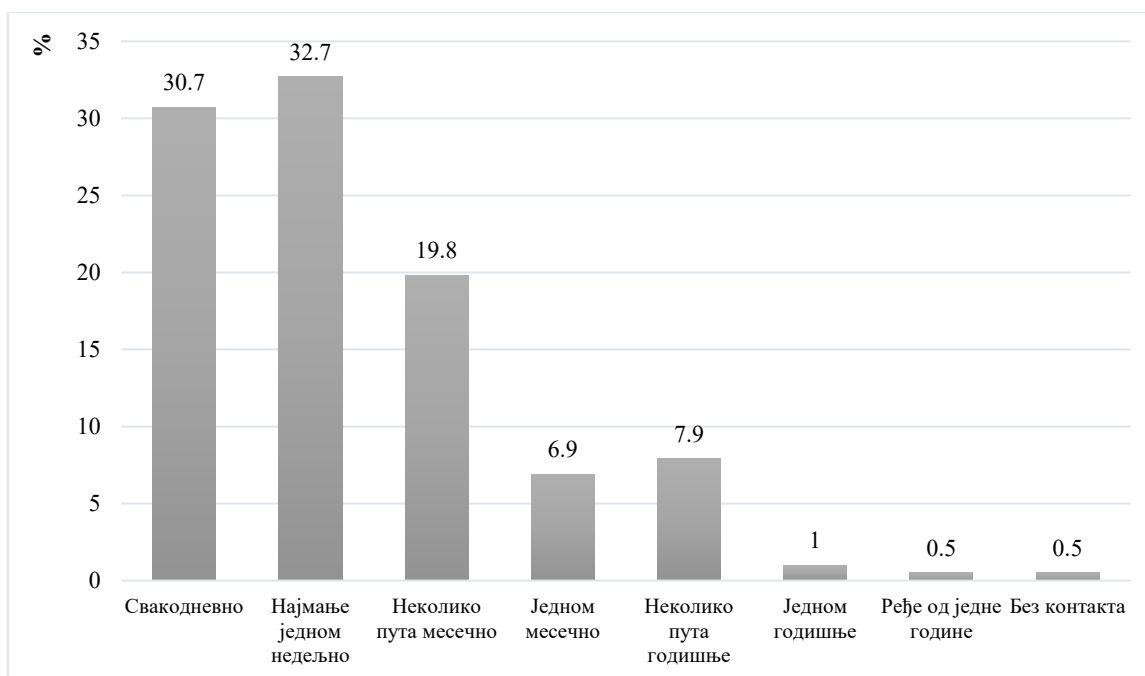
Искуства испитаника који су се школовали су иностранству су претежно позитивна. Међу добрим странама школовања у иностранству, испитаници су посебно истакли однос професора према ученицима/студентима, заснован на вредновању мишљења сваког појединца, њихову стручност и посвећеност.

Испитаник који се школовао у Швајцарској у којој је и рођен, истакао је поједине специфичности школства у овој држави. Према његовим речима градиво је много лакше него у Србији. Објаснио је да је у разговору са појединцима који су се школовали у Србији схватио да се одређени материјал који се у школама предаје у нижим разредима, у Швајцарској се тек предаје у вишим разредима, при чему је исти у Србији много обимнији. Према његовим речима, највећа негативна страна школства у Швајцарској је то што је систем тако организован да се дете од малих ногу учи да буде добар и послушан радник, а да се мало пажње посвећује индивидуалним посебностима и развијању мотивације код детета да оно може једног дана да буде успешна самостална особа и као таква да допринесе целој заједници.

Транснационализам. Исељавање у иностранство и географска дистанца између државе порекла и државе пријема, у случају већине испитаника, није подразумевала раскидање веза успостављених пре емиграције. Напротив, испитаници су током боравка у иностранству одржавали односе са својим породицама, пријатељима и познаницима, те су били укључени у различите активности на релацији држава порекла-држава пријема. Већина испитаника је од

тренутка досељавања у иностранство била укључена у системске токове два друштва. Живот у дијаспори их није спречавао да се одрекну својих навика, да читају српске новине, гледају српске телевизије, слушају српску музику и да негују своју културу и традицију. Транснационалне активности испитаника у наставку сагледане су са аспекта остваривања контакта, учесталости посета, учесталости (не) слања дознака и активности у погледу (не) инвестирања финансијског капитала и (не) примене стечених вештина и знања.

Контакти и везе. Највећи број испитаника је редовно одржавао контакте са својим породицама и пријатељима у Србији. Наиме, више од две трећине испитаника је најмање једном недељно (32,7%) или свакодневно (30,7%) било на вези са лицима из државе порекла. Мањи број испитаника је то чинио неколико пута месечно (19,8%), а најмањи је удео оних који су то радили ређе од једне године (0,5%) (Слика 52). Испитаници су са породицом и пријатељима најчешће остваривали контакт телефонским позивом (52,5%) или путем интернета (друштвене мреже, Viber, WhatsApp, Skype) (46,5%). У складу са чињеницом да значајан удео истраживаног узорка чине повратни мигранти који су емигрирали у периоду 70-их и 80-их година 20. века, не изненађује податак да је део испитаника (13,9%) најчешће путем писма остваривао контакт са домовином. Поједини су остваривали контакт и путем интернета и телефонским позивом или путем интернета, телефонским позивом и слањем писма.

Слика 52. Учесталост остваривања контакта са становништвом у Србији током боравка у иностранству
Извор: Аутор

Анализом података према Градовима може се увидети да се одговори испитаника из Града Зајечара (41,7%) и Града Ужица (32,7%) поклапају са укупним узорком, односно да су контакт претежно остваривали најмање једном недељно. Испитаници из Града Зрењанина најчешће су били у комуникацији са становништвом из Србије, будући да је 41,9% свакодневно, а 35,5% најмање једном недељно било у контакту са породицом и пријатељима у држави порекла. Највеће одступање примећено је код оних из Града Лесковца, будући да је више од трећине (36,1%) било у контакту свега неколико пута месечно (што је за око 54% више од укупног узорка). Разлог за то се може приписати и социо-демографским карактеристикама испитаника из ове локалне самоуправе (старосна структура) и периода исељавања (висок удео оних који су се иселили током 70-их и 80-их година 20. века). Изражени диспаритет се може увидети у односу градских и осталих насеља, посебно када посматрамо категорију свакодневни контакт

(градска насеља: 44,3%; остала насеља: 21,8%), што се такође може довести у везу са претходно поменутиим факторима (Табела 38).

Табела 38. Учесталост остваривања контакта са становништвом у Србији током боравка у иностранству према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	Свакодневно	Најмање једном недељно	Неколико пута месечно	Једном месечно	Неколико пута годишње	Једном годишње	Ређе од једне године	Без контакта
Град Лесковац	27,8	25	36,1	1,4	6,9	2,8	/	/
Град Зајечар	33,3	41,7	8,3	6,3	8,3	/	/	1
Град Ужице	25	32,7	15,4	15,4	11,5	/	/	/
Град Зрењанин	41,9	35,5	9,7	6,5	3,2	/	3,2	/
Градска насеља	44,3	31,6	13,9	6,3	3,8	/	/	/
Остала насеља	21,8	33,1	24,2	7,3	10,5	1,6	0,8	0,8

Извор: Аутор

Иако је већина испитаника редовно остваривала комуникацију са Србијом, значај успостављених контакта нарочито је истакнут од стране оних који су се сами иселили и лица чија су деца живела у Србији.

Морао сам да гурам како знам и унем... Жена и деца су ми били највећа подршка да се трудим... То је било све за њихово боље сутра. Сва срећа постоје средства за комуникацију што ми је олакшавало живот. А од када су ме научили унуци да се гледамо преко телефона, сваки дан смо се чули. (мушкарац, 78, Зајечар)

Важно је истаћи да су у овом контексту примећене одређене разлике између оних који су се иселили током 70-их и 80-их година прошлог века у односу на оне који су се касније иселили. Мигранти који су се иселили ранијих година указали су да су у почетку ретко комуницирали са члановима својих породица, услед одређених ограничења која су била својствена за то време. Поједини су објаснили да није било једноставно ступити у контакт са породицом, као и да су телефонски разговори из иностранства били јако скупи. Стога, су најчешће слали писма својим породицама, или су једном или два пута месечно имали телефонски позив. Ипак, објашњавају да је то време и ограниченост у комуникацији имала своје позитивне стране.

Дугачак је то био период, свашта се издежавало у међувремену. Кад сам отишао '76 ниси могао да се чујеш са мајком и сестром данима, не знаш да ли су живи. Али кад се чујеш, па ти драго, милина те нека обузме... Како је време пролазило све се променило. Било је време када сам се чуо и гледао скоро сваког дана са њима. (мушкарац, 85, Зрењанин)

Са развојем технологије прекогранична комуникација је постала много једноставнија. Без сумње је развој интернета допринео учесталијем контакту миграната и њихових породица. Повратници који су се иселили у првим деценијама 21. века истакли су да су најчешће остваривала контакт путем друштвених мрежа (Facebook, Instagram), појединих апликација (Viber, WhatsApp) или путем Skype-а.

Са циљем утврђивања повезаности између периода исељавања и учесталости остваривања контакта испитаника са породицом, пријатељима и познаницима у Србији током периода боравка у иностранству, примењен је Спирманов коефицијент корелације ранга. Приликом сагледавања корелације укључена су питања *Када сте се иселили у иностранство?* (из даље процедуре су искључена лица рођена у иностранству) и *Контакт (телефонски позив, интернет, писма) са породицом и пријатељима у Србији сам остваривао/ла?* (са понуђеним одговорима који су за потребе овог прорачуна ранжирани од нисам имао/ла контакт до свакодневно).

Резултати су указали на постојање статистички значајне корелације између посматраних варијабли ($p < 0,001$). Вредност $\rho = 0,656$ указује да је у овом случају реч о позитивној и јакој корелацији (Табела 39). Другим речима учесталост остваривања контаката са породицом и пријатељима у Србији током периода боравка у иностранству се повећавала у контексту

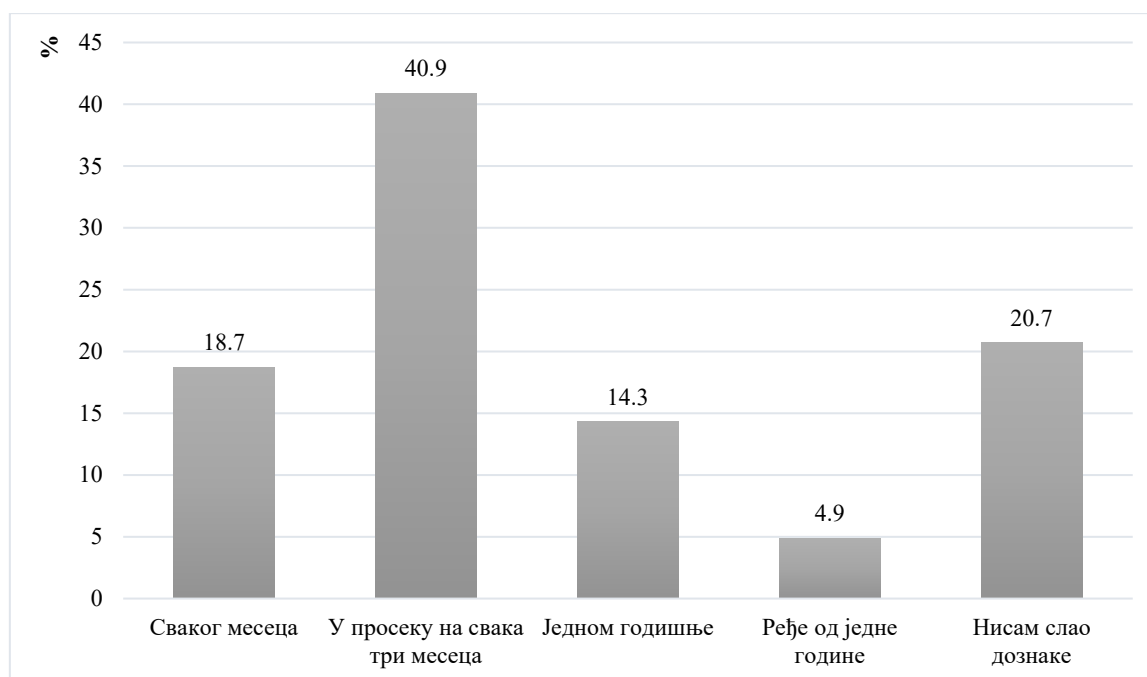
временског периода емиграције. Испитаници који су се иселили каснијих година су много чешће остваривала контакт са породицом и пријатељима у Србији од оних који су се иселили у ранијим периодима, што је потврђено и кроз разговор са испитаницима.

Табела 39. Резултати Спирманове корелације - учесталост остваривања контакта и период иселавања

	Sig (2-tailed)	Коефицијент корелације (rho)
Учесталост остваривања контакта	<0,001	=0,656
Период иселавања		

Извор: Аутор

Дознаке. Учесталост слања дознака осликава жељу и/или потребу испитаника да финансијски помогну својим породицама, рођацима и пријатељима у Србији. Резултати су показали да је више од две трећине испитаника барем једном послало дознаке (79,3%). Највећи део анкетираних (40,9%) је дознаке слало у просеку на свака три месеца. Следе лица која су у томе учествовали сваког месеца (18,7%), једном годишње (14,3%) и ређе од једне године (4,9%) (Слика 53).

Слика 53. Учесталост слања дознака током боравка у иностранству

Извор: Аутор

Испитаници су истакли да су најчешће члановима породица у Србији слали дознаке. Поједини су објаснили да су основни разлози слања дознака били везани за аспект побољшања услова живота и обезбеђивање средстава за свакодневне потребе, попут куповине основних намирница, плаћање рачуна, куповина одеће и обуће и слично. Лица чија су деца живела у Србији за време њиховог боравка у иностранству, дознаке су слали и ради покривања трошкова њиховог школовања.

Зато сам и био у Словенији... да би могле да заврше факултете. Слао сам им новац сваког месеца, а некад и чешће. (мушкарцац, 56, Лесковац)

У циљу сагледавања диференцијације између испитаника из различитих јединица локалне самоуправе и поделе испитаника према типу насеља, примењен је Хи-квадрат тест. Прорачун је укључио податак о полној структури испитаника и питање *Дознаке (новац) сам рођацима и*

пријатељима у Србији слао/ла? при чему су у оквиру овог питања, а за потребе хи квадрат теста, испитаници подељени у две групе – они који су слали дознаке (учесталост слања: сваког месеца; у просеку на свака три месеца, једном годишње, ређе од једне године) – и они који нису слали дознаке (нисам слао/ла дознаке).

Резултати показују да су у пракси слања дознака већински учествовали испитаници из свих Градова, а нарочито лица са простора Града Лесковца (86,1%). Посматрано према типу насеља, испитаници и из осталих (80,6%) и из градских насеља (75,9%) су слали дознаке у Србију (Табела 40).

Табела 40. Пракса слања дознака према Градовима и типу насеља (%)

Обележја	Слао/ла сам дознаке	Нисам слао/ла дознаке
Град Лесковац	86,1	13,9
Град Зајечар	72,9	27,1
Град Ужице	76,9	23,1
Град Зрењанин	74,2	25,8
Градска насеља	75,9	24,1
Остала насеља	80,6	19,4

Извор: Аутор

Утврђено је да не постоји статистички значајна разлика у пропорцији лица која су слали дознаке према Градовима ($p=0,283$), ни према типу насеља ($p=0,534$) (Табела 41).

Табела 41. Резултати Хи-квадрат (χ^2) теста – пракса слања дознака према Градовима и типу насеља

	Asympt. Sig (2-sided)	χ^2
Градови	=0,283	=3,80
	Asympt. Sig (2-sided)	Continuity corection
Тип насеља	=0,534	=0,387

Извор: Аутор

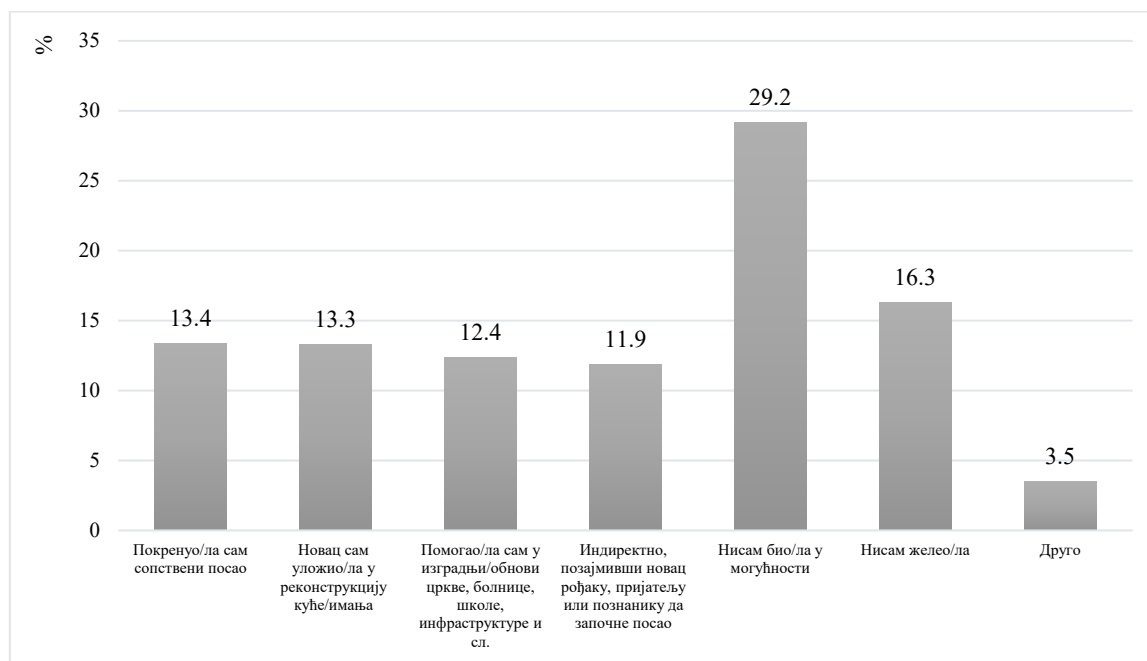
Хи-квадрат тест је примењен и са циљем сагледавања разлика у пракси слања дознака између мушкараца и жена. Може се увидети да су из иностранства дознаке у великој мери слали и жене (80,3%) и мушкарци (78%). Резултати примењеног теста ($p=0,832$) показују да се овај резултат не сматра статистички значајним (Табела 42). Другим речима, пропорција мушкараца који су слали дознаке не разликује се значајно од пропорције жена које су слале дознаке. Током интервјуа, утврђено је да су мушкарци имали тенденцију да у нешто већем обиму штеде новац, за разлику од жена које су, како је истраживање показало, слале деци и/или родитељима финансије у Србију. Поменути резултати су у складу са другим истраживањима (Ullah & Chatteray, 2023) који наводе да су жене те које у истој мери или чак чешће од мушкараца шаљу дознаке.

Табела 42. Пракса слања дознака према полној структури испитаника и резултат Хи-квадрат теста

Обележја	Слао/ла сам дознаке	Нисам слао/ла дознаке
Мушкарци	78	22
Жене	80,3	19,7
Asympt. Sig (2-sided)	=0,832	
Continuity corection	=0,045	

Извор: Аутор

Улога у процесу развоја државе порекла. Сечен финансијски капитал испитаници су током боравка у иностранству улагали у различите пројекте у Србији. Већина испитаника је покренуло посао током свог боравка у иностранству (13,4%) и новац инвестирала за потребе реконструкције/изградње своје куће и имања у Србији (13,3%). Укупно је 12,4% испитаника помогло у изградњи/обнови цркве, школе, болнице, инфраструктуре, док је 11,9% позајмило новац рођаку, пријатељу, познанику да започне посао. Укупно 4% испитаника је финансијски капитал преусмерило према две или више активности. Важно је истаћи да готово трећина испитаника (29,2%) није било у могућности, а значајан део њих (16,3%) није желео да инвестира финансије (Слика 54).

Слика 54. Инвестирање финансијског капитала испитаника у Србији током боравка у иностранству
Извор: Аутор

Релативно значајан удео испитаника који су покренули посао током боравка у иностранству треба посматрати и са аспекта да су анкету попунила и лица из истог домаћинства. Стога, наведени проценат не осликава број покренутих послова. Поједина лица током интервјуа су истакла да су током овог периода новац уложили у куповину некретнина како у месту порекла, тако и у другим деловима земље (нпр. викендице у туристичким насељима).

Лица која су уложила новац током боравка у иностранству у реконструкцију куће/имања у Србији истакла су да су то претежно чинила са циљем да уреде домаћинство пре повратка.

Углавном смо радили око куће... и мало уређивали двориште. Мало супруг и ја, мало свекар и свекрва. То је било када су они (прим. аут. свекар и свекрва) намеравали да се врате, па су мало више уложили у сређивање. (жена, 66, Зрењанин)

Неретко су се испитаници одазивали и на локалне акције у вези са уређивањем неких од елемената простора.

Контактирали су ме једном из месне заједнице да донирам новац за пут који је требао да се направи између мог и суседног села... учествовао сам са неких 200 евра. (мушкарац, 56, Лесковац)

Један од испитаника је објаснио да се током боравка у Немачкој бавио организацијом хуманитарних догађаја и скупова на којима су учествовали уметници из Србије и на којима се прикупљао новац за лица у Србији којима је био потребан.

Био сам организатор различитих концерта и приредби... Долазили су и Срби и Хрвати и Босанци. Сви су помагали. Доста новца се прикупљало. Ја сам тај новац лично доносио људима у Србији. (мушкарац, 80, Зрењанин)

Истраживање је показало да су испитаници из Града Лесковца (68,6%) и Зрењанина (64,5%) већински уложила финансије, док су у узорку испитаника из Ужица (58%) и Зајечара (51,7%) у већој мери они који нису инвестирали капитал. Чињеница да су испитаници из Града Зајечара у најмањој мери улагали финансијски капитал током свог боравка у иностранству у корелацији је са претходно објашњеним ставовима о миграцијама. Како су резултати показали, испитаници из ове локалне самоуправе су у поређењу са осталим општинама у најмањој мери планирали повратак. С тим у вези нису ни желели да улажу финансије у место у које нису ни планирали да се врате. Свакако, њихова одлука о повратку у међувремену је промењена. У подели испитаника према типу насеља, готово је подједнак удео оних који су инвестирали капитал (градска: 56,6%; остала: 54,7%), односно који нису (градска: 43,4%; остала: 45,3%) (Табела 43).

Табела 43. Инвестирање финансијског капитала испитаника у Србији током боравка у иностранству према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	Инвестирао/ла сам финансијски капитал	Нисам инвестирао/ла финансијски капитал
Град Лесковац	68,6	31,4
Град Зајечар	42,9	51,7
Град Ужице	42	58
Град Зрењанин	64,5	35,5
Градска насеља	56,6	43,4
Остала насеља	54,7	45,3

Извор: Аутор

*нисам инвестирао/ла: нисам желео/ла и нисам био/ла у могућности; инвестирао сам: остале опције

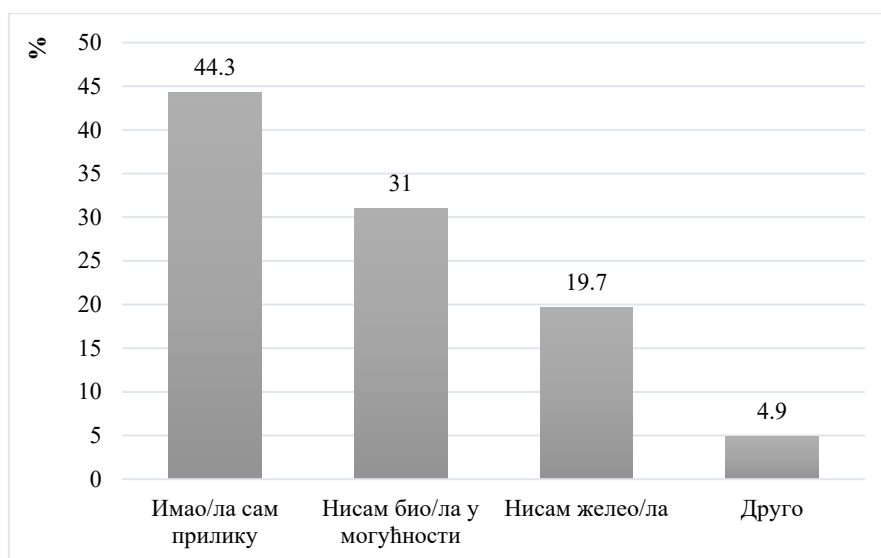
Резултата Хи-квадрат теста су указали на постојање статистички значајне разлике ($p=0,007$) међу испитаницима из посматраних Градова у погледу (не) инвестирања финансијског капитала. На другој страни, не постоји статистички значајна разлика ($p=0,914$) међу испитаницима према типу насеља у овом погледу (Табела 44).

Табела 44. Резултати Хи-квадрат теста - инвестирање финансијског капитала испитаника у Србији током боравка у иностранству према Градовима и типу насељима

	Asympt. Sig (2-sided)	χ^2
Градови	=0,007	=12,26
	Asympt. Sig (2-sided)	Continuity corection
Тип насеља	=0,914	=0,012

Извор: Аутор

Поједини испитаници су имали прилику да стечено знање и искуство пренесу на становништво у Србији. Свеукупно, 44,3% испитаника је указало да је учествовало у овој активности, 31% није било у могућности, док је 19,7% није желело (Слика 55). Поједини испитаници су истакли да су знања преносила својим рођацима у Србији. Једна од испитаница је објаснила да је током боравка у иностранству била у сталном контакту са колегиницом која је обављала исто занимање у Србији, те да су неретко размењивале искуства и једна другој преносила стечена знања.

Слика 55. Пренос знања и искуства на становништво у Србији током боравка у иностранству
Извор: Аутор

Више од половине испитаника из Града Лесковца (51,4%) истакло је да је имало прилику да током свог боравка у иностранству пренесе знање и вештине стечене у иностранству. У томе су најмање учествовали испитаници из Града Зрењанина (38,7%). У узорку испитаника према типу насеља, може се видети да су испитаници из градских насеља готово у подједнаком уделу указали да су имали прилику да пренесу знања и искуства на становништво у Србији (да: 51,3%; не: 48,7%), док је у узорку лица из осталих насеља незнатно већи удео оних који нису (56,4%) (Табела 45).

Табела 45. Пренос искуства, знања и вештина у Србији током боравка у иностранству према Градовима и типу насеља (%)

Док сте боравили у иностранству, да ли сте имали прилику да знање и искуство пренесете на становништво у Србији?		
Просторни оквир	Да	Не
Град Лесковац	51,4	48,6
Град Зајечар	45,2	54,8
Град Ужице	46	54
Град Зрењанин	38,7	61,3
Градска насеља	51,3	48,7
Остала насеља	43,6	56,4

Извор: Аутор

*да: имао/ла сам прилику; не: остале опције

*испитаници који су изабрали опцију друго искључени су из даље анализе

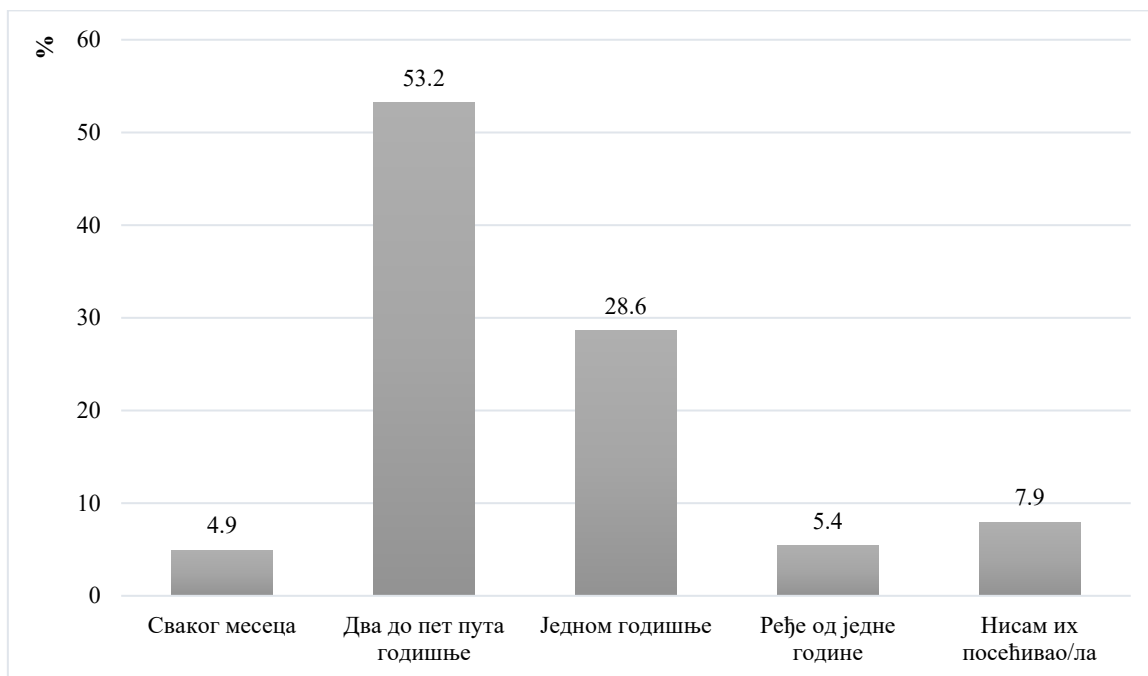
Резултати Хи-квадрат теста показали су да не постоји статистички значајна разлика међу испитаницима према Градовима ($p=0,689$) и типу насеља ($p=0,366$) у домену преноса знања и искуства (Табела 46).

Табела 46. Резултати хи-квадрат теста - пренос искуства, знања и вештина у Србији током боравка у иностранству према Градовима и типу насеља

	Asympt. Sig (2-sided)	χ^2
Градови	=0,689	=1,47
	Asympt. Sig (2-sided)	Continuity corection
Тип насеља	=0,366	=0,816

Извор: Аутор

Посете држави порекла. Једна од најистакнутијих транснационалних активности у којима су учествовали испитаници су посете држави порекла. Више од половине испитаника (53,2%) Србију је посећивало два до пет пута годишње, док је значајан удео лица (28,6%) то чинило једном годишње. Ређе од једне године је долазило у Србију 5,4% испитаних лица, а сваког месеца 4,9%. Државу порекла није посећивало 7,9% испитаника (Слика 56). Анализа резултата квалитативног истраживања указује да је учесталост посета зависила од обавеза које су имали у иностранству, али и од њихових могућности и жеља, као и повезаности са местом порекла, породицом, рођацима и пријатељима.

Слика 56. Учесталост посета током боравка у иностранству

Извор: Аутор

У Србији су испитаници најчешће долазили за време одмора, породичних славља или прославе крсне славе. Они који су у овој активности учествовали једном годишње или ређе од једне године, претежно су то чинили током лета. Лица чија су деца и/или партнер/ка живела у Србији, чешће су посећивала државу порекла од оних који су са својим породицама живели у иностранству. Они који су се иселили током 70-их и 90-их година 20. века ређе су посећивали Србију у односу на лица која су емигрирала касније.

Највећи удео испитаника са простора Града Зрењанина (83,9%%) и Града Лесковца (66,7%) посећивао је породицу и родбину два до пет пута годишње. Лица из Града Ужица (55,8%) већински су то чинили једном годишње. Испитаници са територије Града Зајечара Србију су најчешће посећивала два до пет пута годишње (45,8%), уз веће учешће оних који су то чинили једном годишње (27,1%). Испитаници и из градских и из осталих насеља већински су посећивале Србију два до пет пута годишње (Табела 47).

Табела 47. Учесталост посета током боравка у иностранству према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	Сваког месеца	Два до пет пута годишње	Једном годишње	Ређе од једне године	Нисам их посећивао/ла
Град Лесковац	6,9	66,7	19,4	1,4	5,6
Град Зајечар	6,3	45,8	27,1	10,4	10,4
Град Ужице	3,8	23,1	55,8	5,8	11,5
Град Зрењанин	/	83,9	6,5	6,5	3,2
Градска насеља	2,5	50,6	27,8	6,3	12,7
Остала насеља	6,5	54,8	29	4,8	4,8

Извор: Аутор

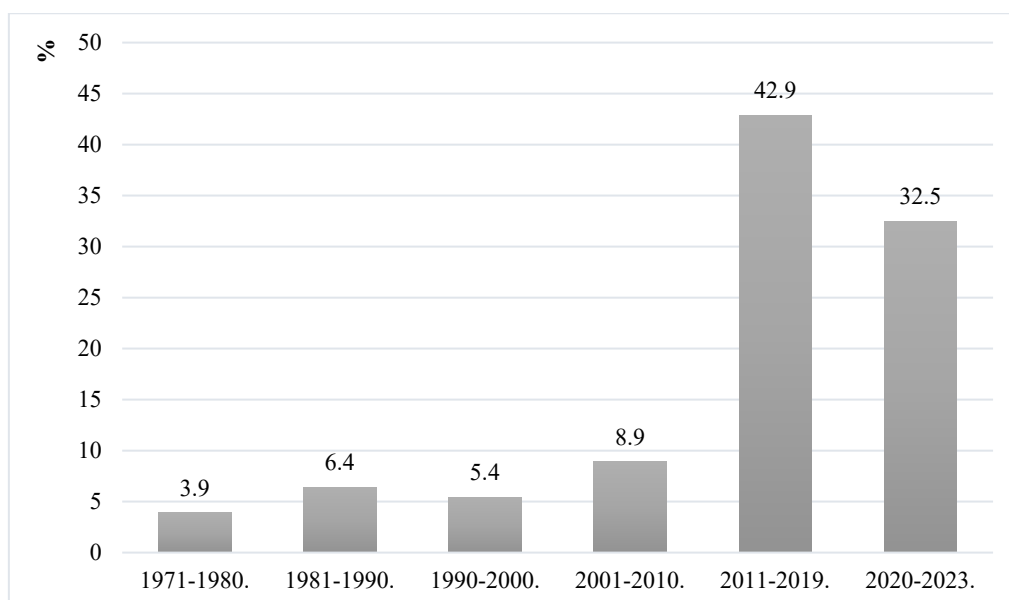
9.3. Повратне миграције

Карактеристике процеса повратних миграција у овом поглављу сагледане су од тренутка када су испитаници одлучили да се иселе из државе пријема и врате у Србију. Повратне миграције, попут емиграције, представљају својеврсну животну транзицију или прекретницу кроз коју пролазе мигранти који донесу одлуку о повратку. У истраживање су укључени испитаници према полу, старости, образовању, економској активности, ангажовању у транснационалном пољу и различитог степена интеграције у иностранству, што је омогућило да се процес повратних миграција сагледа са различитих аспеката.

Заједничка карактеристика свих испитаника јесте да су боравили и/или радили у иностранству и да су се након одређеног времена вратили у државу порекла, док се остали елементи њихове миграционе путање у мањој или већој мери разликују. Сличности и разлике међу категоријама повратника треба сагледати и са аспекта временског периода повратка. Поједини повратници по повратку у Србију нису имали већих изазова, док су се други суочавали/суочавају са одређеним проблемима који отежавају њихову реинтеграцију. На другој страни, неки од повратника су у могућности да у одређеној мери својим финансијским, друштвеним и људским капиталом допринесу развоју локалне средине, док други немају ту амбицију или немају ту могућност. За неке испитанике, повратак је последња етапа миграционог циклуса са којом се завршава једно животно поглавље, а за друге још једна фаза у њиховом миграционом искуству.

Треба напоменути и то да по повратку поједини испитаници живе на релацији између државе порекла и иностранства, односно да се и по повратку њихове транснационалне активности у одређеном облику настављају. Без обзира на то да ли планирају поново да се иселе, ретко прекидају контакте са члановима породице, пријатељима и/или познаницима који су остали у иностранству. Стога, може се закључити да лице које је учествовало у емиграцији, а затим и у повратним миграцијама остаје део шире социјалне мреже између државе порекла и државе/држава пријема и по завршетку миграционог циклуса.

Временски оквир повратка. Сагледавање временског оквира повратка представља први корак у анализи карактеристика процеса повратних миграција. Највећи удео испитаника вратио се у периоду 2011-2019. године (42,9%), 2020-2023. (32,5%) и 2001-2010. (8,9%), што се поклапа са генералним трендовима који указују да је обим и интензитет овог процеса у 21. веку у односу на претходни период већи. У периоду 1981-1990. године се вратило 6,4% испитаника, а између 1991. и 2000. године 5,4%. Најмањи број испитаника (3,9%) се вратио у периоду између 1971. и 1980. године (Слика 57).

Слика 57. Период повратка испитаника
Извор: Аутор

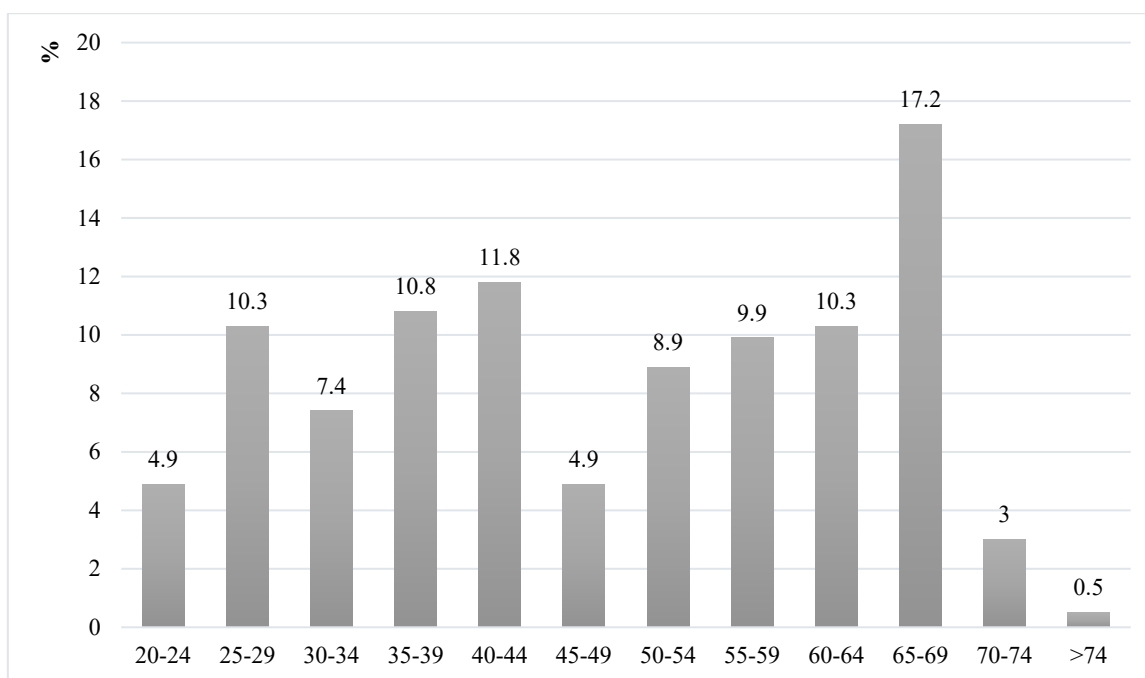
Испитаници из свих Градова у највећем обиму су се вратили током 21. века. Резултати су показали да су се испитаници из Зрењанина (51,6%) и Ужица (50%) у највећој мери вратили у периоду 2011-2019. године, а испитаници из Зајечара (54,2%) у периоду 2020-2023. године. Лица са територије Града Лесковца (41,7%) у највећем обиму су се вратила у периоду 2011-2019. године, при чему је значајан и удео оних који су у повратним миграцијама учествовали у периоду 2020-2023. (30,6%) (Табела 48).

Табела 48. Период повратка испитаника према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	1971-1980.	1981-1990.	1991-2000.	2001-2010.	2011-2019.	2020-2023.
Град Лесковац	4,2	6,9	8,3	8,3	41,7	30,6
Град Зајечар	2,1	4,2	2,1	6,3	31,3	54,2
Град Ужице	7,7	5,8	5,8	9,6	50	21,2
Град Зрењанин	/	9,7	3,2	12,9	51,6	22,6
Градска насеља	5,1	2,5	8,9	10,1	39,2	34,2
Остала насеља	3,2	8,9	3,2	8,1	45,2	31,5

Извор: Аутор

Старост испитаника у тренутку повратка. Највећи број испитаника у Србију се вратио у шездесетим и четрдесетим годинама живота, док је распоред повратника који су се вратили у осталим животним добима готово равномерно распоређен. Наиме, лица која су имала између 65-69 година чине 17,2% укупног узорка, док они који су имали између 40-44 године чине 11,8% свих испитаника. Следе испитаници који су у периоду повратка имали између 35-39 година (10,8%), 60-64 (10,3%) и 25-29 година (10,3%). У узорку је најмање испитаника који су у тренутку повратка имала више од 74 године (0,5%) (Слика 58).

Слика 58. Старост испитаника у тренутку повратка
Извор: Аутор

Готово четвртина испитаника (23,6%) из Града Лесковца се вратила када је имала између 65-69 година. Испитаници из осталих Градова су се такође већински вратили у шездесетим годинама, при чему се у узорку лица из Града Зрењанина (16,1%) и Града Зајечара (14,6%) уочава нешто већи удео оних који су имали између 40-44 године, а из Града Ужица 50-54 године. У осталим насељима (25%) испитаници су се већински вратили када су имали између 65-69 година, док је у градским насељима равномернији удео оних лица која су била млађа од 65 година у тренутку повратка (Табела 49).

Табела 49. Старост испитаника у тренутку повратка према Градовима и типу насеља (%)

	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	>74
Град Лесковац	2,8	11,1	4,2	12,5	9,7	4,2	9,7	13,9	8,3	23,6	/	/
Град Зајечар	8,3	10,4	8,3	12,5	14,6	4,2	4,2	10,4	14,6	10,4	2,1	/
Град Ужице	3,8	11,5	9,6	7,7	9,6	5,8	13,5	1,9	11,5	15,4	7,7	1,9
Град Зрењанин	6,5	6,5	9,7	9,7	16,1	6,5	6,5	12,9	6,5	16,1	3,2	/
Градска насеља	7,6	7,6	12,7	10,1	13,9	8,9	12,7	10,1	10,1	5,1	1,3	/
Остала насеља	3,2	12,1	4	11,3	10,5	2,4	6,5	9,7	10,5	25	4	0,8

Извор: Аутор

Фактори повратка. Повратак миграната из иностранства у овом истраживању подстакнут је бројним факторима који се могу сагледати са различитих аспеката. Анализа свих фактора који су испитаници навели као значајне у процесу повратка, показује да су међу њима најважнији носталгија за домовином (17,2%) и жеља испитаника да пензионерске дане проведу у Србији (14,1%). Повратак који се одвијао на наговор партнера заузима значајно треће место на листи фактора повратка (7,8%), док се на високој четвртој позицији истиче фактор могућности запослења у Србији (6,7%). Пето место деле несигурност посла у иностранству (6,4%) и завршетак уговора о раду (6,4%). Следе фактори: брига о деци у Србији (5,3%) и повратак на наговор деце и/или родитеља (5%). Остали фактори су у мањем обиму (<5%) имали утицаја на повратак испитаника, при чему су се у најмањем обиму истакли развод (0,3%) и склапање брака (0,7%) (Слика 59).

Слика 59. Разлози повратка испитаника
Извор: Аутор

Укупно је 54 лица односно 26,6% испитаника навело два или више разлога повратка. Међу најчешћим комбинацијама фактора повратка издвајају се носталгија за домовином, повратак на наговор партнера, повратак на наговор деце и/или родитеља, као и носталгија за домовином, здравствени проблеми и жеља да се пензионерски дани проведу у Србији. Важно је указати да је 10,3% испитаника истакао низ различитих фактора (најчешће више од пет) као пресудних у процесу формирања одлуке о повратку.

Посматрано према полној структури испитаника, примећене су одређене разлике. Резултати су указали да је најчешћи разлог повратка мушкараца носталгија за домовином, а жена жеља да се пензионерски дани проведу у Србији и повратак на наговор партнера.

Свега ми је било доста, и рад и Аустрија. И пре него да што сам се вратио много сам размишљао о повратку... Није то био неки велики прелаз. Долазио сам ја често у Србију, стално ме је вукло да дођем. Само кажем жени, идем доле код мојих... упалим кола и дођем... А и Беч није преко света... Нема бољег места за живот него Србија. (мушкарац, 75а, Зајечар)

Више од половине испитаника (63,7%) старости 65+ је као основни фактор повратка навео жељу да пензионерске дане проведу у Србији. Доминантност фактора повратка међу испитаницима осталих старосних група је различита. Испитаници у старосној групи 20-24 година првенствено истичу завршетак школовања, док је носталгија за домовином основни фактор повратка лица старости 25-29, 45-49, 55-59, 60-64. Већински, испитаници старости 30-34 и 40-44, као основни фактор повратка наводе могућност запослења у Србији. На повратак

испитаника старости 35-39 година у готово подједнакој мери утицали су фактори који укључује носталгију за домовином, могућност запослења у Србији и могућност напредовања у каријери, као и носталгију за домовином, повратак на наговор партнера и повратак на наговор деце и/или родитеља.

Током разговора са повратницима пензионерима, утврђено је да су се поједини одлучили на повратак након смрти супружника. Резултати су показали и да се мањи део пензионера вратио зато што својом пензијом није могао да у потпуности покрије услове живота у иностранству. Поједини пензионери са којима је обављен интервју, а чији је повратак био инициран малом пензијом у иностранству, нагласили су да у Србији са иностраном пензијом живе јако добро, док то не би био случај да су остали у иностранству. Један од повратника је објаснио да је јако задовољан пензијом и да у току месеца не само да може да задовољи трошкове живота, већ успева да и уштеди.

Зашто бих остајао тамо кад ми је овде боље? А и сад могу да бирам где ћу да живим, није као пре кад сам морао да одем... Овде ми је таман, баш како треба... И жена и ја имамо велике пензије... Овде живимо одлично, не жалим се. Да смо остали тамо било би другачије, већи су трошкови. Кад смо се вратили одјавили смо стан тамо, овде имамо кућу која је наша... један трошак мање. (мушкарац, 72, Ужице)

На основу искуства млађих испитаника, може се увидети да се повратне миграције ових лица одвија под утицајем разноврснијих фактора. Могућности запослења у Србији или неки од породичних разлога, главни су фактори повратка појединих испитаника са којима је обављен интервју. Осим тога, и поједини одбијајући фактори допринели су реализацији одлуке о повратку.

Прво је отац покренуо причу да бисмо могли да се вратимо сви заједно и да можемо овде да започнемо нешто ново... На крају сам се прво ја вратио, а онда после три године дошли су и они (прим. аут. родитељи, сестра и зет). Не бих могао да издвојим један разлог зашто смо се сви вратили... Мислим да нам је свима било доста; система у којем су сви намргођени и људи који желе да ти подметну ногу на сваком кораку... Људи у Швајцарској не могу да се упореде са људима овде. Али није само до људи. У Луцерну је време другачије, тмурно је, облачно... Баш какви су људи, такво је и време (мушкарац, 31, Лесковац)

Вратила сам се због тадашњег дечка, садашњег мужа. Били смо у том периоду раздвојени. Две године смо тако функционисали, а након тога сам се вратила због њега... Иако сам планирала да останем много дужи. (жена, 35, Лесковац)

Једна од испитаника је објаснила да су њени родитељи дужи низ година били у иностранству, а да су њен брат и она живели са бабом и дедом у Србији. Када је завршила основну школу, на наговор њених родитеља преселила се у Беч. Међутим, услед језичке баријере и немогућности уклапања у систем школства се вратила.

Мој брат је од самог старта рекао да не жели да иде из Србије. Ја сам више била за то, да пробам па шта буде. Било је то пре петнаестак година. Често сам посећивала маму и тату у Бечу и град ми се много свидео. Али... Посетити Беч и живети у њему није исто. Када сам кренула у школу све је било другачије, нови људи, језик другачији. Причала сам само са две девојчице које су биле из Сарајева... За учење је тек било много напорно. А и недостајало ми је друштво из Зрењанина. Често сам после школе плакала. Када су моји видели да то баш не иде како смо планирали, договорили смо се да је најбоље да се вратим. (жена, 29, Зрењанин)

Неки од испитаника су о повратку размишљали непосредно по доласку, а поједини пред крај радног века у иностранству. Јачина успостављених и одржаваних транснационалних активности је у многеме утицала на то да опција повратка постане реалност. Стога, поједини су се вратили на наговор деце и/или партнера.

Није да нисам планирао, али је највише жена инсистирала да дођем (прим аут. жена је била у Србији, није била мигрант). И због ноге са којом имам проблем. Каже да је било време... А и деца су бринула (прим.аут, због здравствених проблема са ногом). (мушкарац, 67, Ужице)

Пандемија Covid-19 утицала је на повратне миграције појединих испитаника укључених у истраживање. Једна испитаница која је радила у Кини (наставник енглеског језика), објаснила је да се вратила непосредно пре почетка пандемија, те да није могла да се врати назад на посао због поменуте ситуације.

У Србију сам дошла на одмор, због зимског распуста... а остала ево већ четири године у Зајечару. Корона ме је задржала. Нисам могла да се вратим назад због ситуације, али никада нисам ни желела да останем тамо заувек. Имала сам идеју да се вратим у Србију када будем одлучила да имам дете. (жена, 35, Зајечар)

Повратници чија је миграциона путања заснована и на дуготрајнијим цикличним кретањима, указују на одређена ограничења која су им онемогућавала да свој миграциони циклус окончају дефинитивним повратком. У првом случају реч је о лицима у касним педесетим годинама живота која нису имала уштеђевину која би им омогућила да се безбрижно врате и наставе живот у држави порекла, те је било неопходно да пред крај радног века део године проведу у Србији, а део у иностранству. Други случај је везан за пензионере који су по повратку услед бољих услуга здравственог система у Швајцарској, одређени део времена проводили на лечењу у иностранству.

Мислио сам да је то то, али су се паре брзо потрошиле. Па сам отишао поново у Словенију, остао још две године до пензије и вратио се (мушкарац, 75б, Зајечар)

Ми и дан данас идемо повремено у Луцерн код лекара. Само се тамо лечимо од кад је супруг имао мождани удар. Одемо, останемо по месец, два код деце и вратимо се поново. (жена, 79, Лесковац)

Привлачни (pull) и одбијајући (push) фактори повратних миграција. У циљу утврђивања различитости између привлачних и одбијајућих фактора у процесу повратка, извршена је реорганизација свих фактора повратка према индивидуалним преференцијама испитаника. Као и у случају емиграције, издвајање фактора (привлачни и одбијајући) је извршено према угледу на категоризацију Бансака и сар. (Bansak et al., 2020) адаптирану од стране Симпсона и сар. (Simpson et al., 2022).

Резултати су указали да је повратак више од половине испитаника (59%) био подстакнут једним или више фактора из групације привлачних (pull). Готово подједнак удео испитаника навео је факторе из групе и привлачних и одбијајућих фактора (21,5%) и само одбијајући (push) фактора (19,5%). Повратак свих истакнутих категорија испитаника према социо-демографским карактеристикама (мушкарци, жене; лица старости 20-64, 65+; лица са непотпуном основном школом/завршеном основном школом, лица са завршеном средњом школом, лица са вишом/високом школом и факултетом; економски активна и економски неактивна лица) у већинском уделу био је подстакнут привлачним факторима. У том погледу, могу се посебно издвојити следеће категорије: жене (61,1%), лица са непотпуном основном и завршеном основном школом (62,1%), економски неактивна лица (64,7%) и лица старости 65+ (65,9%) (Табела 50).

Табела 50. Социо-демографске карактеристике и фактори повратних миграција (привлачни и одбијајући) (%)

Обележја		Фактори повратка		
		Привлачни (pull)	Одбијајући (push)	Привлачни (pull) и одбијајући (push)
Укупно		59	19,5	21,5
Полна структура	мушкарци	57,7	20,3	22
	жене	61,1	18,1	20,8
Старосна структура	20-64	53,3	20,6	26,2
	65+	65,9	18,2	15,9
Образовна структура	непотпуна основна школа/завршена основна школа	62,1	19	19
	завршена средња школа	61,1	17,8	21,1
	виша/висока школа и факултет	51,1	23,4	25,5
Економска активност	економски активни	52,7	20,4	26,9
	економски неактивни	64,7	18,6	16,7

Извор: Аутор

*Испитаници који су у склопу питања изабрали опцију *друго* искључена су из даље анализе

Хи-квадрат тест показује да не постоји статистички значајна разлика између испитаника различитих социо-демографских карактеристика у погледу полне структуре ($p=0,889$; $\chi^2=0,235$), старосне структуре ($p=0,149$; $\chi^2=3,80$), образовне структуре ($p=0,789$; $\chi^2=1,71$) и економске активности ($p=0,163$; $\chi^2=3,62$), према факторима повратних миграција (Табела 51).

Табела 51. Резултати хи-квадрат теста – социо-демографске карактеристике према факторима повратних миграција

	Asympt. Sig (2-sided)	χ^2
Полна структура	=0,889	=0,235
Старосна структура	=0,149	=3,80
Образовна структура	=0,789	=1,71
Економска активност	=0,163	=3,62

Извор: Аутор

Резултати према Градовима показују да и у овом контексту у узорку превладавају она лица чији је повратак подстакнут неким од привлачних фактора. У узорку испитаника из Града Ужица (65,3%) присутан је највећи удео оних који су издвојили неки од привлачних фактора повратка. Према типу насеља такође се издваја група оних која се вратила услед привлачних фактора и у градским (60%) и у осталим насељима (58,3%) (Табела 52).

Табела 52. Фактори повратка (привлачни и одбијајући) према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	Привлачни (pull) фактори	Одбијајући (push) фактори	Привлачни (pull) и одбијајући (push) фактори
Укупно	59	19,5	21,5
Град Лесковац	57,7	18,3	23,9
Град Зајечар	50	22,7	27,3
Град Ужице	65,3	22,4	12,2
Град Зрењанин	64,5	12,9	22,6
Градска насеља	60	21,3	18,7
Остала насеља	58,3	18,3	23,3

Извор: Аутор

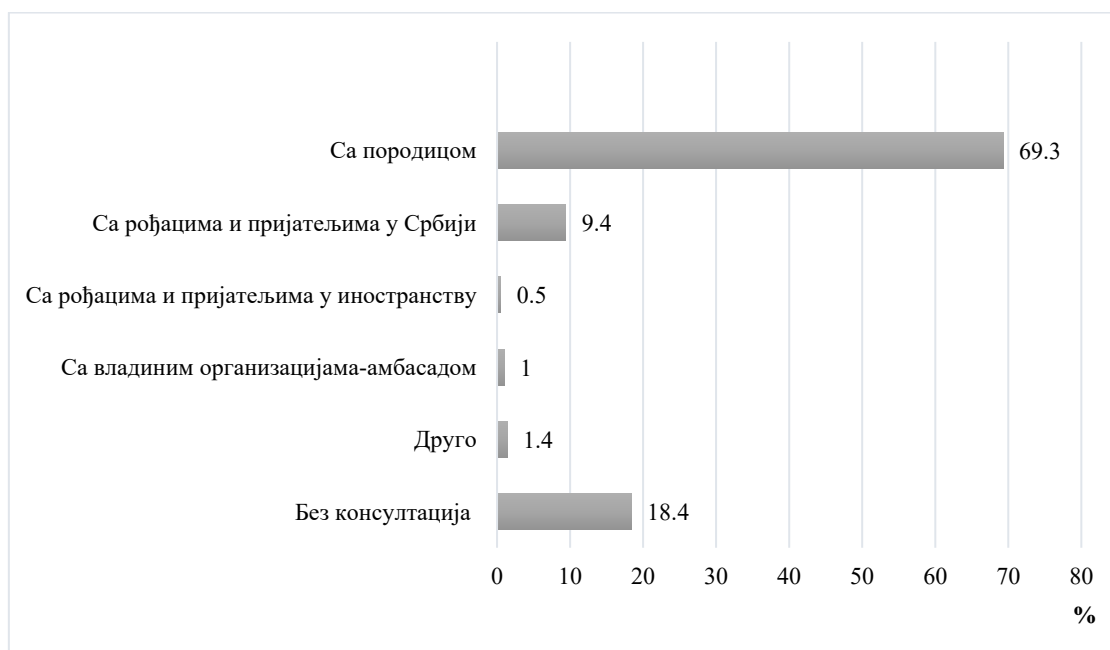
Резултати Хи-квадрат теста показују да не постоји статистички значајна разлика између испитаника према Градовима ($p=0,524$; $\chi^2=5,15$) и типу насеља ($p=0,704$; $\chi^2=0,702$) (Табела 53).

Табела 53. Резултати хи-квадрат теста – фактори повратних миграција према Градовима и типу насеља

	Asympt. Sig (2-sided)	χ^2
Градови	=0,524	=5,15
Тип насеља	=0,704	=0,702

Извор: Аутор

Консултације у процесу повратка. Улога породице у процесу доношење одлуке о повратку од изузетне је важности, без обзира на то да ли се чланови породице налазе у Србији или у иностранству. Доминантно, са породицом се у процесу повратка консултовало 69,3% анкетираних. Мањи део испитаника се консултовао са рођацима и пријатељима у Србији (9,4%), са владиним организацијама-амбасадом (1%) и са рођацима и пријатељима у иностранству (0,5%). Укупно 18,4% анкетираних није се консултовало ни са ким приликом доношења одлуке о повратку (Слика 60).

Слика 60. Извори консултације испитаника у процесу повратка

Извор: Аутор

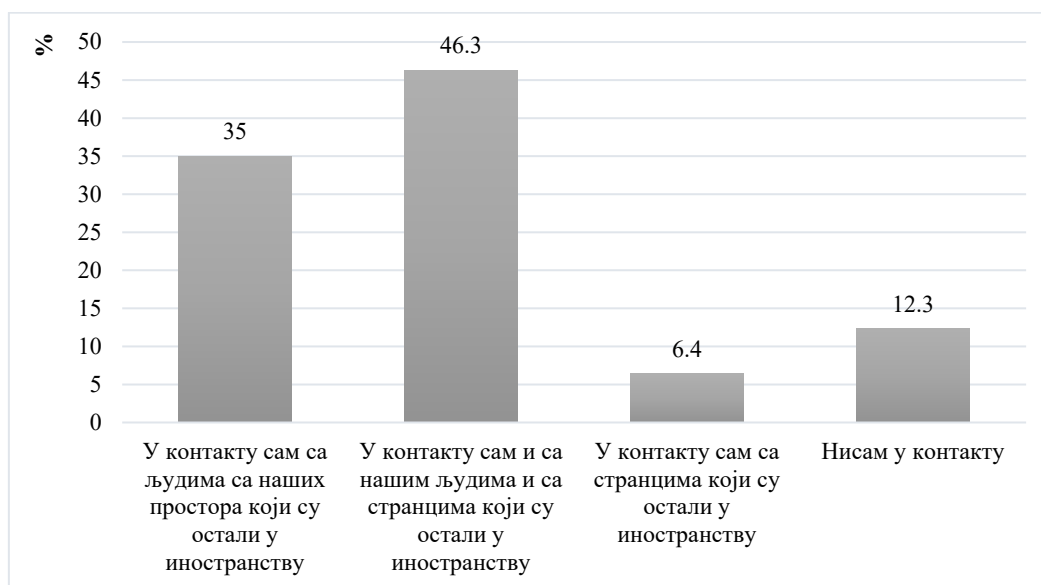
Испитаници из свих јединица локалних самоуправа су се већински консултовали са члановима породице у процесу повратка, и то у највећем обиму лица из Града Лесковца (75%) и Града Зрењанина (74,2%). У знатно мањој мери испитаници су се консултовали са осталим изворима (у просеку од 6,5% у Зрењанину до 17,3% у Зајечару). Готово четвртина испитаника из Града Зајечара (22,9%) није се консултовала ни са ким, што је уједно и највећи удео ове категорије према истраживаним подручјима. Лица из осталих насеља (72,6%) и градских насеља (62%) су се већински консултовали са члановима породице у процесу повратка. Може се приметити је да је у узорку испитаника из градских насеља значајан удео оних који се нису консултовали ни са ким (26,6%) (Табела 54). Овде је реч углавном о испитаницима који су краће боравили у иностранству или оних који су више пута мигрирали.

Табела 54. Извори консултације испитаника у процесу повратка према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	Породица	Остали извори	Без консултације
Град Лесковац	75	9,7	15,3
Град Зајечар	60,4	16,7	22,9
Град Ужице	63,5	17,3	19,2
Град Зрењанин	74,2	6,5	19,4
Градска насеља	62	11,4	26,6
Остала насеља	72,6	13,7	13,7

Извор: Аутор

Транснационалне активности по повратку. Повратак не подразумева нужно да мигранти прекидају у потпуности везе и контакте успостављене током периода проведеног у иностранству. Напротив, већина испитаника је по доласку у Србију остала у контакту са пријатељима који су и даље у иностранству. Највећи број њих (46,3%) одржава контакте и са мигрантима са наших простора и са странцима у пређашњој држави/вама пријема, док је нешто више од трећине испитаника (35%) указало да је у контакту само са лицима са наших простора који су остали у иностранству. Око 6,4% испитаних лица је у контакту само са странцима, док удео оних који не остварују везу са становништвом у иностранству износи 12,3% (Слика 61). Стога, транснационалне активности у којима су испитаници учествовали док су боравили у иностранству настављају се по повратку и добијају нове димензија. Нарочито је то случај са лицима који су провели дужи временски период ван граница земље и који су у државама пријема стекли пријатеље како из Србије, тако и из осталих земаља.

Слика 61. Контакти испитаника по повратку са пријатељима и познаницима у иностранству

Извор: Аутор

Резултати истраживања указују да су лица из Зајечара (60,4%) и Зрењанина (54,8%) по повратку већински остала у контакту и са људима са наших простора и са странцима. На другој страни, испитаници из Ужица (44,2%) и Лесковца (41,7%) претежно остварују контакт само са нашим људима, уз значајно учешће оних који су у контакту и са нашим људима и са странцима. У групи испитаника из Града Лесковца удео лица која остварују контакт само са странцима је највећи међу посматраним локалним самоуправама и износи 9,7%, док је међу испитаницима из Града Зајечара највећи удео оних који нису у контакту са лицима у иностранству (16,7%). Становништво из осталих насеља већински је у контакту само са нашим људима у иностранству (43,5%), а лица из градских насеља и са нашим људима и са странцима (58,2%) (Табела 55).

Табела 55. Контакти испитаника по повратку са пријатељима и познаницима у иностранству према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	У контакту сам са људима са наших простора који су остали у иностранству	У контакту сам са странцима који су остали у иностранству	У контакту сам и са нашим људима и са странцима који су остали у иностранству	Нисам у контакту
Град Лесковац	41,7	9,7	37,5	11,1
Град Зајечар	18,8	4,2	60,4	16,7
Град Ужице	44,2	5,8	40,4	9,6
Град Зрењанин	29	3,2	54,8	12,9
Градска насеља	21,5	5,1	58,2	15,2
Остала насеља	43,5	7,3	38,7	10,5

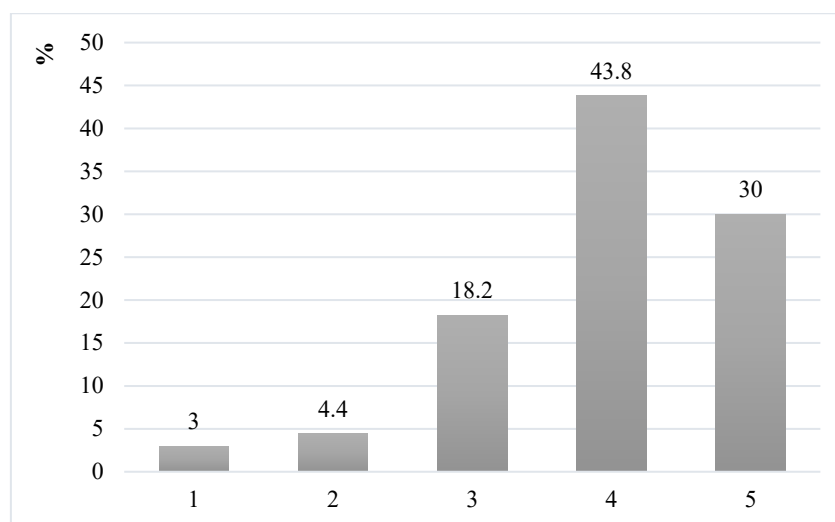
Извор: Аутор

Кроз квалитативно теренско истраживање дошло се до сазнања да је степен образовања и језичка баријера у значајној мери допринела томе да испитаници остану у контакту са одређеном категоријом становништва у иностранству. Наиме, лица са завршеном основном школом претежно су истакла да нису у довољној мери познавала језик државе пријема, што је утицало на то да нису стекла пријатељства са мигрантима из других држава или са локалним становништвом. Овде је претежно реч о лицима из осталих насеља. На другој страни, високообразовани лица у већој мери су склапали пријатељства са странцима, што је примећено нарочито међу лицима из градских насеља.

9.4. Процес реинтеграције

Процес укључивања испитаника у системске токове државе порекла по повратку сагледан је са аспекта њихове социјалне, економске и политичке реинтеграције. Истраживање је показало да је искуство реинтеграције различито међу категоријама повратника, те да га је неопходно сагледати са аспекта социо-демографских карактеристика испитаника, али и према локалним самоуправама и типовима насеља.

Задовољство квалитетом живота у Србији. Највећи број испитаника по повратку у Србију је задовољан (43,8%) и врло задовољан (30%) квалитетом живота. Нешто мање од четвртине узорка (16,2%) је умерено задовољан (опција 3), док је квалитетом живота незадовољно 4,4% испитаних лица. Међу анкетираним лицима било је и испитаника који су врло незадовољни квалитетом живота у Србији (3%) (Слика 62).

Слика 62. Задовољство квалитетом живота након повратка

Извор: Аутор

*1: врло незадовољно; 5: врло задовољно

Више од половине лица из свих Градова је указало да је задовољно животом по повратку, при чему предњаче лица са простора Града Лесковца (84,7%). Нешто више од четвртине испитаника са простора Града Зајечара (27,1%) и нешто више од петине испитаника из Зрењанина (22,6%) и Ужица (21,2%) делимично је задовољна квалитетом живота по повратку. Слични трендови су присутни и у подели испитаника према типу насеља. Лица и из осталих (78,2%) и из градских насеља (68,4%) већински су задовољна квалитетом живота, уз нешто веће учешће оних из осталих насеља. Градско становништво је у значајном уделу (24,1%) делимично задовољно квалитетом живота по повратку. Резултати Хи-квадрат теста ($p=0,28$; $\chi^2=3,04$) показују да се пропорција лица из градских насеља која су задовољна квалитетом живота статистички значајно не разликује од пропорције лица из осталих која су задовољна квалитетом живота у Србији (Табела 56).

Табела 56. Задовољство квалитетом живота по повратку према Градовима и типу насеља (%) и резултати хи-квадрат теста

Просторни оквир	Незадовољан/а	Делимично задовољан/а	Задовољан/а
Град Лесковац	6,9	8,3	84,7
Град Зајечар	6,3	27,1	66,7
Град Ужице	9,6	21,2	69,2
Град Зрењанин	6,5	22,6	71
Градска насеља	7,6	24,1	68,4
Остала насеља	7,3	14,5	78,2
Asympt. Sig (2-sided)	=0,218		
χ^2	=3,04		

Извор: Аутор

*незадовољно: опције 1 и 2; делимично задовољно: опција 3; задовољно: опција 4 и 5

Задовољство условима живота у јединицама локалних самоуправа. У циљу проучавања задовољства испитаника појединим услугама и условима живота у јединицама локалних самоуправа (здравствени и образовни систем, културне институције, рад градских служби, уређеност локалних путева, телекомуникације), дата је могућност оцене квалитет истих. На овај начин могуће је идентификовати услуге и услове које треба унапредити, а све у сврху побољшања квалитета живота. Посебно су испитаници незадовољни уређеношћу локалних путева (51,7% лош и веома лош), неадекватним здравственим системом (39,4% лош и веома

лош) и радом градских служби (38,9% лош и веома лош), док је степен задовољство осталим услугама (образовни систем, рад културних институција, телекомуникације) већи (Табела 57).

Табела 57. Оцена квалитета стања у локалним самоуправама

	Одличан	Добар	Коректан	Лош	Веома лош	Не знам
Здравствени систем	7,4	20,7	31,5	29,1	10,3	1
Образовни систем	6,4	28,1	41,9	15,3	5,9	2,5
Културне институције	4,4	24,6	47,3	14,8	4,4	4,4
Рад градских служби	2,5	24,6	31,5	31	7,9	2,5
Уређеност локалних путева	0,5	18,7	28,1	32,5	19,2	1
Телекомуникације	9,9	32	39,9	12,3	2,5	3,4

Извор: Аутор

Резултати истраживања су показали да постоје значајне разлике између испитаника према задовољству квалитета услуга према јединицама локалних самоуправа и типу насеља.

Здравствени систем. Здравствени систем је најлошије оцењен од стране испитаника из Града Зрењанина (56,7%) и Града Зајечара (50%), док половина испитаника из Града Ужица сматра да је здравствени систем добар. Испитаници из градских насеља већински оцењују здравствени систем лошим (52,9%), што је супротно од мишљења испитаника из осталих насеља (41,3%) који сматрају да је здравствени систем добар (Табела 58). Хи-квадрат тест показује да постоји статистички значајна разлика у пропорцији испитаника према степену задовољства здравственим системом и по Градовима ($p=0,006$; $\chi^2=18,01$), и према типу насеља ($p=$; $\chi^2=18,80$) (Табела 59).

На основу разговора са испитаницима дошло се до закључка да је негативно оцењено стање и организација здравственог система у Србији делимично резултат дужег одустава појединих испитаника у иностранству где су били део другог система који је функционисао на себи својствен начин. Многи су кроз разговор имали тенденцију да упореде здравствени систем у Србији и у државама пријема у којима су боравили до повратка. Као разлоге незадовољства наводи се најчешће дуго чекање, недостатак потребне апаратуре у здравственим установама локалних места, или лоша организација рада у домовима здравља у градским насељима.

Образовни систем. Већина испитаника из свих Градова образовни систем сматра задовољавајућим или добрим, при чему се могу посебно издвојити лица из Зрењанина (50%) и Ужица (47,6%) која су већински оценили образовни систем задовољавајућим, а испитаници из Града Лесковца (39,7%) добрим. Испитаници из градских насеља у највећој мери образовни систем сматрају задовољавајућим (48,6%), а из осталих насеља добрим (41,3%) (Табела 58). Утврђено је да постоји статистички значајна разлика међу испитаницима према степену задовољства образовним системом према Градовима ($p=0,024$; $\chi^2=14,60$), односно да не постоји статистички значајна разлика према типу насеља ($p=0,065$; $\chi^2=5,46$) (Табела 59).

Образовни систем је највишом оценом оцењен од стране старијих испитаника који претежно нису упознати са функционисањем овог система, чија деца не живе у Србији или су завршила формално образовање годинама у назад. Образовним системом најнезадовољнији су испитаници у тридесетим, четрдесетим и педесетим годинама живота, односно лица која су недавно завршила школовање или она која тренутно имају децу која се школују. Најчешће се као разлог незадовољства наводи обим градива за који многи сматрају да треба бити коригован. Поједини су истакли да акценат треба да буде више на практичној настави. Испитаници су кроз интервјуе неретко коментарисали и позицију наставника у школама. Кроз компарацију са неким ранијим периодима, истакли су да улога наставника мора бити

подигнута на један већи ниво, не само из образовних већ и из васпитних разлога, као што је била у периодима када су се сами испитаници школовали.

Културне институције. Рад културних институција већински је оцењен задовољавајућим од стране испитаника из својих локалних самоуправа, при чему се посебно издвајају лица из Зрењанина (76,7%). Лица из Зајечара и Лесковца готово у равномерном односу рад културних институција оцењују добрим, задовољавајућим и лошим. Испитаници и из осталих насеља (50,5%) и из градских насеља (50%) већински рад културних институција оцењују задовољавајућим (Табела 58). Резултати Хи-квадрат теста показују да постоји статистички значајна разлика међу испитаницима према задовољству радом културних институција према Градовима ($p=0,003$; $\chi^2=19,52$). На другој страни није утврђена значајна статистичка разлика међу испитаницима по истом критеријуму према типу насеља ($p=0,979$; $\chi^2=0,04$) (Табела 59).

Лица из осталих насеља најчешће су наводила да у њиховим селима не постоје домови културе или други објекти у којима културни садржај може да се промовише. Уколико постоје, њихова намена деценијама у назад није везана за културу. Старији испитаници неретко су се присећали ранијих периода када је у селима било више људи и када су окупљања младих била редовна. Поједини су истицали да су домови културе у сеоским насељима имали и функцију биоскопа. Примећено је да су лица из градских насеља претежно наводила да би културни садржај требало да буде разноврснији. Према речима појединих, младима у школама треба у већој мери да се преносе културне норме и ученике би требало чешће укључити у културне активности.

Рад градских служби. Радом градских служби у највећој мери су незадовољна лица из Зајечара (63,6%), док су испитаници из Града Лесковца најзадовољнији у поређењу са осталим Градовима (42,9%). Половина узорка из градских насеља (50%) сматра рад градских служби лошим, док су испитаници из осталих насеља подељеног мишљења (Табела 58). Резултати Хи-квадрат теста показују да постоји статистички значајна разлика међу испитаницима према степену задовољства радом градских служби и према Градовима ($p<0,001$; $\chi^2=29,55$) и према типу насеља ($p=0,037$; $\chi^2=6,60$) (Табела 59).

Неефикасност у раду, нељубазност запослених у градским службама и претерана бирократија најчешће су наведени разлози незадовољства испитаника када је рад градских служби у питању. Кроз интервјуе испитаници су наводили различите ситуације везане за градске службе које су утицале на њихово незадовољство. Ово је најчешће случај са оним лицима која чешће долазе у контакт са различити службама у општинским центрима, првенствено лица из градских насеља. С друге стране, примећено је да старија лица имају више разумевања за рад градских служби. То је посебно примећено код испитаника из осталих насеља. Упркос томе што су и они приметили одређене пропусте, већина је мишљења да запослени у овим службама имају превише посла, а да се пропусти јављају тамо где се пуно ради.

Уређеност локалних путева. Испитаници из свих локалних самоуправа у изразито високом обиму су истакли незадовољство уређеношћу локалним путевима, при чему у томе посебно предњаче они из Града Зајечара (79,5%). Лица из Града Лесковца су у нешто већој мери задовољнији локалним путевима од осталих. Наиме, нешто више од трећине из ове локалне самоуправе сматра да су локални путеви добри (34,9%). И лица из градских насеља (62,9%) и из осталих насеља (46,8%), већински су незадовољни локалним путевима, али се у томе посебно истичу они из градских насеља (Табела 58). Утврђена је статистички значајна разлика у задовољству испитаника уређеношћу локалних путева између посматраних јединица локалних самоуправа ($p<0,001$; $\chi^2=28,42$), док није утврђена према типу насеља ($p=0,057$; $\chi^2=5,74$) (Табела 59).

Бројни испитаници су током разговора истакли да се инфраструктура није пуно променила у односу на период њихове емиграције, што је првенствено примећено међу лицима из Града Зајечара. Многи засеоци још увек немају асфалтни пут, док су путеви, који најчешће повезују

сеоска насеља, неретко у лошем стању. Поједини су истакли да је и јавни превоз све ређи у сеоским насељима, односно да најчешће постоји један до два поласка у току дана, што је утицало на ставове неких испитаника да се осећају „одсечено од остатка света“. Лица из градских насеља, истакла су да постоје деонице на путевима са оштећењима које годинама нису саниране. Неки од испитаника из Града Лесковца и Града Ужице, указали су да, иако има простора за унапређење, доста је урађено последњих година у погледу инфраструктуре.

Табела 58. Оцена квалитета услугама према Градовима и типу насеља (%)

<i>Здравствени систем</i>			
Просторни оквир	Добар	Задовољавајући	Лош
Град Лесковац	30,2	36,5	33,3
Град Зајечар	22,7	27,3	50
Град Ужице	50	23,8	26,2
Град Зрењанин	10	33,3	56,7
Градска насеља	11,4	35,7	52,9
Остала насеља	41,3	27,5	31,2
<i>Образовни систем</i>			
Град Лесковац	39,7	38,1	22,2
Град Зајечар	22,7	38,6	38,6
Град Ужице	45,2	47,6	7,1
Град Зрењанин	26,7	50	23,8
Градска насеља	24,3	48,6	27,1
Остала насеља	41,3	38,5	20,2
<i>Културне институције</i>			
Град Лесковац	39,7	39,7	20,6
Град Зајечар	31,8	36,4	31,8
Град Ужице	19	61,9	19
Град Зрењанин	16,7	76,7	6,7
Градска насеља	28,6	50	21,4
Остала насеља	29,4	50,5	20,2
<i>Рад градских служби</i>			
Град Лесковац	42,9	33,3	23,8
Град Зајечар	9,1	27,3	63,6
Град Ужице	35,7	40,5	23,8
Град Зрењанин	16,7	26,7	56,7
Градска насеља	20	30	50
Остала насеља	33,9	33,9	32,1
<i>Уређеност локалних путева</i>			
Град Лесковац	34,9	31,7	33,3
Град Зајечар	6,8	13,6	79,5
Град Ужице	14,3	33,3	52,4
Град Зрењанин	10	33,3	56,7
Градска насеља	11,4	25,7	62,9
Остала насеља	23,9	29,4	46,8
<i>Телекомуникације</i>			
Град Лесковац	66,7	25,4	7,9
Град Зајечар	20,5	47,7	31,8
Град Ужице	47,6	47,6	4,8
Град Зрењанин	26,7	56,7	16,7
Градска насеља	35,7	48,6	15,7
Остала насеља	49,5	36,7	13,8

Извор: Аутор

*лош: веома лош и лош; задовољавајући: коректан; добар: добар и одличан

*испитаници који су изабрали опцију не знам искључени су из даље анализе

Телекомуникације. Телекомуникацијама су најзадовољнија лица из Града Лесковца (66,7%), док се у узорку оних који су најмање задовољни истичу испитаници из Града Зајечара (31,8%%). Готово половина испитаника из осталих насеља (49,5%) је задовољно, док су испитаници из градских насеља оценили задовољавајућим (48,6%) (Табела 58). Хи-квадрат тест показује да постоји статистички значајна разлика између задовољства испитаника телекомуникацијама у изабраним јединицама локалних самоуправа ($p < 0,001$; $\chi^2 = 35,23$), односно да не постоји према типу насеља ($p = 0,182$; $\chi^2 = 3,41$) (Табела 59).

Кроз интервју је утврђено да су испитаници генерално задовољни телекомуникацијама. Најчешћи разлог због којег су поједини другачијег става је спорадичан прекид интернет везе што је посебно примећено међу испитаницима чији је посао повезан са радом на рачунару.

Табела 59. Резултати хи-квадрат теста – оцена квалитета услугама према Градовима и типу насеља

	Asympt. Sig (2-sided)	χ^2
<i>Здравствени систем</i>		
Градови	=0,006	=18,01
Тип насеља	<0,001	=18,80
<i>Образовни систем</i>		
Градови	=0,024	=14,60
Тип насеља	=0,065	=5,46
<i>Културне институције</i>		
Градови	=0,003	=19,52
Тип насеља	=0,979	=0,04
<i>Рад градских служби</i>		
Градови	<0,001	=29,55
Тип насеља	=0,037	=6,60
<i>Уређеност локалних путева</i>		
Градови	<0,001	=28,42
Тип насеља	=0,057	=5,74
<i>Телекомуникације</i>		
Градови	<0,001	=35,23
Тип насеља	=0,182	=3,41

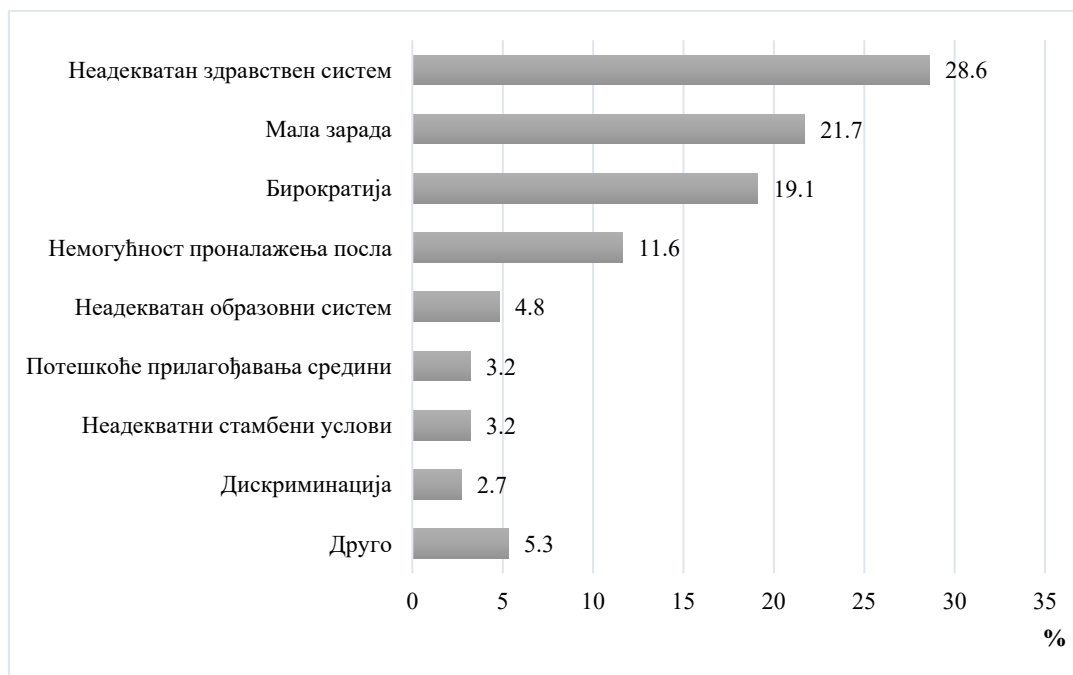
Извор: Аутор

Изаови у процесу реинтеграције. Анализа резултата истраживања у домену потешкоћа са којима се испитаници суочавају по повратку у Србију јасно указује на поделу целокупног анкетног узорка на две групе:

- повратници који немају потешкоће након повратка и
- повратници чија је реинтеграција испреплетана различитим изазовима.

Утврђено је да се око трећине испитаника (35%) не сусреће са потешкоћама у домену реинтеграције (Слика 63). За другу категорију испитаника привикавање новим/старим условима средине није једноставан процес. Стога се припадници ове групације, (65% узорка), након повратка суочавају са различитим изазовима који ремеће квалитет њиховог живота у Србији и уједно њихову реинтеграцију. Може се увидети да су испитаници у домену основних потешкоћа истакли неадекватан здравствени систем (28,6%), што се поклапа са претходно поменути резултатима у погледу степена задовољства/незадовољства истим. Следе мала зарада (21,7%) и бирократија (19,1%). Међу осталим потешкоћама издвајају се немогућност проналажења посла (11,6%) и неадекватан образовни систем (4,8%). Дискриминација (2,7%), неадекватни стамбени услови (3,2%) и потешкоће прилагођавања средини (3,2%), најмање су заступљени изазови у процесу реинтеграције (Слика 63). Важно је истаћи да је 39 лица односно 15,6% анкетног узорка навело два и више вида потешкоћа. Мала зарада, неадекватан

здравствени систем и бирократија неке су од најчешћих комбинација потешкоћа које су наводили испитаници.

Слика 63. Потешкоће у процесу реинтеграције
Извор: Аутор

Са циљем утврђивања сличности и разлика међу испитаницима различитих социо-демографских карактеристика и изазова у процесу реинтеграције, дефинисана је **Хипотеза 5: Искуства реинтеграције се разликују према социо-демографским карактеристикама испитаника**. За тестирање ове хипотезе примењен је Хи-квадрат тест. У процедуру су укључена питања о социо-демографским карактеристикама која су укрштена са питањем *Са каквим видом потешкоћа се сусрећете након повратка?* На основу овог питања испитаници су груписани у две категорије, они који имају потешкоће у процесу реинтеграције (све назначене врсте потешкоћи) и они који немају потешкоћи (одговор: нема потешкоћа).

Из **Хипотезе 5** произашло је четири подхипотеза:

- Хипотеза 5.1: Постојање потешкоћа у процесу реинтеграције статистички се значајно разликује у односу на полну структуру испитаника.
- Хипотеза 5.2: Постојање потешкоћа у процесу реинтеграције статистички се значајно разликује у односу на старосну структуру испитаника.
- Хипотеза 5.3: Постојање потешкоћа у процесу реинтеграције статистички се значајно разликује у односу на образовну структуру испитаника.
- Хипотеза 5.4: Постојање потешкоћа у процесу реинтеграције статистички се значајно разликује у односу на економску структуру испитаника.

У процесу реинтеграције са потешкоћама већински се не сусрећу лица 65+ (54,4%), лица са непотпуном основном/завршеном основном школом (55,4%) и лица која су економски неактивна (54,8%). На другој страни, испитаници старости 20-65 година већински су указали да се сусрећу са потешкоћама (80,9%), као и лица са завршеном вишом/високом школом и факултетом (84,3%) и испитаници са завршеном средњом школом (66,7%), те економски активна лица (86,5%). Говорећи о полној структури испитаника, може се увидети да је у узорку жена (75,7%) већи удео оних са потешкоћама у односу на мушку популацију (58,7%) (Табела 60).

Табела 60. Социо-демографске карактеристике испитаника и изазови у процесу реинтеграције (%)

Обележја		Изазови реинтеграције	
		Са потешкоћама	Без потешкоћи
Полна структура	мушкарци	58,7	41,3
	жене	75,7	24,2
Старосна структура	20-64	80,9	19,1
	65+	45,6	54,4
Образовна структура	непотпуна основна школа/завршена основна школа	44,6	55,4
	завршена средња школа	66,7	33,3
	виша/висока школа и факултет	84,3	15,7
Економска активност	економски активни	86,5	13,5
	економски неактивни	45,2	54,8

Извор: Аутор

* испитаници који су изабрали опцију друго у погледу економске активности искључени су из даље процедуре

Хи-квадрат тест јасно указује на постојање статистички значајне разлике између испитаника према социо-демографским обележјима и искуству у процесу реинтеграције, у домену постојања/непостојања потешкоћа. То се првенствено закључује на основу података сигнификантне вредности која је за све варијабле мања од 0,05, уз различита одступања на нивоу значајности међу посматраним обележјима. Вредност Хи-квадрат теста најнижа је у домену полне структуре испитаника (5,16), а највећа у домену економске активности (35,57) (Табела 61). На основу свега изнетог, јасно је да је *Хипотеза 5*, укључујући све подхипотезе, потврђена.

Табела 61. Резултати хи-квадрат теста – социо-демографске карактеристике и изазови у процесу реинтеграције

	Asympt. Sig (2-sided)	Continuity correction
Полна структура	=0,023	=5,16
Старосна структура	<0,001	=25,66
Економска активност	<0,001	=35,57
	Asympt. Sig (2-sided)	χ^2
Образовна структура	<0,001	=18,67

Извор: Аутор

Испитаници из Града Зајечара (83%), Града Зрењанина (77,4%) и Града Ужица (62%) већински се сусрећу са потешкоћама по повратку. У узорку испитаника са простора Града Лесковца, равномеран је број оних са потешкоћама и без њих. Показало се да се 80,8% испитаника из градских и 54,9% испитаника из осталих насеља сусрећу са потешкоћама (Табела 62).

Табела 62. Изазови у процесу реинтеграције према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	Са потешкоћама	Без потешкоћи
Град Лесковац	50	50
Град Зајечар	83	17
Град Ужице	62	38
Град Зрењанин	77,4	22,6
Градска насеља	80,8	19,2
Остала насеља	54,9	45,1

Извор: Аутор

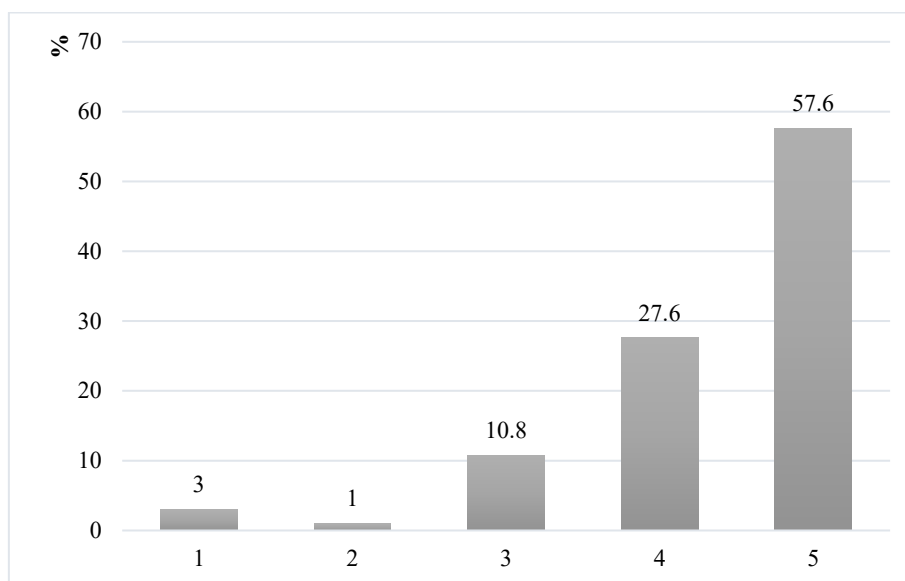
Добијене вредности (Градови: $p=0,001$; тип насеља: $p<0,001$) упућују на закључак да се пропорција испитаника која се сусреће са потешкоћама у процесу реинтеграције статистички значајно разликује према Градовима, и према типу насеља (Табела 63). Оваквим резултатима хи-квадрат теста посебно је допринела значајна амплитуда између удела испитаника који се сусрећу са потешкоћама у Граду Зајечару према истим из Града Лесковца (скоро за 40% разлике).

Табела 63. Резултати хи-квадрат теста – изазови у процесу реинтеграције према Градовима и типу насеља

	Asympt. Sig (2-sided)	χ^2
Градови	=0,001	=16,09
	Asympt. Sig (2-sided)	Continuity correction
Тип насеља	<0,001	=12,86

Извор: Аутор

Социјална реинтеграција (осећај прихваћености од стране становништва по повратку). Највећи удео испитаника (57,6%) по повратку се осећа у потпуности прихваћено од стране локалног становништва. Око 27,6% анкетираних је указало да се осећа прихваћено, а 10,8% умерено прихваћено. Лица која се осећају неприхваћено (1%) или у потпуности не прихваћено (3%) чине изразито мали део узорка (Слика 64).

Слика 64. Осећај прихваћености од стране друштва након повратка

Извор: Аутор

*1: у потпуности неприхваћено; 5: у потпуности прихваћено

Посматрано према Градовима, може се увидети да су испитаници из свих јединица локалних самоуправа већински указала да се осећају прихваћено. У томе се посебно издвајају лица из Лесковца (94,4%). У узорку из Зрењанина истиче се и категорија испитаника који су истакли да се делимично осећају прихваћеним (25,8%). Лица и из градских (87,3%) и из осталих насеља (83,9%) већински се осећају прихваћено од стране локалног становништва (Табела 64).

Табела 64. Осећај прихваћености од стране друштва након повратка према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	Неприхваћено	Делимично прихваћено	Прихваћено
Град Лесковац	1,4	4,2	94,4
Град Зајечар	4,2	10,4	85,4
Град Ужице	7,7	11,5	80,8
Град Зрењанин	3,2	25,8	71
Градска насеља	3,8	8,9	87,3
Остала насеља	4	12,1	83,9

Извор: Аутор

*неприхваћено: 1 и 2; делимично прихваћено: 3; прихваћено: 4 и 5

Поједини испитаници су током интервјуа указали да без обзира на то што се осећају у потпуности прихваћено у Србији, примећују одређену дистанцу између њих и локалног становништва. Осећај који су имали у иностранству да су странци у односу на остатак заједнице, поједине није напустио ни након повратка. Један од испитаника је објаснио да ће за људе у његовој средини од увек бити гастарбајтер, упркос томе што се сада вратио у Србију, и не планира да се више никада исели.

Осећам се прихваћено. Кући сам. Осећам се да сам дома... Али види, ја сам за њих гастарбајтер. Странац сам био тамо, странац сам и овде. А можда је само такав мој утисак, ко би знао. (мушкарац, 31, Лесковац).

Карактеристике друштвеног живота по повратку. Везе и односи које су поједини испитаници остваривали са становништвом у Србији пре иселавања неретко су задржали по повратку. Осим са локалним становништвом, испитаници су по повратку остварили везе и са другим повратницима. Примећено је да су повратници пензионери посебно активни у том контексту. Неки од њих су након повратка стекли нова пријатељства. Дружења пензионера са локалним становништвом (првенствено са другим пензионерима) заснивају се на готово свакодневним посетама и заједничким излетима и путовањима. Наведено указује да је социјални живот већине повратника пензионера динамичан. Већи степен социјализације повратника пензионера примећен је међу лицима која живе у осталим насељима, у односу на оне у градским насељима.

Од кад смо се вратили скоро свако вече идемо код сестре и зета, или они дођу код нас да играмо карте. Некад одемо на вечеру... Једном годишње са њима одемо у бању. (жена, 73, Ужице)

Волим да пецам са старим другарима, да се дружим... идемо некад и на излете. (мушкарац, 73, Зрењанин)

Међутим, кроз разговор са појединим пензионерима утврђено је да степен социјализације зависи од њиховог здравственог стања. То је нарочито примећено код неких испитаника старијих од 75 година, који су због тога у одређеној мери ограничени да остварују честе или чешће контакте. Један од испитаника је објаснио да по повратку нема са ким да се дружи јер су већина његових познаника у међувремену преминули, те да се структура становништва у насељу у потпуности променила.

Нико ми не долази, нико ме не посећује. Пре неки дан када сам ишао у продавницу, питам неке људе да ли ме познају. Кажу не... Не познају ме људи из места у којем сам се родио.
(мушкарац, 80, Зрењанин)

Међу осталим испитаницима евидентирани су одређене разлике у погледу карактеристика социјалног живота. Искуства су различита, али се генерално може закључити да испитаници који су радно активни, претежно због обавеза немају много слободног времена.

Немам много времена за дружење због обавеза... Са рођацима се видим на прославама и славама... Врло ретко се виђам са пријатељима. (мушкарац, 38, Ужице)

Учешће у активностима и чланство у организацијама. Социјални и културни аспект реинтеграције сагледан је и са становишта укључености испитаника у одређена друштвена дешавања, активности и интересовања за исте. Да је већина повратника упозната са ширим друштвеним дешавања у земљи и да се социјална и културна реинтеграција одвија неометано и са те стране, показује податак да највећи број повратника прати домаће ТВ програме (90,1%) и чита домаће новине често или повремено (77,9%).

Резултати показују да највећи број испитаника често или повремено посећује религијске објекте (85,2%), културне (72%) и спортске догађаје (60,5%), при чему су утврђене одређене разлике међу лицима у различитим општинама и типу насеља (Табела 65).

Табела 65. Учесталост посете културних и спортских догађаја и верских објеката (%)

	Често	Понекад	Никад
Културни догађаји	15,8	56,2	28,1
Спортски догађаји	16,7	43,8	39,4
Посета верских објеката	32	53,2	14,8

Извор: Аутор

Културни догађаји. Највећи број испитаника из свих Градова указао је да понекад посећују културне догађаје, те се у томе посебно издвајају лица са простора Града Ужица (71,2%). Значајан удео испитаника из Града Лесковца (37,5%) и Града Зрењанина (35,5%) не посећује ове догађаје. Испитаници из градских насеља у великом броју (69,6%) понекад посећује културне догађаје. Лица из осталих насеља такође су у највећем обиму изабрали опцију понекад (47,6%), уз значајан удео оних који не посећују ове догађаје (33,1%) (Табела 66). Утврђено је да не постоји статистички значајна разлика у учесталости посећивања културних догађаја међу испитаницима према Градовима ($p=0,082$; $\chi^2=11,21$), али да постоји између испитаника из градских и осталих насеља ($p=0,008$; $\chi^2=9,60$) (Табела 67).

Као што је споменуто, многи испитаници из сеоских насеља немају приступ културним догађајима у својим селима услед затварања домова култура или промена намене истих. Према речима многих, уколико желе да погледају неки културни садржај морају да иду у општински центар. То се нарочито на терену видело кроз интервјуе испитаника из насеља Велика Копашница и Слатина (Град Лесковац) у којима је удео повратника у укупној популацији међу највећима, а немају културних садржаја.

Спортски догађаји. Резултати показују да већина испитаника из Града Ужица понекад (63,5%), из Града Зрењанина (54,8%) и Града Зајечара (45,8%) никад не посећује спортске догађаје, док је у узорку лица из Града Лесковца готово исти удео оних који то чине понекад (44,4%) и никад (43,1%). Лица из градских насеља у највећем обиму то чине понекад (46,8%), док је удео лица из осталих насеља који не посећује ове догађаје (42,7%) и то чине понекад (41,9%) готово изједначен (Табела 66). Хи-квадрат тест показује да постоји статистички значајна разлика у учесталости посећивања спортских догађаја међу испитаницима према Градовима ($p=0,007$; $\chi^2=17,73$), док није утврђена статистички значајна разлика када су насеља

у питању ($p=0,461$; $\chi^2=1,54$) (Табела 67). Дешавања оваквог типа претежно не посећују жене и старија лица. Поједини су истакли да се у њиховим локалним самоуправама не организују спортски догађаји од националног значаја, те да је то један од разлога због којих и не посећују ова дешавања.

Верски објекти. Светиње најчешће посећују испитаници из Града Ужице (48,1%), док већина испитаника из Града Лесковца (69,4%) и Града Зрењанина (51,6%) то чини понекад. Лица из Града Зајечара су подељена по овом питању. Посматрано према типу насеља, већински испитаници и из градских насеља (58,2%) и из осталих насеља (50%) понекад посећују верске објекте (Табела 66). Резултати показују да постоји статистички значајна разлика у учесталости посете верских објеката међу испитаницима према Градовима ($p<0,001$; $\chi^2=29,32$), односно да не постоји према типу насеља ($p=0,140$; $\chi^2=3,93$) (Табела 67).

Табела 66. Учесталост посете културних и спортских догађаја и верских објеката према Градовима и типу насеља (%)

<i>Културни догађаји</i>			
Просторни оквир	Често	Понекад	Никад
Град Лесковац	12,5	50	37,5
Град Зајечар	20,8	54,2	25
Град Ужице	15,4	71,2	13,5
Град Зрењанин	16,1	48,4	35,5
Градска насеља	10,1	69,6	20,3
Остала насеља	19,4	47,6	33,1
<i>Спортски догађаји</i>			
Град Лесковац	12,5	44,4	43,1
Град Зајечар	22,9	31,3	45,8
Град Ужице	17,3	63,5	19,2
Град Зрењанин	16,1	29	54,8
Градска насеља	19	46,8	34,2
Остала насеља	15,3	41,9	42,7
<i>Верски објекти</i>			
Град Лесковац	25	69,4	5,6
Град Зајечар	27,1	39,6	33,3
Град Ужице	48,1	44,2	7,7
Град Зрењанин	29	51,6	19,4
Градска насеља	24,1	58,2	17,7
Остала насеља	37,1	50	12,9

Извор: Аутор

Табела 67. Резултати хи-квадрат теста - учесталост посете културних и спортских догађаја и верских објеката према Градовима и типу насеља

	Asympt. Sig (2-sided)	χ^2
<i>Културни догађаји</i>		
Градови	=0,082	=11,21
Тип насеља	=0,008	=9,60
<i>Спортски догађаји</i>		
Градови	=0,007	=17,73
Тип насеља	=0,461	=1,54
<i>Верски објекти</i>		
Градови	<0,001	=29,32
Тип насеља	=0,140	=3,93

Извор: Аутор

Током интервјуа је утврђено да су испитаници и у иностранству посећивали светиње. Посета религиозних објеката у државама пријема може се посматрати и са аспекта очувања традиције у иностранству (попут прославе крсне славе). По повратку у државу порекла испитаници из свих локалних самоуправа у високом обиму посећују светиње.

За разлику од учешћа испитаника у горе поменутих активностима, повратници су мање заинтересовани за чланство у неком од удружења повратника или неким од културних организација. Већина испитаника није члан ових организација (Табела 68). Као разлог томе, поједини су навели непостојање жеље и/или времена. Осим тога, већина испитаника је објаснила да није упозната са тим да постоје организације у Србији које окупљају повратне мигранте.

Табела 68. Чланство у удружењима и организацијама након повратка (%)

	Да	Не
Чланство у неком од удружења повратника	1	99
Чланство у некој од културних организација	3	97

Извор: Аутор

Економска реинтеграција. Укљученост на тржиште рада један је од најважнијих предуслова квалитетног живота радно способних лица по повратку. Као што је речено, неке од најчешћих потешкоћи у процесу реинтеграције везане су за ниске плате и немогућност проналажења посла у Србији. Стога, у овом делу, акценат је на испитаницима који се у процесу економске реинтеграције суочавају са наведеним потешкоћама.

Ниски приходи, као један од изазова у процесу реинтеграције, најчешће су навођени од стране жена, затим лица старости 35-39 година, лица која су разведена, испитаника са завршеном средњом школом и вишом/високом школом, те стално запослених лица. Слично, жене чешће од мушкараца, лица старости 30-34 године и лица са вишом/високом школом не могу да пронађу посао.

Изазови у домену економске реинтеграције неретко утичу и на остале аспекте живота. Један од испитаника је указао да због ниских примања и несигурности запослења, његова жена и он не планирају проширење породице.

Нама скоро једна цела плата иде на плаћање кирије и трошкове. Од када су кренула покупљења, нисам сигуран колико ћемо још моћи да останемо на овим радним местима...

Наши очекују од нас унуче, али ћемо на то морати да причекамо још мало, барем док се једно од нас не стабилизује с послом. (мушкарац, 36, Зрењанин)

Кроз разговор са испитаницима, утврђено је и да је незадовољство условима рада по повратку један од изазова са којима се сусрећу. Поједине испитанице ангажоване у приватном сектору, истакле су однос надређених према радницима као изразито значајан проблем са којим се сусрећу на радним позицијама.

Када дође роба, ви сте ти који морају да носе робу у гајбама. Нико те не пита што си женско... Ма ни да се понуде да помогну. Само носи, стављај, ређај... и то за никакав новац.

И у Аустрији су се слично опходили али је барем добро плаћено (жена, 52, Лесковац)

Мала зарада, као фактор потешкоће у процесу реинтеграције, у највећој мери је истакнута од стране испитаника из Града Лесковца (35%), а затим, у подједнаком обиму, и испитаника из Ужица (25%) и Зрењанина. Незадовољство малим зарадама је најмање присутне међу лица из Града Зајечара (15%). Међутим, немогућност проналажења посла по повратку, доминантно је заступљена међу испитаницима управо из Града Зајечара (66,7%), а у мањем обиму испитаника из Града Лесковца (2,2%) и Града Ужица (11,1%). У узорку испитаника из Града Зрењанина ниједно лице није истакло немогућност проналажења посла као потешкоћу у домену реинтеграције. Резултати показују да се испитаници из осталих насеља у већем обиму, у односу на испитанике из градских насеља, сусрећу са потешкоћама у домену мале зараде (55%) и немогућности проналажења посла (66,7%) (Табела 69). Полазећи од тога да је животни стандард у градским насељима већи у односу на остала насеља, овакви резултати су делимично очекивани. Управо су мала плата и/или немогућност проналажења посла разлози који утичу између осталог на унутрашње миграције становништва односно пресељавања на релацији село-град.

Табела 69. Фактори потешкоћа мала зарада и немогућност проналажења посла према Градовима и типу насеља (%)

	Град Лесковац	Град Зајечар	Град Ужице	Град Зрењанин	Градска насеља	Остала насеља
Мали зарада	35	15	25	25	45	55
Немогућност проналажења посла	22,2	66,7	11,1	/	33,3	66,7

Извор: Аутор

Политичка реинтеграција. Политички аспект реинтеграције сагледан је кроз питања о чланству у некој од политичких партија, учешће у решавању проблема заједнице и учесталости изласка на изборе. Истраживање показује да испитаници у већем обиму нису политички ангажовани и укључени у дешавања овог типа ни на локалном ни на државном нивоу. Готово сви испитаници нису политички активни, нити чланови политичких партија (92,1%). Скоро половина испитаника је истакла да не учествује (48,3%) и да понекад учествује у решавању проблема заједнице (42,4%), док је 9,4% испитаника истакло да је често укључена у ова питања. Гласање на изборима се издвојило као активност у којој учествује већи број испитаника. На изборима редовно излази више од половине (58,1%) испитаника, а понекад 28,6% (Табела 70).

Табела 70. Политички аспект реинтеграције (%)

	Да	Не	
Члан сам неке од политичких партија	7,9	92,1	
Учесталост учествовања у наведеним активностима			
	Често	Понекад	Никад
Учествовање у решавању проблема заједнице	9,4	42,4	48,3
Гласање на изборима	58,1	28,6	11,8

Извор: Аутор

Већина анкетираних је објаснило да политичко ангажовање захтева одређену посвећеност и одговорност, те да немају посебну жељу да се ангажују на том пољу. Поједини су истакли да после дугогодишњег напорног рада у иностранству повратак и живот у држави порекла желе да проведу у миру, те да политичке активности као такве никада нису у домену њиховог интересовања. Ово је нарочит случај са пензионерима повратницима који у највећој мери не учествују у политичким активностима.

Има ко треба тиме да се бави, нисам више способан за такве ствари. Млади нека се ангажују, на њима остаје све... Нарadio сам се до сад, доста ми је посла за два живота.
(мушкарац, 72, Ужице)

Млађи повратници истичу да немају времена ни жеље за политичко ангажовање.

Не занима ме политика, а нарочито не ствари за које знам да не могу да својим залагањем променим. (мушкарац, 29, Лесковац)

Учествовање у решавању проблема заједнице. Већина испитаника из Града Зајечара (66,7%) и Града Зрењанина (58,1%) не учествује у решавању проблема заједнице. Лица из Града Ужица (51,9%) и Града Лесковца (51,4%) већински су истакла да то чине понекад. Више од половине испитаника из градских насеља (54,4%) не учествује у решавању проблема заједнице, док је удео оних из осталих насеља који се не баве овим питањима (44,4%) и оних који понекад учествују (43,5%) готово исти (Табела 71).

Гласање на изборима. Испитаници из свих Градова, као и испитаници и из градских и из осталих насеља, већински су указала да гласају на изборима. Посебно се могу издвојити лица из Града Ужица (78,8%) и лица из осталих насеља (62,8%) која у највећем обиму гласају на изборима (Табела 71).

Табела 71. Учешће у решавању проблема заједнице и гласање на изборима према Градовима и типу насеља (%)

<i>Учествовање у решавању проблема заједнице</i>			
Просторни оквир	Често	Понекад	Никад
Град Лесковац	8,3	51,4	40,3
Град Зајечар	8,3	25	66,7
Град Ужице	11,5	51,9	36,5
Град Зрењанин	9,7	32,3	58,1
Градска насеља	5,1	40,5	54,4
Остала насеља	12,1	43,5	44,4
<i>Гласање на изборима</i>			
Град Лесковац	61,1	33,3	5,6
Град Зајечар	42,2	31,1	26,7
Град Ужице	78,8	19,2	1,9
Град Зрењанин	45,2	32,3	22,6
Градска насеља	53,2	36,7	10,1
Остала насеља	62,8	24	13,2

Извор: Аутор

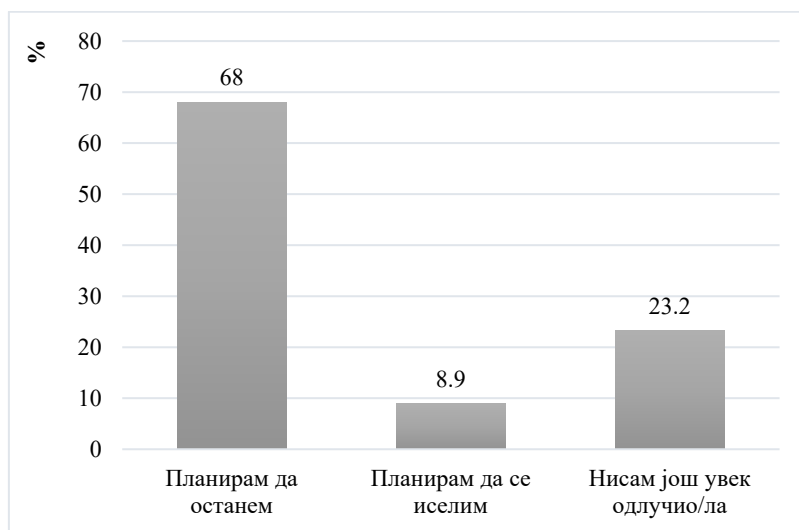
Резултати показују да не постоји статистички значајна разлика у учесталости учешћа испитаника у решавању проблема заједнице ($p=0,160$; $\chi^2=3,67$) и учесталости гласања на изборима ($p=0,149$; $\chi^2=3,81$) према типу насеља (Табела 72).

Табела 72. Резултати хи-квадрат теста - учешће у решавању проблема заједнице и гласање на изборима према Градовима и типу насеља

	Asympt. Sig (2-sided)	χ^2
<i>Учествујем у решавању проблема заједнице</i>		
Тип насеља	=0,160	=3,67
<i>Гласам на изборима</i>		
Тип насеља	=0,149	=3,81

Извор: Аутор

Намере о секундарној емиграцији. Утврђивање намера о секундарној емиграцији и сагледавање фактора који утичу на одлуку испитаника да (не) остану у Србију представља изузетно важан аспект истраживања. Формулисање карактеристика одрживости повратка омогућава да се утврди карактер миграционог циклуса испитаника, односно да се дефинишу намере о будућим миграционим корацима. Истраживањем је утврђено да већина испитаника планира да у свом месту порекла остане до краја живота (68%). Око петине (23,2%) још увек није одлучио да ли ће остати у Србији или ће се иселити, док 8,9% испитаника не планира да остане у држави порекла до краја живота (Слика 65).

Слика 65. Намере о останку/секундарној емиграције

Извор: Аутор

Међутим, резултати о намерама о секундарној емиграцији захтевају детаљније објашњење које је неопходно да укључи анализу ставова испитаника према социо-демографским карактеристикама. Утврђено је да лица старости 65+ (97,8%), лица са непотпуном основном школом/завршеном основном школом (94,8%) и економски неактивна лица (94,2%) доминантно не намеравају да се иселе. Остали испитаници, првенствено лица у старосној категорији 20-64, лица са вишом/високом школом и факултетом и економски активна лица у знатно већој мери још увек нису одлучила да ли ће се иселити, при чему је и удео оних који намеравају да се иселе у овим категоријама знатно већи. Примећено је да у погледу полне структуре, више од половине и једне и друге категорије планира да остане у Србији, уз већи удео мушкараца (73,2%). Жене су у већем обиму истакле да још увек нису одлучиле (27,6%), при чему је и већи удео жена које планирају да се иселе (13,2%) у односу на мушкарце (6,3%) (Табела 73).

Табела 73. Социо-демографске карактеристике испитаника и намере о останку/секундарној емиграцији (%)

Обележја		Планови о останку/секундарној емиграцији		
		Планирам да останем	Планирам да се иселим	Још увек нисам одлучио/ла
Полна структура	мушкарци	73,2	6,3	20,5
	жене	59,2	13,2	27,6
Старосна структура	20-64	44,5	15,5	40
	65+	97,8	1,1	1,1
Образовна структура	непотпуна основна школа/завршена основна школа	94,8	1,7	3,4
	завршена средња школа	65,9	9,9	24,2
	виша/висока школа и факултет	43,1	15,7	41,2
Економска активност	економски активни	40,6	16,7	42,7
	економски неактивни	94,2	1,9	3,8

Извор: Аутор

*испитаници који су у склопу питања о економској активности изабрали опцију *друго* искључени су из даље анализе

Резултати показују да постоји статистички значајна разлика међу испитаницима у погледу старосне структуре ($p < 0,001$; $\chi^2 = 65,06$), образовне структуре ($p < 0,001$; $\chi^2 = 34,14$) и економске активности ($p < 0,001$; $\chi^2 = 66,50$) према њиховим намерама у погледу останка односно секундарне емиграције, док није утврђена статистички значајна разлика у пропорцији жена у односу на пропорцију мушкараца који планирају да остану ($p = 0,084$; $\chi^2 = 4,94$) (Табела 74).

Табела 74. Резултати хи-квадрат теста - социо-демографске карактеристике испитаника и намере о останку/секундарној емиграцији

	Asympt. Sig (2-sided)	χ^2
Полна структура	=0,084	=4,94
Старосна структура	<0,001	=65,06
Образовна структура	<0,001	=34,14
Економска активност	<0,001	=66,50

Извор: Аутор

Најизраженије намере о останку примећене су у узорку испитаника из Града Лесковца (80,6%) и Града Ужица (74%). Испитаници из Зрењанина већински планирају да остану (61,3%), са значајним уделом оних који још увек нису одлучили да ли ће остати или ће се иселити (25,8%). Најравномернија расподела према намерама о останку/секундарној емиграцији примећена је међу лица са простора Града Зајечара (планирам да останем: 48,9%; планирам да се иселим: 14,9%; још увек нисам одлучио/ла: 36,2%). Резултати показују да више од две трећине испитаника из осталих насеља планира да остане (76,2%), док међу испитаницима из градских насеља, иако већински планирају да остану (56,4%), присутан је значајан део оних који још увек нису одлучили (30,8%) и мањи део оних који планирају да се иселе (12,8%) (Табела 75).

Табела 75. Намере о останку/секундарној емиграцији према Градовима и типу насеља (%)

Просторни оквир	Планирам да останем	Планирам да се иселим	Још увек нисам одлучио/ла
Град Лесковац	80,6	6,9	12,5
Град Зајечар	48,9	14,9	36,2
Град Ужице	74	4	22
Град Зрењанин	61,3	12,9	25,8
Градска насеља	56,4	12,8	30,8
Остала насеља	76,2	6,6	17,2

Извор: Аутор

Хи-квадрат тест утврдио је постојање статистички значајне разлике у узорку испитаника према Градовима ($p=0,014$; $\chi^2=15,93$) и према типу насеља ($p=0,013$; $\chi^2=8,68$) када су њихове намере о секундарној емиграцији у питању (Табела 76).

Табела 76. Резултати хи-квадрат теста - намере о останку/секундарној емиграцији према Градовима и типу насеља

	Asympt. Sig (2-sided)	χ^2
Према Градовима	=0,014	=15,93
Тип насеља	=0,013	=8,68

Извор: Аутор

Полазећи од претпоставке да ће лица која су задовољнија животом у већој мери планирати да свој живот наставе у Србији, дефинисана је и **Хипотеза 6**: *Намере о секундарној емиграцији су директно пропорционалне степену задовољства квалитетом живота испитаника по повратку*. Стога, у процедуру су укључена иста питања: *Да ли планирате да останете у тренутном месту боравка до краја живота?* и *Колико сте задовољни својим животом након повратка?* У склопу питања о задовољству квалитетом живота испитаници су на Ликертовој скали имали могућност да изаберу један од пет понуђених модалитета (1: јако незадовољан/а; 2: незадовољан/а; 3: делимично задовољан/а; 4: задовољан/а; 5: јако задовољан/а).

У ову сврху примењен је Крушкар-Волис тест којим је указано на постојање значајне статистичке разлике ($p<0,001$) између испитаних варијабли, са утврђеном вредношћу $\chi^2=34,12$, на основу чега се може потврдити **Хипотеза 6**. Крушкар-Волист тестом је утврђена статистички значајна разлика задовољства квалитетом живота три групе испитаника – оних који планирају да остану у држави порекла, они који још увек нису одлучили и они који планирају да се иселе. Група испитаника која планира да остане у држави порекла има већи медијални резултат ($M=4,22$) у односу на остале две групе (Табела 77). Другим речима, они који планирају да остану су најзадовољнији квалитетом живота по повратку, док они који планирају да се иселе су најмање задовољни квалитетом живота.

Табела 77. Резултати Крушкар-Волис теста - намере о останку/секундарној емиграцији и степен задовољства квалитетом живота по повратку

Намере о останку/секундарној емиграцији	N	Mean (M)	Std. Deviation	Asymp. Sig	df	Kruskal-Wallis H
Планирам да останем	137	4,22	0,694	<0,001	2	34,12
Планирам да се иселим	18	2,94	0,938			
Још увек нисам одлучио/ла	47	3,51	1,231			
Укупно	202	3,94	0,965			

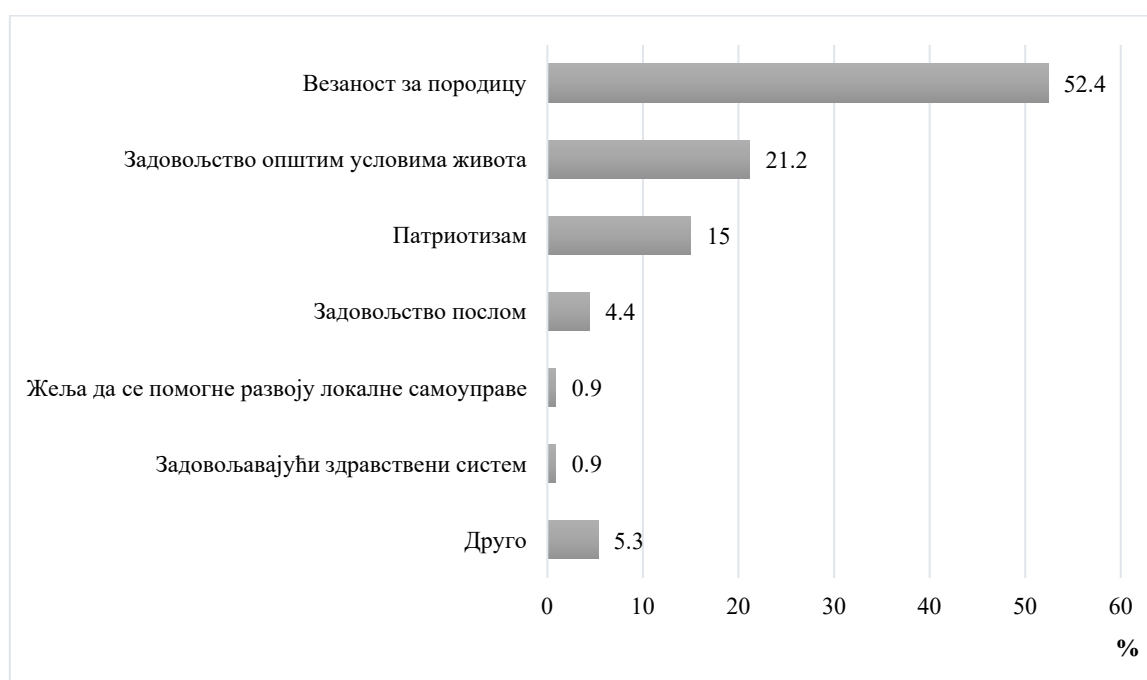
Извор: Аутор

Фактори останка. Испитаници који немају намеру да поново учествују у миграцијама, међу факторима останка издвојили су везаност за породицу (52,4%), а затим и задовољство општим условима живота (21,2%) и патриотизам (15%). Остали наведени фактори немају значајнији утицај на одлуку о останку у држави порекла (Слика 66). Важно је указати да је 31 испитаник односно 15,3% узорка навело више од једног фактора останка. У склопу истих, истичу се везаност за породицу и патриотизам, као и везаност за породицу, задовољство општим условима живота и патриотизам.

Не планирам за сад да идем у иностранство... Породица ми је овде и имам посао. Није сада баш толико лоше овде, као што је било пре тридесет година. (мушкарац, 56, Лесковац)

Поједини испитаници, претежно пензионери, су током интервјуа указали да због година и њихових могућности, иселјавање није више опција. Неки од пензионера са којима је обављен разговор истакли су да желе да свој живот заврше у Србији, у држави у којој су се родили.

Немам куд' одавде. Овде сам се родио, овде ћу и да умрем. Ту ми је и жена... Моје време да се селим из места у место је прошло. (мушкарац, 73, Зрењанин)

Слика 66. Фактори останка испитаника у држави порекла

Извор: Аутор

Везаност за породицу као доминантан фактор останка, посебно су наводиле жене, лица старости 50-54 године, разведена лица, испитаници који имају завршену вишу/високу школу и лица која обављају повремено/привремене послове. Задовољство општим условима живота као разлог останка у Србији већински је присутан у популацији жена, лица старости 75-79 година и 70-74, испитаника који су удовци/удовице, лица са непотпуном основном школом и пензионери.

Лица из Града Лесковца (34%) у највећем обиму истакла су значај фактора везаности за породицу као разлог њиховог останка у Србији. Следе испитаници из Града Ужица (24,5%), Града Зајечара (22,3%) и Града Зрењанина (19,1%). Готово половина оних која су истакли да не планирају да се иселјавају због задовољства општим условима живота су са простора Града Лесковца (48,6%). Овај фактор останка су затим навела у већој мери и лица из Града Ужица (27%), а у најмањем обиму испитаници из Града Зајечара (10,8%) и Града Зрењанина (13,5%). Везаност за породицу је значајан фактор останка за испитанике и из осталих насеља (53,2%) и из градских насеља (46,8%). Међутим, када је реч о фактору задовољства општим условима живота као фактору останка, примећена је јасна разлика између лица из осталих насеља

(86,5%) и из градских насеља (13,5%) (Табела 78). Ова разлика не значи нужно да су лица из градских насеља незадовољна квалитетом живота након повратка (што су показали резултати о задовољству квалитетом живота по повратку), већ да су други фактори важнији за њихов останак, попут везаност за породицу и патриотизам.

Табела 78. Фактори останка везаност за породицу и задовољство општим условима према Градовима и типу насеља (%)

	Град Лесковац	Град Зајечар	Град Ужице	Град Зрењанин	Градска насеља	Остала насеља
Везаност за породицу	34	22,3	24,5	19,1	46,8	53,2
Задовољство општим условима живота	48,6	10,8	27	13,5	13,5	86,5

Извор: Аутор

Фактори секундарне емиграција. Разлози секундарне миграције у великој мери се поклапају са разлозима примарне емиграције испитаника. Наиме, испитаници који планирају да се иселе и они који још увек нису одлучили, у највећем обиму издвајају лошу економску ситуацију (20,7%) и незадовољство квалитетом живота (15,2%) као доминантне факторе иселавања. Осим поменутих, истичу се и немогућност запослења (10,4%), жеља за новим искуством (9,8%) и незадовољство друштвеним уређењем (9,2%) као значајни фактори због којих би се испитаници поново иселили (Слика 67).

Слика 67. Фактори секундарне миграције испитаника

Извор: Аутор

Посматрано према социо-демографским карактеристикама испитаника, о секундарној емиграцији већински размишљају жене, лица старости 35-39 година, лица која нису у брачној заједници, високообразована лица, студенти и лица која обављају повремено/привремене послове. Око 18,2% испитаника је навело два или више од два фактора иселавања. И у овом случају могуће је идентификовати поједине комбинације фактора које су се посебно истакле, и то првенствено лоша економска ситуација и немогућност запослења, као и незадовољство квалитетом живота и незадовољство друштвеним уређењем.

Поједини испитаници, и то најчешће жене, истакле су да би се иселиле због боље будућности своје деце и чињенице да приходима не могу да задовоље услове живота својим породицама.

Моја плате је 53 хиљаде, супруг има дупло више. Нас четворо не можемо да се изборимо на месечном нивоу са 160 хиљада динара... Почела сам да учим немачки, па ћемо да видимо. Планирамо да се породично иселимо у Немачку. (жена, 35, Лесковац)

Није добро. Никако није добро. Иселила бих се, и то највише због своје деце. Зашто да се они пате овде... у беспарици да живе... Али није лако да се одлучиш на такав корак... Да се разумемо, није ни у иностранству сјајно, али се барем не нервираш око основних ствари за живот. (жена, 56, Ужице)

Лоша економска ситуација као потенцијални фактор секундарне емиграције посебно је заступљена код жена, лица старости 35-39 година, разведених лица, лица која имају децу, лица која имају завршену средњу школу и испитаника који обављају повремено/привремене послове. Незадовољство квалитетом живота као детерминанту исељавања истакли су мушкарци, лица старости 30-34 година, лица која су у браку, испитаници који имају децу, високообразована лица и лица која имају стално запослење.

Иселио бих се поново и планирам увелико да се иселим код сестре у Минхен. Њен муж и она годинама живе тамо. Ја сам већ био код њих и радио на грађевини... Видиш и сама да сви одлазе одавде... Није да једна ствар није како треба, све треба да се мења. (мушкарац, 34, Лесковац)

Испитаници из Града Лесковца (35,7%) и Града Ужица (35,7%) у истом обиму су истакли лошу економску ситуацију као фактор секундарне емиграције, а затим и лица из Града Зрењанина (21,4%) и Града Зајечара (7,1%). Незадовољство квалитетом живота већински су навели испитаници из Града Лесковца (60%), и у мањој мери лица из Града Зајечара (20%) и Града Ужица (20%). Испитаници из Града Зрењанина овај фактор секундарне емиграције нису истакли као значајан у њиховој одлуци о исељавању. Посматрано према типу насеља, и незадовољство квалитетом живота (60%) и лоша економска ситуација (57,1%) у нешто већој мери наводили су испитаници из осталих насеља у односу на градска (Табела 79). Испитаници из Града Зајечара као факторе секундарне емиграције најчешће су наводили могућност запослења у иностранству и могућност напредовања у каријери у иностранству, а испитаници из Града Зрењанина породичне разлоге, комбинацију фактора: лоша економска ситуација и немогућност запослења, и сет фактора: незадовољство квалитетом живота и незадовољство друштвеним уређењем.

Табела 79. Фактори секундарне емиграције лоша економска ситуација и незадовољство квалитетом живота према Градовима и типу насеља (%)

	Град Лесковац	Град Зајечар	Град Ужице	Град Зрењанин	Градска насеља	Остала насеља
Лоша економска ситуација	35,7	7,1	35,7	21,4	42,9	57,1
Незадовољство квалитетом живота	60	20	20	/	40	60

Извор: Аутор

Препоруке испитаника у контексту одрживости повратних миграција. Важан предуслов за формирање мера и препорука у циљу одрживости повратних миграција и креирања окружења у којима испитаници неће имати потребу за поновним исељавањем, јесте дефинисање услова од стране испитаника како би остали у Србији. Међу доминантним факторима издвајају се бољи животни стандард (20,5%), могућност веће зараде (13,4%), уређеније друштво (13%), побољшање економске ситуације (11,7%) и боља здравствена заштита (10,1%). Осим ових, међу значајнијима истиче се и могућност сталног запослења

(9,1%). Готово трећина испитаника (31%) навела је неопходност побољшања више услова како би остали, и то најчешће у погледу могућности веће зараде, побољшања економске ситуације, и бољи животни стандард и могућност запослења и могућност веће зараде (Слика 68).

Слика 68. Услови који треба да буду задовољени у циљу одрживог повратка
Извор: Аутор

Све треба да се мења. Почевши од тога да мора да се уважава знање и образовање. Е, када достигнумо тај степен, онда да се крене са запошљавањем људи по заслугама и по дипломи. (мушкарац, 36, Зрењанин)

Највећи проблем је што не може да се пронађе нормалан посао. Људи су разочарани, обесхрабрени и нормално је да одлазе... Ова наша држава је постала као ваишар на коме се не зна ко пије ко плаћа. Корупција на све стране... Мислим да већина само жели основне услове за живот. Када би се то испунило, много мање би се сви исељавали. (жена, 56, Ужице)

Побољшање животног стандарда као услова који би утицао на трајан останак, првенствено су наводили мушкарци, лица старости 25-29 година, лица која нису у брачној заједници, лица која имају децу, лица која имају завршену средњу школу и вишу/високу школу и лица која обављају повремено/привремене послове. Могућност веће зараде као фактор останка присутан је у већој мери код жена, лица старости 50-54 године, лица која нису у браку, испитаника који имају децу, високообразованих лица (основне и мастер/магистарске студије) и лица која имају стални посао.

9.5. Повратне миграције и развој

Улога повратних миграција у погледу развоја државе порекла у овој докторској дисертацији сагледана је у контексту значаја финансијског, људског и друштвеног капитала повратника. С обзиром на различито искуство емиграционог процеса и реинтеграције, јасно је да се не може очекивати да ће сви повратници остварити исти допринос. Свакако, у узорку анкетног истраживања укључена су и лица која су у могућности да путем финансија и/или преносом

знања, вештина и искуства допринесу напретку својих домаћинстава, а у одређеном обиму и ужег окружења.

Финансијски капитал. Важност финансијског капитала огледа се кроз финансијску подршку коју поједини пружају члановима домаћинства или широј породици у Србији, и кроз инвестиције ширег значаја. Истраживањем је утврђено да 64,5% испитаника често финансијски помаже чланове породице по повратку, а понекад то чини 27,6%. Осим чланова породице, у нешто мањем обиму повратници повремено (52,7%) и често (11,3%) финансијски помажу и чланове шире фамилије (Табела 80).

Табела 80. Учесталост финансијске подршке испитаника породици и широј фамилији (%)

	Често	Понекад	Никад
Финансијски помажем чланове породице	64,5	27,6	7,9
Финансијски помажем чланове шире фамилије	11,3	52,7	36

Извор: Аутор

Утврђено је да мушкарци, испитаници старосне групе 50-54 године, лица која су у браку, испитаници са завршеним факултетом и лица која имају стално запослење у већем обиму финансијски помажу чланове породице по повратку.

Испитаници из Града Ужица (76,9%), Града Лесковца (68,1%) и Града Зајечара (64,9%) већински су указала да често финансијски помажу чланове породице. Готово половина испитаника из Зрењанина (48,4%) понекад финансијски помаже чланове породице, уз значајно учешће оних који то чине често (35,5%). Посматрано према типу насеља, у оба узорка је присутан већински удео оних који често финансијски помажу чланове породице (Табела 81).

На другој страни, испитаници ређе финансијски помажу чланове шире фамилије у односу на чланове породице. Лица из Града Лесковца (66,7%) су у највећем обиму указала да то чине понекад, као и лица из Града Ужица (55,8%). Међу испитаницима из Града Зрењанина (54,8%) и Зајечара (50%) у највећој мери испитаници не помажу чланове шире фамилије (Табела 81).

Табела 81. Учесталост финансијске подршке испитаника породици и широј фамилији према Градовима и типу насеља (%)

<i>Финансијски помажем чланове породице</i>			
Просторни оквир	Често	Понекад	Никад
Град Лесковац	68,1	22,2	9,7
Град Зајечар	64,6	29,2	6,3
Град Ужице	76,9	21,2	1,9
Град Зрењанин	35,5	48,4	16,1
Градска насеља	67,1	29,1	3,8
Остала насеља	62,9	26,6	10,5
<i>Финансијски помажем чланове шире фамилије</i>			
Град Лесковац	8,3	66,7	25
Град Зајечар	12,5	37,5	50
Град Ужице	17,3	55,8	26,9
Град Зрењанин	6,5	38,7	54,8
Градска насеља	8,9	53,2	38
Остала насеља	12,9	52,4	34,7

Извор: Аутор

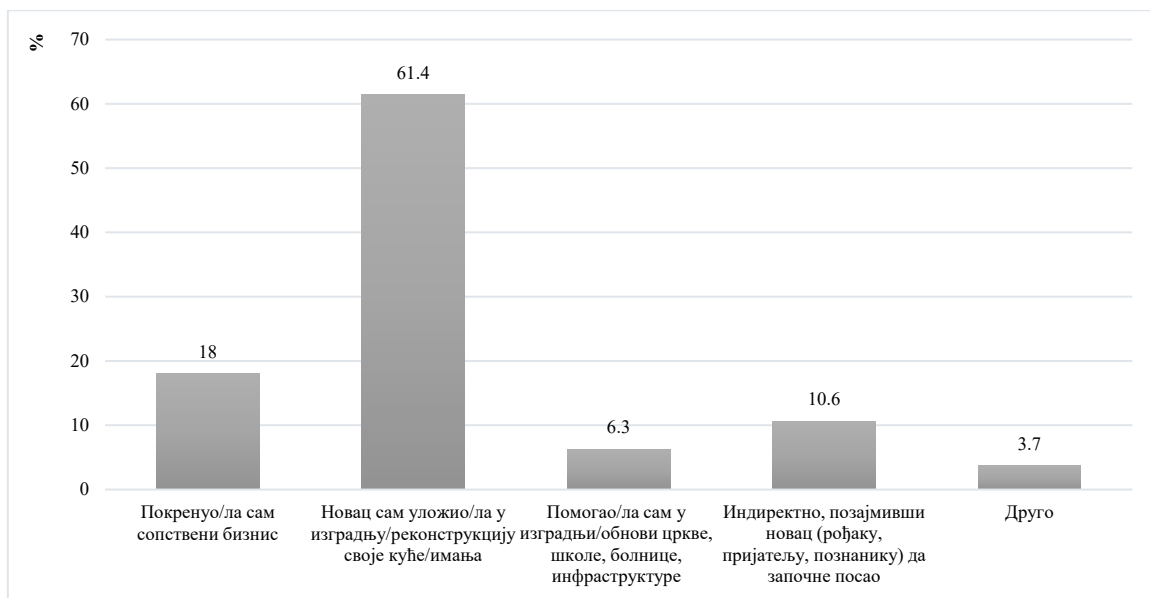
Резултати показују да не постоји статистички значајна разлика у учесталости испитаника према типу насеља са аспекта финансијске помоћи чланова породице ($p=0,226$; $\chi^2=2,97$), ни финансијске помоћи чланова шире фамилије ($p=0,655$; $\chi^2=0,84$) (Табела 82).

Табела 82. Резултати хи-квадрат теста - учесталост финансијске подршке испитаника породици и шиροј фамилији према Градовима и типу насеља

	Asympt. Sig (2-sided)	χ^2
<i>Финансијски помажем чланове породице</i>		
Тип насеља	=0,226	=2,97
<i>Финансијски помажем чланове шире фамилије</i>		
Тип насеља	=0,655	=0,84

Извор: Аутор

Финансијски капитал у функцији развоја локалне средине. Поред финансијске помоћи коју пружају својим породицама, пријатељима и рођацима, поједини повратни мигранти капитал стечен у иностранству преусмеравају и у друге активности. Око две трећине испитаника (73,8%) на неки начин је уложило финансијски капитал по повратку у Србију, док је 16,3% истакло да није било у могућности, а 9,9% није желело. Испитаници који су имали прилику да уложе у Србију, најчешће су новац улагали у изградњу/реконструкцију своје куће (61,4%). У мањем обиму испитаници су по повратку покренули посао (18%), позајмили новац рођаку, пријатељу, познанику да започне посао (10,6%) и помогли у изградњи/обнови цркве, школе, болнице, инфраструктуре. У другим активностима овог типа је учествовало 3,7% испитаника (Слика 69).

Слика 69. Инвестирање финансијског капитала по повратку

Извор: Аутор

Један од секретара месних заједница са простора Града Зајечара објаснио је да су лица која су се иселавала током 60-их и 70-их година прошлог века претежно улагала капитал у имања и куће/станове, јер нису имали проширене видике и сазнања да уштеђевину могу да уложе у активности које ће им донети профит. Исто тако, истакао је да су лица из сеоских насеља претежно куповала тракторе и друге пољопривредне машине, односно да су улагала новац у апаратуру коју нису користили током већег дела свог живота. Према његовим речима, појединци су инвестирали и више стотина хиљада евра за куће које су изградили док су били у иностранству и/или када су се вратили. Данас у тим кућама живе сами, те је, према његовом мишљењу, питање шта ће бити са тим објектима након њихове смрти. У узорку испитаника истичу се и лица која су по повратку купила станове/куће. И једна и друга врста улагања у непокретности захтевала је издвајање значајног капитала.

У циљу утврђивања сличности и разлика између испитаника који улажу финансијски капитал по повратку и оних који не улажу према Градовима и типу насеља, примењен је Хи-квадрат тест. Процедуром је поред питања о месту пребивалишта испитаника према Градовима и према типу насеља, обухваћено и питање *Да ли сте након повратка имали прилику да уложите финансијски капитал који сте стекли у иностранству?*. На основу овог питања сви одговори су подељени у две групе:

- они који су уложили капитал (покренуо/ла сам сопствени бизнис; уложио/ла сам новац у изградњу/реконструкцију своје куће и имања; помогао/ла сам у изградњи/обнови цркве, болнице, школе или инфраструктуре; индиректно сам позајмио новац (познанику, пријатељу или рођаку) да започне посао; друго) и
- они који нису (нисам у могућности; не желим).

Испитаници из свих Градова већински су уложили финансијски капитал на неки начин по повратку, при чему се посебно издвајају испитаници из Града Лесковца (86,1%) који су у највећем обиму учествовали у овој пракси. На другој страни, однос испитаника из Града Ужица је најједначенији у овом контексту (уложили финансијски капитал: 57,7%; нису уложили: 42,3%). Посматрано према типу насеља, резултати показују да су испитаници из осталих насеља (75%) и из градских насеља (73,4%) већински уложили финансије по повратку (Табела 83).

Табела 83. Инвестирање финансијског капитала по повратку према Градовима и типу насеља (%)

Обележја	Уложио/ла финансијски капитал	Није уложио/ла финансијски капитал
Град Лесковац	86,1	13,9
Град Зајечар	70,8	29,2
Град Ужице	57,7	42,3
Град Зрењанин	80,6	19,4
Градска насеља	73,4	26,6
Остала насеља	75	25

Извор: Аутор

Резултати Хи-квадрат теста са вредношћу $p=0,003$ и $\chi^2=13,75$ показују да постоји статистички значајна разлика међу испитаницима из Градова који су уложили финансијски капитал по повратку. Посматрано према типу насеља испитаника, вредности $p=0,931$ указују да не постоји статистички значајна разлика у пропорцији лица из градских насеља која улажу финансијски капитал у односу на испитанике из осталих насеља који улажу исти по повратку (Табела 84).

Табела 84. Резултати хи-квадрат теста - инвестирање финансијског капитала по повратку према Градовима и типу насеља

	Asympt. Sig (2-sided)	χ^2
Градови	=0,003	=13,75
	Asympt. Sig (2-sided)	Continuity corection
Тип насеља	=0,931	=0,008

Извор: Аутор

Повратници и предузетништво. Као једна од најважнијих активности испитаника по повратку издваја се њихово ангажовање у домену развоја предузетништва. Као што је речено у поглављу 9.2, удео испитаника који је указао да је покренуо посао по повратку није у

корелацији са бројем покренутих послова, будући да су у појединим случајевим анкету попунила и лица из истог домаћинства.

Резултати истраживања су показали да су неповерење у систем и страх од нестабилности услова на тржишту неки од најважнијих фактора који спречавају повратнике да улажу капитал у развој предузетништва у већем обиму. Примећено је и да су поједини неповерљиви у институције у Србији, те да је то један од разлога због којих финансије не улажу у пословне активности.

„Бизнис је скуп посао. Треба добро размислити пре улагања у окружењу у којем ниси стопроцентно сигуран да ће ти донети профит. Ја не бих био спреман да уложим новац у нешто што је несигурно“. (мушкарац, 75а, Зајечар).

Иако испитаници већински нису заинтересовани за предузетништво по повратку, могуће је издвојити примере добре праксе.

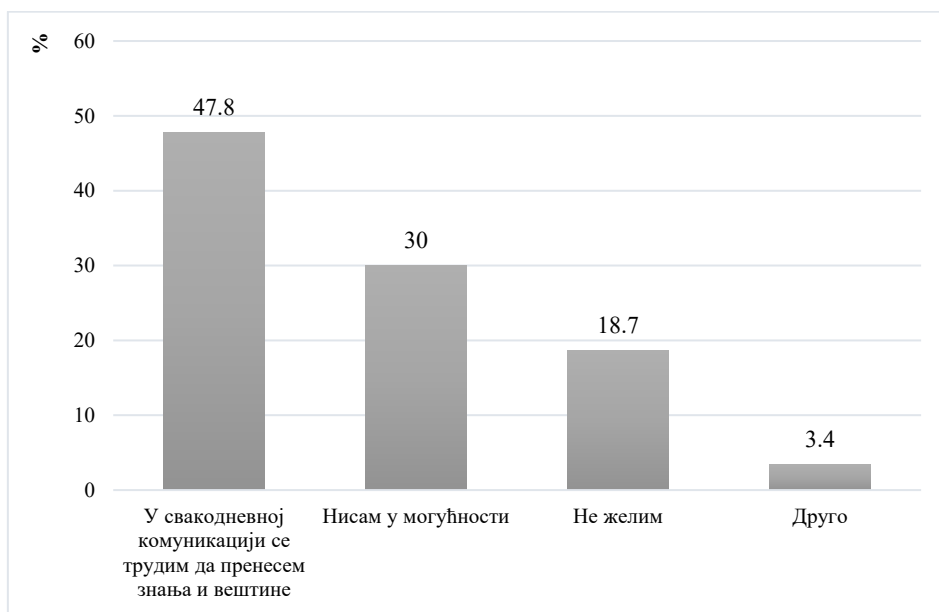
Град Лесковац: Као пример добре праксе у погледу развоја предузетништва истиче се случај испитаника (57) из Града Лесковца који након повратка из Швајцарске успешно послује у домену кућног текстила. Он се иселио у Луцерн 1987. године, а вратио се 1997. године. Његова жена и син су остали у Србији. Разлози његове емиграције су из домена економске природе. Како је објаснио, одлучио је да се исели у Швајцарску због веће зараде, иако је у Србији имао одговарајуће услове за живот. Након скоро деценију проведenu у иностранству одлучио је да се врати јер је његов син кренуо у школу, а он је желео да тај период живота буде уз своје дете.

Његове предузетничке активности започеле су још док је био у Луцерну. Пре него што се вратио купио је неколико локала у Лесковцу, јер је и пре емиграције желео да отвори бутик. По повратку постепено је кренуо са реализацијом циљева постављених пре иселјавања. Најпре је увозио робу, а затим је и сам започео производњу у дворишту своје куће, да би након извесног времена проширио капацитете и купио земљу на којој је изградио већи објекат. Како је истакао, после одређеног периода схватио је да је боља зарада у трговини, па је пословне активности усмерио ка томе. Више пажње посвећује veleпродаји и интернет продаји. Данас, око 95% робе увози, а 5% је из сопствене производње. У производњи запошљава четири радника, при чему истиче да је највећи број запослених у једном тренутку износио 35. Реорганизацију пословања је извршио у циљу повећања прихода и смањења расхода. Као један од највећих успеха и доприноса заједници сматра то што је помогао појединим радницима да сами започну посао и отворе фирме.

Говорећи о почецима и генерално о целокупном искуству пословања у Србији по повратку, објашњава да пут није био једноставан, али да се на крају труд, рад и залагање исплатило. Као један од највећих изазова у почетку истакао је дефицит капитала. Упркос томе што је годинама радио у иностранству, пословање је захтевало велика улагања. Нарочито уколико се крене од нуле и уколико се ради домаћински, како је истакао. Финансије су му биле потребне за куповину машина, сировина и слично. Истиче да је било најтеже док није успео да прода прву робу и умножи капитал. Међутим, наглашава да познаје повратнике који су имали више почетног капитала од њега, који су започели пословања, али да нису успели у својој намери да успешно послују. Стога, по њему капитал јесте важан, али су упорност, истрајност и жеља за успехом много важнији фактори. Његови планови су искључиво везани за Лесковац. Испитаник је истакао да због пословног успеха који је постигао, али и због породице, не планира да се поново исели.

Људски и друштвени капитал. Значај људског капитала повратника кроз трансфер знања, искуства и вештина на становништво државе порекла представља централни аспект анализе овог поглавља. Показало се да се висок удео испитаника труди да пренесе стечено искуство и знање у свакодневну комуникацију (47,8%) (Слика 70). Пренос искуства, знања и вештина одвија се приликом различитих дискусија испитаника са рођацима и пријатељима.

Испитаници најчешће истичу запажања из иностранства у домену различитих области, попут услова становања, кућних послова, исхране, односа са странцима, радне етике, искуства на радном месту и слично.

Слика 70. Пренос стеченог знање, искуства и вештина на локално становништво по повратку
Извор: Аутор

Међу значајнијим доприносом повратника истиче су њихова могућност и жеља да знање и вештине које су стекли у иностранству примењују у пословним активностима у Србији. Примењујући искуство које су стекли у иностранству, повратници унапређују постојеће капацитете предузећа у којима раде. Међу испитаницима који су радно активни, значајан удео њих (69,8%) је истакао да искуство и вештине стечене у иностранству примењују у пословним активностима. Посматрано према социо-демографским карактеристикама испитаника, искуство и вештине стечене у иностранству најчешће примењују мушкарци, лица у старосној групи 30-34, лица која су у браку, лица са завршеним факултетом-мастер/магистарске студије и са вишом/високом школом, као и лица са сталним запослењем.

Једна од испитаница која је у иностранству радила у фармацеутској индустрији, те је по повратку такође пронашла посао у овој грани индустрије, истакла је да је имала прилике да буде укључена у процес израде одређених фармацеутских препарата са којима се раније није сусретала. По повратку, уз одобрење шефа апотеке, стечене вештине и иновативне процедуре примењује у свом раду. Сличан случај је забележен и код испитанице која је у иностранству најпре радила у посластичарници, и у једном ресторану. Принцип рада примењује у свакодневним пословним активностима.

Занимљив пример је и у случају испитанице која је радила девет година у Кини. Она је објаснила да планира да у будућности отвори центар у којем би објединила неке од активности којима се бавила док је боравила у иностранству и којима се бави по повратку, а све по узору на сличне центре којих има у Кини.

Моја идеја је да отворим центар за јогу, плес и енглески у центру Града. Такви центри одлично послују у Кини... поента је да се енглески учи кроз игру и спорт... Надам се да ће ми се та жеља остварити. (жена, 35, Зајечар)

Полазећи од тога да су испитаници у државама дестинацијама имали прилику да успоставе различите контакте које одржавају и по повратку, не изненађује податак да је део испитаника управо захваљујући овим контактима успео да пронађе посао. Резултати истраживања су указали да је у узорку оних који су радно активни око петине испитаника (22,9%) захваљујући контактима из иностранства пронашло посао у Србији.

Један од таквих примера је испитаник који је у иностранству упознао лице из Србије које се вратило у државу и да је захваљујући његовој препоруци успео да добије посао. Једна од испитаница је путем апликације, коју је користила током боравка у Кини, по повратку ступила у контакт са појединим лицима из ове државе који раде у Бору. Захваљујући њима ангажована је повремено као преводилац.

Приликом сагледавања разлика између испитаника у погледу примене знања и вештина у пословним активностима у Србији према Градовима и типу насеља, у прорачун Хи-квадрат теста поред питања о месту пребивалишта и типу насеља, укључено је и питање *Искуство и вештине које сам стекао/ла у иностранству примењујем у пословним активностима*, те да су сагледани само одговори испитаника *Да* и *Не*. Испитаници који су навели у склопу овог питања да нису радно активни, као и они чији је одговор био не знам, нису обухваћени овим тестом.

Испитаници из свих локалних самоуправа већински примењују знања и вештине стечена у иностранству у пословним активностима, при чему предњаче лица из Града Зајечара (81,8%), док се у најмањем обиму истичу испитаници из Града Ужица (61,8%). Лица из градских насеља (83,6%) у већем обиму примењују стечена знања и вештине у пословним активностима од оних из осталих насеља (59,5%) (Табела 85).

Табела 85. Примена људског капитала испитаника у пословне активности по повратку према Градовима и типу насеља (%)

Обележја	Примењујем вештине и знања у пословним активностима	Не примењујем вештине и знања у пословним активностима
Град Лесковац	66,7	33,3
Град Зајечар	81,8	18,2
Град Ужице	61,8	38,2
Град Зрењанин	69,6	30,4
Градска насеља	83,6	16,4
Остала насеља	59,5	40,5

Извор: Аутор

Утврђена вредност $p=0,323$ указује да не постоји статистички значајна разлика међу испитаницима који улажу финансијски капитал у односу на оне који не улажу према Градовима. Супротно, сагледано са аспекта испитаника према типу насеља утврђена је сигнификантност на нивоу $p=0,006$, што упућује на закључак се пропорција лица из градских насеља који примењују искуства и вештине у пословним активностима статистички значајно разликује од лица из осталих насеља која то чине (Табела 86). Испитаници из градских насеља у већој мери су економски активнији, у односу на оне из осталих насеља, што утиче на то да имају и већу могућност да стечено знање примене у пословним активностима.

Табела 86. Резултати хи-квадрат теста - примена људског капитала испитаника у пословне активности по повратку према Градовима и типу насеља

	Asympt. Sig (2-sided)	χ^2
Градови	=0,323	=3,48
	Asympt. Sig (2-sided)	Continuity correction
Тип насеља	=0,006	=7,63

Извор: Аутор

Дужина боравка у иностранству и улога повратника у развојним активностима по повратку. Претпоставке да од дужине боравка у иностранству зависе активности испитаника у домену инвестирања финансијског капитала и примене знања и вештина у пословним активностима, била је основа за дефинисање *Хипотезе 7: Развојне активности повратника у држави порекла се разликују у односу на дужину боравка у иностранству*. Из ове хипотезе произашле су две подхипотезе:

- Хипотеза 7.1: *Инвестирање финансијског капитала у држави порекла се статистички значајно разликује у односу на дужину боравка у иностранству.*
- Хипотеза 7.2: *Примена искуства, знања и вештина у пословним активностима по повратку се статистички значајно разликује у односу на дужину боравка у иностранству.*

За потребе тестирања наведене хипотезе примењен је Ман-Витнијев У тест. У првом случају, приликом тестирања *Хипотезе 7.1*, у процедуру су укључена питања *Колико сте дуго били у иностранству?* и *Да ли сте након повратка имали прилику да уложите финансијски капитал који сте стекли у иностранству?* Важно је истаћи да су и у овом случају сви испитаници подељени у две групе:

- они који су уложили капитал (покренуо/ла сам сопствени бизнис; уложио/ла сам новац у изградњи/реконструкцији своје куће и имања; помогао/ла сам у изградњи/обнови цркве, болнице, школе или инфраструктуре; индиректно сам позајмио новац (познанику, пријатељу или рођаку да започне посао; друго) и
- они који нису (нисам у могућности; не желим).

Резултати Ман-Витнијевог У теста ($Z=-1,959$; $p=0,050$) показују да је током испитивања рангова унутар две групе Дужине боравка у иностранству и Инвестирање финансијског капитала по повратку, утврђена статистички значајна разлика, чиме се потврђује *Хипотеза 7.1: Инвестирање финансијског капитала у држави порекла се статистички значајно разликује у односу на дужину боравка у иностранству*. Непрекидна променљива је просечно већа у групи у којој су испитаници који су уложили финансијски капитал по повратку, односно овде је реч о групи лица која су у просеку дуже боравила у иностранству од друге групе која није улагала финансије (Табела 87).

Табела 87. Резултати Ман-Витнијевог У теста - улагање финансијског капитала по повратку и дужина боравка у иностранству

Ман-Витнијев У тест	Дужина боравка у иностранству		N	Mean (M)	Std. Deviation	Asymp. Sig 2-tailed	Z
	Инвестирање финансијског капитала по повратку	Да	151	3,46	1,872	=0,050	=-1,959
		Не	52	2,88	1,789		

Извор: Аутор

У другом случају, приликом тестирања *Хипотезе 7.2*, укрштени су одговори *Колико сте дуго били у иностранству?* и *Искуство и вештине које сам стекао/ла у иностранству примењујем у пословним активностима*. Када је реч о другом питању и овом приликом су у калкулацију укључени само одговори испитаника *Да* и *Не*. То значи да у процедуру нису укључени испитаници који су навели у склопу овог питања да нису радно активни и лица која су као одговор навела не знам.

На основу добијених резултата ($p=0,140$), закључује се да разлика између посматраних група није статистички значајна. Стога се *Хипотеза 7.2: Примена искуства, знања и вештина у пословним активностима по повратку се статистички значајно разликује у односу на дужину боравка у иностранству* оповргава. Ман Витнијев У тест није пронашао статистички значајну разлику у дужини боравка у иностранству између оних који примењују вештине и знања у пословним активностима и оних који исте не примењују (Табела 88).

Табела 88. Резултати Ман-Витнијевог У теста - примена вештина и знања у пословним активностима и дужина боравка у иностранству

Ман-Витнијев У тест	Дужина боравка у иностранству		N	Mean	Std. Deviation	Asymp. Sig 2-tailed	Z
	Примена вештина и знања у пословним активностима	Да	90	2,70	1,604		
		Не	39	3,21	1,780		

Извор: Аутор

10. ДИСКУСИЈА

Резултати теренског истраживања показала су да категорија повратних миграната укључује лица чије се карактеристике миграционог циклуса разликују према њиховим социо-демографским карактеристикама, времену исељавања, дужини боравака у иностранству, разлозима повратка, искуству реинтеграције и намерама о останку, односно секундарној емиграцији. На основу тога, могуће је издвојити две категорије повратника.

Прва категорија претежно укључује испитанике који су се иселили током 60-их и 70-их година 20. века и који су провели цео или велики део свог радног века у иностранству. Емиграција ових лица била је претежно подстакнута лошом економском ситуацијом, сиромаштвом, и/или немогућностима запослења. Њихово искуство боравака ван граница земље се разликовало у контексту - да ли су се иселили сами, да ли су имали неког рођака, пријатеља или познаника у иностранству, да ли су били задовољни послом/условима рада/школовања, колико су се осећали прихваћено од стране друштва у држави пријема, да ли су и колико често остваривали контакт са државом порекла, да ли су и колико често слали дознаке и да ли су и колико често посећивали породице, родбину и пријатеље у Србији. Лица из ове категорије су се претежно вратила услед носталгије за домовином и/или жељом да пензионерске дане проведу у Србији. Повратак жена из ове групе неретко се одвија и под наговором партнера.

У већини случајева они су задовољни квалитетом живота у Србији. Претежно се не сусрећу са потешкоћама (изузев здравственог система који је део повратника пензионера навео као потешкоћу у процесу реинтеграције) и у највећој мери не планирају даљу емиграцију. Будући да су добар део радног века провели у иностранству (најчешће више од 30 година), стекли су одређене финансије којима могу да обезбеде живот којим ће бити задовољни. Социјални живот већине њих је динамичан и у домену социјалне реинтеграције не сусрећу се са посебним изазовима. Ипак, испоставило се да поједини испитаници старости 75+ имају здравствене проблеме које у одређеној мери ограничавају њихову социјализацију и учешће у друштвеним активностима. Говорећи о политичкој реинтеграцији, ови испитаници ретко учествују у решавању проблема заједнице, али већински редовно гласају на изборима. Пензионери повратници немају афинитете да учествују у покретању предузетништва или да се баве питањима од значаја за развој локалне самоуправе. Најчешће улажу у реконструкцију/изградњу своје куће, и/или у случајевима када чланови њихове породице живе у Србији, помажу им финансијски.

Друга категорија повратника укључује лица која су се иселила претежно током 80-их и 90-их година прошлог века или на почетку 21. века. Њихова емиграција подстакнута је различитим факторима. Осим лоше економске ситуације и немогућности запослења, лица из ове категорије су у миграцијама учествовали и из других, претежно породичних разлога, услед жеље за новим искуством, због школовања, али и због бољих пословних прилика у иностранству. Емиграција лица током 90-их година 20. века била је подстакнута и политичким факторима. Управо су фактори емиграције, касније, у многоне обликовали њихов боравак у иностранству. У складу са искуством боравака у иностранству, али и околностима у држави порекла, фактори који су условили њихов повратак су разноврснији у односу на испитанике из прве групе. Осим носталгије за домовином, могућност запослења у Србији, брига о деци, повратак због деце/родитеља, несигурност посла у иностранству, завршетак уговора о раду, издвојили су се као значајни фактори повратка. И док се ови испитаници у домену социјалне реинтеграције не сусрећу са посебним изазовима, то није случај за поједине са економском реинтеграцијом. Најчешћи изазови у домену економске реинтеграције појединих повратника су везана за немогућност проналазка посла или незадовољства условима рада/примањима. Ова лица у мањој мери гласају на изборима, а такође нису у великом обиму укључена у питања решавања проблема заједнице. Повратници из ове категорије у већој мери планирају да емигрирају у иностранству, нарочито високообразована лица.

Велика пажња у докторској дисертацији посвећена је сагледавању фактора који утичу на повратне миграционе токове. Анкетни упитник је укључио у разматрање бројне одбијајуће (push) и привлачне (pull) факторе, како би се што адекватније дошло до одговора *Зашто се мигранти враћају у државу порекла*. Резултати истраживања показују да повратне миграције могу бити последица индивидуалне одлуке појединца и/или заједничке одлуке више лица, најчешће чланова породице. Утврђено је да су носталгија за домовином и жеља да се пензионерски дани проведу у Србији основни фактори повратних миграција. Значајно је истаћи да су породични разлози у дисертацији сагледани кроз шест категорија, и то: повратак на наговор партнера, повратак на наговор деце и/или родитеља, брига о деци у Србији, брига о родитељима у Србији, брак, развод. Стога, уколико се наведене категорије посматрају кроз призму једне, долази се до закључка да се већина испитаника у истраживању вратила управо из породичних разлога. Ови налази поклапају се са резултатима пописа становништва и са резултатима појединих истраживања (Predosanu et al., 2011; Silver, 2011; Yahirun, 2012; Nikolka, 2018; Egamberdiev & Zoirov, 2018; Saar & Saar, 2020; Gillespie et al., 2021; OGL, 2021) која су нагласила значај породичних разлога у процесу повратка. Међутим, важно је да у будућим истраживањима широка категорија породичних разлога буде детаљније размотрена, у циљу јаснијег разумевања процеса повратних миграција.

Кроз разговор са повратним мигрантима утврђено је да породица има значајну улогу у различитим етапама миграционог процеса, и то најпре у контексту подршке у процесу емиграције. Поједини испитаници између осталог су се иселили како би својим породицама обезбедили боље услове живота. Емиграције се са тог аспекта могу посматрати као последица заједничке одлуке да се један члан породице исели како би обезбедио осталим члановима боље услове живота. У појединим случајевима долазило је и до иселавања целих породица или спајања породица. Улога породице у процесу повратних миграција била је значајна и у случају када су се чланови породице налазили у иностранству или у држави порекла. Осим породице, одређену улогу у процесу повратка имају и рођаци и пријатељи у Србији.

Сагледавање резултата истраживања у контексту представљених теоријских приступа потврђује да повратне миграције могу бити резултат фактора дефинисаних у начелима сваке од њих. Одлике повратних миграционих токова у овом истраживању у највећој мери поклапају се са основама теорије нове економије радних миграција, теорија транснационализма и социјалних мрежа. У складу са резултатима овог истраживања, треба нагласити да је због комплексности процеса повратних миграција и реинтеграције и чињенице да су повратници изузетно хетерогена категорија миграната, њихово сагледавање у оквиру једне теорије изузетно сложен поступак.

Показало се да испитаници током боравка у иностранству нису прекидали контакте и везе са Србијом. По повратку, део испитаника је задржао везе са државом пријема, те на тај начин наставио транснационалне активности. Многи од њих су у контакту не само са мигрантима са наших простора, већ и са мигрантима из других држава, као и са локалним становништвом из држава пријема. Осим тога, неретко повратници циркулишу на релацији држава порекла-држава дестинације што је посебно својствено пензионерима који се лече у иностранству, али и онима чије су породице остале тамо.

Посматрано према Градовима који су у фокусу теренског истраживања, могу се увидети одређене разлике међу испитаницима у погледу њиховог искуства након повратка у Србију. Резултати су показали на постојање најизраженијих варијација у одговорима испитаника из Града Лесковца и Града Зајечара, док испитаници из Града Ужица и Града Зрењанина у својим ставовима представљају прелазну варијанту, при чему су у већини случајева ближи ставовима испитаника из Града Лесковца.

У узорку испитаника из Града Лесковца највећи је удео оних који су задовољни квалитетом живота у Србији и оних који се у највећој мери осећају прихваћено од стране друштва. Осим тога, у узорку испитаника из ове локалне самоуправе највећи је удео повратника који су уложили финансијски капитал и планирају да остану у Србију. Супротно, испитаници из Града Зајечара указали су на бројне потешкоће у процесу реинтеграције. Међу овим лицима утврђен је и највећи емиграциони потенцијал. Ипак, резултати су показали да лица из Зајечара у највећем обиму примењују стечено искуство и вештине у пословним активностима. Међу специфичним ставовима у којима су се истакли испитаници из Града Ужица издваја се податак да најчешће финансијски помажу чланове породице, али и да у најмањем обиму уложу финансијски капитал. Испитаници из Града Зрењанина се најмање осећају прихваћено од стране друштва и најређе финансијски помажу чланове породице.

Разлике су примећене међу испитаницима према типу насеља. Утврђено је да се лица из градских насеља сусрећу са већим потешкоћама у процесу реинтеграције, да чешће помажу финансијски своје породице и да чешће примењују стечена искуства и знање у пословним активностима. Исто тако, у већој мери исказују намере о секундарној емиграције. Иако није утврђена статистички значајна разлика, у узорку испитаника из осталих насеља је већи удео оних који су задовољни квалитетом живота него у узорку лица из градских насеља. Лица из осталих насеља у већем обиму планирају останак у Србији.

Кроз истраживање је даље сагледан и степен задовољства испитаника одређеним услугама у њиховим јединицама локалних самоуправа (рад градских служби, уређеност локалних путева, рад културних институција, телекомуникације, здравствени систем, образовни систем). Утврђен је висок степен незадовољства у домену уређености локалних путева, рада градских служби и здравственог система. Здравственим системом и радом градских служби посебно су незадовољни испитаници у Граду Зајечару и Граду Зрењанину. Веће незадовољство уређеношћу локалних путева је присутно међу испитаницима из Града Зајечара, Града Зрењанина и Града Ужица, док су лица из Града Лесковца у нешто већем обиму задовољнији њиховом уређеношћу. У погледу свих наведених услуга незадовољнија су лица из градских насеља у односу на она из осталих насеља. Унапређење стања у локалним самоуправама у многоме би допринело задовољству испитаника животом по повратку, што би у одређеној мери могло имати утицаја и на одрживост повратних миграција. Побољшање квалитета живота у локалним самоуправама може бити важан фактор подстицаја повратних миграција, уколико се пође од тога да је подручје које пружа све услове пристојног живота привлачније за повратне мигранте.

Сагледавање образаца повратних миграција у различитим локалним самоуправама важно је са аспекта утврђивања повезаности социо-економског развоја и повратних миграција. На основу резултата истраживања, та веза се пре свега може увидети на примеру Града Зајечара чији је индекс друштвеног развоја најнижи у поређењу са осталим изабраним Градовима, и који је окарактерисан као мање погодан у погледу квалитета живота. Према Уредби о утврђивању јединствене листе развијености региона и и јединица локалне самоуправе и према индексу социјалног притиска, Град Зајечар припада другој категорији. Као што је наведено, испитаници из овог Града се у односу на остале испитанике већински суочавају са изазовима у процесу реинтеграције. На примерима осталих Градова није уочене јасна повезаност између социо-економског развоја и реинтеграције. На основу тога, може се закључити да искуство повратних миграција и реинтеграције зависи од различитих индивидуалних елемената, као што су социо-демографске карактеристике, искуство и време проведено у иностранству, индивидуални афинитети и амбиције, степен развијености територијалних јединица у којима живе, типа насеља, или комбинације ових елемената.

Говорећи о повезаности социо-економског развоја и повратних миграција, важно је нагласити утврђену позитивну корелацију између ових категорија, која показује да се мигранти најчешће враћају у општине/Градове који се одликују највећим степеном економског развоја у земљи

(првенствено општине Града Београда, Нови Сад и Ниш). Осим тога, треба истаћи да се повратници враћају у већем обиму у градска насеља. Евидентно је да начин живота у урбаним областима, који подразумева олакшан приступ различитим услугама, веће могућности запослења, адекватну инфраструктурну и комуналну опремљеност и слично, има све значајнију улогу приликом избора места повратка. Претпоставка је да ће се и у будућности овакав тренд наставити.

У складу са наведеним, поставља се питање какву будућност у погледу миграција могу очекивати рурални простори као зоне из којих се иселава становништво у већој мери, а враћа мањи број њих у односу на градска насеља. Услед неповољних демографских карактеристика којим се одликују остала насеља у Србији, емиграциони потенцијал ће бити све мањи у будућности. Али, да ли се могу повратни миграциони токови преусмерити у већој мери према сеоским насељима? Ово питање је веома сложено и захтева ангажовање различитих актера. Повратак у рурална насеља без сумње допринео би демографској ревитализацији, и потенцијално економској уколико би се на прави начин искористио и преусмерио развојни потенцијал повратника. У поглављу 11, дат је предлог препорука усмерених према повратним миграцијама на локалном нивоу.

Посебан акценат у овој докторској дисертацији је на сагледавању доприноса повратних миграната развоју заједница у које се враћају. Утврђено је да значајан удео повратника помаже финансијски своје породице и у нешто мањем обиму шире фамилије. Стога, значај финансијског капитала повратних миграната за појединце и породице је изразит. Исто тако, повратни мигранти финансијски капитал улажу у изградњу или реконструкцију кућа, и последично мењају физиономију насеља. Поједини улажу финансије у куповину некретнина. Међутим, у много мањој мери улажу финансије у развој предузетништва, пре свега пензионери. Утврђено је да првенствено од индивидуалних могућности и жеља зависи улагање капитала у пословне активности. Осим тога, услед одређених ограничења везаних за услове на тржишту и ставова повратника да им се улагање неће исплатити, не улажу финансије у предузетништво. И поред тога, примери добре праксе постоје. Истраживање показује да су у пословним активностима повратника предузетника укључена првенствено лица из њиховог окружења и локалне средине. Показало се да је управо пословни успех један од разлога због којих не планирају да учествују у секундарној емиграцији. Резултати ове дисертације у складу са резултатима претходних истраживања (Павлов и сар., 2013; Бодрожић, 2014; Весковић Анђелковић, 2019) у којима је истакнуто да повратници представљају важан развојни потенцијал Србије, али да је неопходна значајнија институционална подршка како би се њихов потенцијал искористио на адекватан начин.

Важно је истаћи да повратници, првенствено радно активна лица, стечена знања, вештине и искуства примењују у пословним активностима. Људски капитал повратника стога представља значајан ресурс за компаније и друге институције које их запошљавају. Испоставило се да је и друштвени капитал повратника изузетно важан, када су пословне могућности у питању. Значај се првенствено огледа кроз контакте и везе које су поједини остварили у иностранству, а захваљујући којима су успели да пронађу посао у држави порекла.

Одрживост повратних миграција сагледана је кроз питања о намерама о секундарној емиграцији и останку. Потврђено је да повратне миграције нужно не представљају завршетак миграционог циклуса. Иако су испитаници већински истакли да не планирају да се поново иселавају, значајан је удео оних који још увек нису одлучили и оних који планирају да се иселе. Утврђене су разлике између испитаника различитих социо-демографских карактеристика када су намере о секундарној емиграцији у питању, о чему је било речи у претходним пасусима. Фактори попут везаности за породицу и задовољство општим условима живота издвојени су као основни фактори останка, док се међу главним факторима секундарне емиграције истичу лоша економска ситуација и незадовољство квалитетом живота.

Испитаници који планирају да поново учествују у секундарној емиграцији и они који још увек нису одлучили истакли су неопходност системских промена како би остали у држави порекла.

11. МЕРЕ И ПРЕПОРУКЕ

Миграције становништва као процес који директно утиче на демографски и социо-економски развој земље питање је од националног значаја. Република Србија доста напора улаже у процес управљања различитим видовима миграцијама, те је ова проблематика у правним оквирима сагледана у склопу различитих закона и стратегија. Међутим, поједини елементи праћења овог процеса и његових различитих видова ограничавају да се миграцијама свеобухватније приступи.

Најчешће истраживачи и друге заинтересоване стране наглашавају да подаци пописа становништва који се спроводи у просеку на сваких десет година нису меродавни када је процес миграција у питању, при чему се наглашава неопходност регистра становништва који би омогућили да се једноставније, адекватније и редовније прати процес. Један од основних изазова у домену управљања миграцијама у Србији јесте чињеница да су питања миграција у надлежности различитих владиних тела, што онемогућава да се интегрално приступи проблематици. Стога, неретко се истиче да сва питања миграција требају бити укључена у рад једног органа који би био задужен за све типове миграција и у домену регуларних и у домену ирегуларних миграција. Добровољне повратне миграције и реинтеграција повратника требају бити интегрални део миграционе политике и питање којима би се бавила једна оваква институција. Посебну улогу у томе може имати КИРС као најзначајније тело у земљи из области миграција. Ипак, добровољне повратне миграције нису у надлежности Комесаријата.

Јачање институционалних капацитета на државном нивоу требало би да истовремено прати и јачање капацитета запослених у локалним самоуправама који се баве миграцијама становништва (Шантић и сар., 2022). Теренским истраживањима и током интервјуа са повереницима за миграције у јединицама локалних самоуправа утврђено је да тематика добровољних повратних миграција није у делокругу њихових задужења, као ни питање емиграције и дијаспоре. Повереници су задужени претежно за питања ирегуларних миграција и повратних миграција по основу споразума о реадмисији, и претежно за саветовање и пружање информација о остваривању њихових права у Србији.

Улога јединица локалних самоуправа може бити изузетно важна када су повратне миграције у питању. На основу теренског рада, закључено је да повратни мигранти нису видљива категорија становништва на локалном нивоу и то у смислу да нису препознати као популација која имају своје потребе и која може да допринесе развоју. Едукација запослених о потребама повратника и могућностима њиховог доприноса представљао би важан корак ка укључивању питања миграција у делокруг задужења надлежних лица на локалном нивоу. Регистрација и евиденција повратних миграната представљала би основу свих активности у домену адекватног управљања, која би омогућила да се поједноставе даљи кораци обостране сарадње и користи. Регистрација повратника би требало да укључи податке о њиховој бројности, социо-демографским карактеристикама, државама дестинације, дужину боравка у иностранству итд. То би у многоме олакшало различита истраживања о овој тематици, и омогућила доносиоцима одлука да донесу адекватне мере на различитим територијалним нивоима (Шантић и сар., 2022).

Резултати су показали да се улога повратних миграција у контексту развоја државе порекла, треба посматрати из угла њиховог значаја за развој локалне самоуправе. У предузетничке активности повратника укључена су првенствено лица из локалне средине. Повратници предузетници неретко са својим запосленима размењују искуства стечена у иностранству, подучавају и помажу им да напредују. Од њихових предузетничких активности користи имају и повратници запослени у њиховим предузећима, њихове породице, и локалне економије. Да би се остварили ефекти повратних миграција у домену ширих регионалних оквира и да би већи број био спреман да уложи капитал у развој предузетништва, потребни су велики напори државе, који би подразумевали одређене системске промене. Ипак, треба поћи од чињенице

да већина њих није заинтересована да по повратку инвестира свој капитал у развој предузетништва.

Кроз разговор са заинтересованим лицима из свих локалних самоуправа, утврђено је да су она у недовољној мери упозната са предузетничким активностима повратника и генерално са постојањем таквих примера у њиховим Градовима. Такав случај посебно је примећен у Граду Зајечару и Граду Зрењанину, док су запослени у Граду Ужицу и Граду Лесковцу у нешто већој мери упознати. Међутим, и они су нагласили да нема пуно таквих примера у њиховим местима. Стога, јавља се потреба за постојањем базе на локалном нивоу о повратницима предузетницима и потенцијалима њихових предузећа. То би у многоне олакшало сарадњу и комуникацију. Ипак, поједина лица ангажована у месним заједницама/канцеларијама су током интервјуа била песимистична и истакла да у том смислу не треба пуно очекивати од пензионера који се враћају у Србију, али ни од млађих повратника који у највећем броју случајева учествују у циркуларним миграцијама. Иако нису упознати са карактеристикама повратних миграција и потенцијалом повратника у процесу развоја, примећено је да су многи од њих отворени да адекватно приступе овој проблематици у будућности. Као што је наведено, неопходна је едукација ових лица како би се на локалном нивоу адекватно управљало овим процесом. Повереници у јединицама локалних самоуправа би могли да имају у томе посебну улогу, јер су њихова пословна задужења најприближнија датој проблематици.

Узимајући у обзир да пензионери повратници чине значајан удео повратника у Србији, неопходно је будуће мере ускладити и профилу и потребама ове категорије повратника. Кључним се може сматрати промовисање активног старења под којим се подразумева укљученост старих лица у различите социјалне, културне, економске и друге активности. У складу са изазовима демографског старења, активно старење један је од значајнијих циљева социјалних и здравствених политика развијених држава. У том контексту, неретко се истиче важност волонтерског ангажовања пензионера у различите активности, као и повремени рад за заинтересоване пензионере (Рашевић, 2015; Domazet i sar., 2017; Egeljić-Mihailović, 2023). Захваљујући људском капиталу, значај ангажовања повратника пензионера у различите активности огледала би се у обостраној користи и за заједницу и за њих саме.

У наставку је дат предлог мера и активности које би требају бити укључене у склопу миграционе политике на локалном нивоу у домену добровољних повратних миграција, реинтеграције повратника и њихове улоге у процесу развоја:

- Организовање радионица са повратницима у склопу којих би се дискутовало о потенцијалним изазовима и потребама повратних миграната у процесу реинтеграције и могућностима доприноса развоју, а све са сврхом да се лица на локалном нивоу адекватно информишу о њима.
- Таргетирање повратника којима је потребна помоћ у процесу реинтеграције (немогућност одласка код лекара, нарочито важи за пензионере повратнике, немогућност проналаска посла) и укључивање заинтересованих страна који могу да пруже одређену помоћ овим лицима.
- Оснаживање повратника који су у могућности да започну предузетништво. Радити на олакшицама којима би се омогућила бржа процедура правних дозвола и уколико је потребно, пружање финансијске помоћи.
- Таргетирање и укључивање повратника који су у могућности и који имају жеље да у склопу организованих састанака и радионица, преносу иновативне идеје, знање и вештине стечене у иностранству на локално становништво.
- Укључивања пензионера повратника у активности којима би могли да пренесу знање и искуство на локално становништво, а све са циљем њиховог доприноса локалној заједници, али и њиховом активном старењу.
- Осмишљавање пројеката на локалном нивоу из различитих области (изградња/реконструкција одређених објеката, уређење локалних путева),

представљање предлога пројекта и таргетирање оних који желе да помогну у реализацији истог.

- Израда пропратног материјала (флајери, информативне брошуре) које би садржале све информације у вези помоћи при реинтеграцији повратника који су се добровољно вратили у Србију, а којима је асистенција неопходна, информације о условима на тржиште рада, функционисања здравственог система, започињања пословања, улагања капитала.
- Све ове информације у вези њихове реинтеграције и улоге у процесу развоја могу бити организоване и као такве бити доступне на сајтовима локалних самоуправа.
- Неопходна је и већа сарадња локалних самоуправа са организацијама из делокруга повратних миграција, и миграција уопште, са циљем размене искуства, заједничког деловања у процесу реинтеграције повратника.

Локална самоуправа може имати допринос у процесу подстицања повратка миграната. Неопходно је успоставити комуникацију и са члановима дијаспоре и извршити њихову регистрацију/евиденцију. Затим и формирати базу којима би се информисали у вези са различитим условима живота по повратку, путем интернета, брошура и слично. У ту сврху, потребно је и подстицати различита истраживања са дијаспором са циљем осветљавања њиховим потреба, жеља и могућности у домену повратка, а затим и стратешким корацима радити на подстицању њиховог повратка. Осим тога, посебан значај локалних самоуправа у погледу подстицаја повратних миграција може се огледати и кроз унапређење елемената локалних заједница и формирање окружења у које ће мигранти желети да се врате. Овакве активности захтевају доста улагања, те стога локалне самоуправе треба да буду подржане од стране државе одређеним подстицајима.

12. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Република Србије је простор на којем се одвијају различити видови мобилности становништва. Повратне миграције по свом обиму истичу се као један од најинтензивнијих миграционих процеса у 21. веку. У својој најширој дефиницији укључују повратак лица из иностранства у државу порекла и директна су последица процеса емиграције. С обзиром на актуелност, интензитет и препознат значај у процесу развоја државе порекла, тематика повратних миграција постаје све значајнији предмет различитих разматрања у Србији.

Друштвено-географски оквир повратних миграција у Србији (просторни, демографски, социјални, економски) у овој докторској дисертацији сагледани су кроз призму анализе различитих извора података. Истраживање је укључило обраду података пописне и миграционе статистике, јавне грађе и до сада необјављених материјала одобрених од стране РЗС-а на нивоу општина/Градова у Србији и на нивоу насеља у склопу јединица локалних самоуправа у којима је спроведено теренско истраживање.

Теренско истраживање је спроведено међу повратним мигрантима који су се добровољно вратили из иностранства у четири јединице локалних самоуправа - Града Лесковца, Града Зајечара, Града Ужица и Града Зрењанина. Избор датих Градова у вези је са чињеницом да се налазе у различитим деловима Србије, да се одликују делимично различитим демографским и миграционим карактеристикама и социо-економским степеном развоја. Посебан значај за одабир ових јединица локалне самоуправе везан је за резултате научно-истраживачког пројекта о миграцијама спроведеног 2019. године од стране Географског факултета Универзитета у Београду.

Истраживање повратних миграција на терену представља сложен истраживачки поступак који захтева време и посвећеност. Велики значај имало је пилот истраживање које је осветлило елементе истраживачког поступка које треба унапредити и којима треба посветити више пажње. Подаци са терена прикупљени су путем анкете и интервјуа. У анкетном истраживању је учествовало 203 лица, док је интервју спроведен са 31 повратником.

Демографски аспект повратних миграција сагледан је анализом и обрадом података РЗС-а кроз пописе становништва током којих се вршила евиденција повратних миграната – 1981, 1991. и 2011. године. Како подаци пописа становништва 2022. године о повратним миграцијама нису обрађени, нису укључени у анализу. Подаци показују да је број повратних миграната 2011. године знатно већи у односу на број повратника 1981. и 1991. године. Приликом анализе ових података узима се у обзир и методологија пописивања повратника, односно податак да су 2011. године у категорију повратника укључена лица која су радила у иностранству и чланови њихових породица. У пописима становништва 1981. и 1991. године, у категорији повратника укључена су само лица која су радила у иностранству. Стога, приликом праћења интензитета повратних миграција из иностранства адекватније је сагледати статистику из 2011. године према периодима повратка мигранта. Ови подаци указују да се око трећине ових лица вратило у Србију у периоду 2001-2011. године, што је јасан показатељ динамике овог процеса последњих деценија.

Посматрано према социо-демографским карактеристикама, може се увидети да у овој популацији већи део чине мушкарци, лица 15-64 године (са високим уделом лица старости 65+), лица са највише завршеном средњом школом и лица која су економски неактивна. Податке о повратним миграцијама треба посматрати у складу са подацима о броју лица на раду - боравку у иностранству и чињенице да су повратне миграције последица процеса емиграције. На основу тога може се утврдити и разлика у карактеристикама миграционог циклуса лица која учествују у миграцијама и оних који се враћају у Србију. Посматрано са аспекта старосне и економске структуре, лица која учествују у исељавањима су у просеку знатно млађа од повратника и већина је радно способна. Важно је истаћи да су резултати овог истраживања

показали да је удео високообразованих повратних миграната већи од удела високообразованих лица на раду - боравку у иностранству, али и удела високообразованих лица укупног становништва земље. Како миграције високообразованих и висококвалификованих лица имају централну улогу у привредном развоју одређеног простора, развијене државе света учествују у својеврсној „трци“ привлачења и задржавања људског капитала (Bijwaard & Wang, 2013). Стога, повратак високообразованих миграната, представља развојну шанса за државе порекла које су дужи или краћи временски период представљале (а неке и даље представљају) главни извор „одлива мозга“ (енг. *Brain drain*).

Просторни аспект повратних миграција, као основна анализе географских истраживања, укључио је обраду података пописне и миграционе статистике. Резултати су указали на значајне разлике међу регионима и општинама/Градовима у погледу просторне дистрибуције повратника. Сагледано према статистичким регионима, највећа концентрација је у региону Града Београда. Подаци на нивоу општина/Градова указују да се општина Нови Београд издваја као територијална јединица са највећим бројем повратника. Осим поменуте општине, највише повратника у апсолутном броју имају Нови Сад, Звездара, Чукарица, Вождовац и Палилула (Београд). Посматрано са аспекта њиховог удела у укупној популацији општина/Градова, истичу се поједине општине Браничевског округа, првенствено општина Жабари, а затим и Мало Црниће и Петровац на Млави. Осим њих, висок удео повратника у укупној популацији општина/Градова имају општине Поморавског округа – Свилајнац и Деспотовац. Анализа односа броја повратника према типу насеља указује на доминацију повратних миграната у градска насеља, са одређеним разликама на нивоу статистичких региона. Повратни мигранти у региону Града Београда и региону Војводине чине већину у градским насељима, док се мигранти из иностранства у региону Јужне и Источне Србије и региону Шумадије и Западне Србије претежно враћају у насеља из категорије осталих. Истраживање је указало на јаку позитивну корелацију између степена развоја и броја повратника по општинама/Градовима, као и на јаку позитивну корелацију између броја повратника и броја лица на раду - боравку у иностранству на истим територијалним нивоима.

Социјални, економски и политички аспект повратних миграција сагледани су на основу података теренског истраживања. Резултати истраживања су показали да унутар популације повратника постоје две категорије лица чији се карактеристике миграционог циклуса разликују. Једну категорију претежно чине пензионери повратници и они повратници који су боравили десет и више година у иностранству, док другу категорију чине остала лица – радно активно становништво и студенти, односно претежно она лица која су у иностранству боравила краће од десет година.

У табела 89 је дат преглед постављених хипотеза и резултата који показују да су исте потврђене или оповргнуте.

Табела 89. Резултати постављених хипотеза

Хипотезе		Резултат
X1	Интензитет повратних миграција у Србији на почетку 21. века већи је у односу на претходне периоде.	Прихваћена
X2	Повратне миграције из иностранства на почетку 21. века се интензивније одвијају према општинама/Градовима у Србији који се одликују великим бројем лица на раду – боравку у иностранству.	Прихваћена
X3	Повратне миграције из иностранства на почетку 21. века се интензивније одвијају према општинама/Градовима у Србији који се одликују највећим степеном социо-економског развоја.	Прихваћена
X4	Повратни миграциони токови у Србији су првенствено подстакнути породичним разлозима.	Прихваћена
X5	Искуства реинтеграције се разликују према социо-демографским карактеристикама испитаника.	Прихваћена
X5.1.	<i>Постојање потешкоћа у процесу реинтеграције статистички се значајно разликује у односу на полну структуру испитаника.</i>	<i>Прихваћена</i>
X5.2.	<i>Постојање потешкоћа у процесу реинтеграције статистички се значајно разликује у односу на старосну структуру испитаника.</i>	<i>Прихваћена</i>
X5.3.	<i>Постојање потешкоћа у процесу реинтеграције статистички се значајно разликује у односу на образовну структуру испитаника.</i>	<i>Прихваћена</i>
X5.4.	<i>Постојање потешкоћа у процесу реинтеграције статистички се значајно разликује у односу на економску структуру испитаника.</i>	<i>Прихваћена</i>
X6	Намере о секундарној емиграцији су директно пропорционалне степену задовољства квалитетом живота испитаника по повратку.	Прихваћена
X7	Развојне активности повратника у држави порекла се разликују у односу на дужину боравка у иностранству.	Делимично прихваћена
X7.1.	<i>Инвестирање финансијског капитала у држави порекла се статистички значајно разликује у односу на дужину боравка у иностранству.</i>	<i>Прихваћена</i>
X7.2.	<i>Примена искуства, знања и вештина у пословним активностима по повратку се статистички значајно разликује у односу на дужину боравка у иностранству.</i>	<i>Оповргнута</i>

12.1. Предлог будућих истраживања

Узимајући у обзир сложеност третиране проблематике, ова докторска дисертација може се сматрати полазном основом јаснијег разумевања процеса повратних миграција у Србији, и базом која пружа неке од значајних методолошких алата и техника истраживања овог процеса у будућности. Истовремено, дисертација открива карактеристике појединих области повратних миграција на којима треба бити посебан фокус у будућим истраживањима, првенствено у домену реинтеграције и улоге повратника у развоју државе порекла.

Како су повратници хетерогена популација сачињена од лица различитих социо-демографских карактеристика, са различитим искуством повратка и реинтеграције, препоруке за будућа истраживања односе се на истраживања једне категорије повратника (посматрано према полу, старости, образовању, економској активности; улози у процесу развоја државе порекла), што би допринело да се процес јасније сагледа. Поред препознатог значаја високообразованих повратника у процесу развоја државе порекла у међународној литератури, и друге категорије захтевају пажњу.

С обзиром на то да је ово истраживање указало на одређене разлике у процесу повратка и реинтеграције између жена и мушкараца повратника, јавља се потреба детаљнијег сагледавања разлика њихове миграционе путање и елемената миграционог процеса који директно условљавају карактеристике повратка и реинтеграције једних и других лица.

Исто тако, повратак пензионера је тема која захтева више научне пажње. Обим и интензитет емиграционих токова током последњих деценија усмерава на претпоставку да ће се удео повратних миграната старости 65+ у укупној популацији повратника у будућности повећавати. Оваква промена, даље, потенцијално ће пратити и остале промену у структурним обележјима ове популације. У складу са концептом активног старења, будућа истраживања пажњу треба усмерена на испитивању карактеристика људског капитала повратника, могућностима и њиховом интересовању да учествују у активностима која су у начелу активног старења, првенствено у руралним областима.

Како су искуства са терена указала да у популацији повратника у Србији има и представника друге генерације миграната, услед специфичности њиховог миграционог циклуса, ова категорија се може сагледати као засебна категорија. Сагледавање разлика у карактеристикама процеса повратка и реинтеграције радно способних лица различитог степена образовања је област која такође захтева научна разматрања.

Искуства са терена указују на све присутнији процес циркуларних миграција који је претежно својствен младима који су радно и фертилно активни. Поједина лица запослена у локалним самоуправама, али и председници и секретари месних заједница и канцеларија, указала су да лица у тридесетим и четрдесетим година живота много чешће повремено одлазе у иностранство, најчешће три месеца (дозвољен број месеци боравка у иностранству без радне дозволе), а затим се враћају у Србију где након проведена три или шест месеца поново мигрирају, и то претежно у државе западне Европе. У будућим истраживањима, важно је да тема циркуларних миграција, која је у јавном дискурсу све заступљенија последњих година, буде и детаљно сагледана.

У просторном контексту, у будућим истраживањима посебан фокус би требао бити на појединим општинама које су према подацима из 2011. године имале највећи удео повратних миграната у укупној популацији (нпр. Жабари, Мало Црниће, Свилајнац итд.). Узимајући у разматрање да се ове општине суочавају са демографским изазовима и да је у њима присутан евидентан пад броја становника, важно је пратити даље трендове у погледу повратних и спољних миграција. Претпоставка је да ће тренд смањења броја становника пратити повећање удела повратних миграција у будућем периоду. Њихово ангажовање у економском, политичком и социјалном контексту развоја општине ће бити неминовно. Стога је истраживање различитих аспеката повратних миграција у овим општинама изузетно важно.

Повратни миграциони токови усмерене према Србији неће стати, као ни исељавање становништва из земље. Али ко ће се доминантно враћати у Србију и у ком обиму, да ли ће Србија успети да искористи финансијски, људски и друштвени капитал повратника, и ко ће се селити из Србије, у ком обиму и којим интензитетом, зависи од свих нас, али посебно од миграционе политике, њихових мера и имплементације.

12.2. (Ре)дефинисање концепта повратних миграната

На крају свега изнетог јавља се потреба за детаљним сагледавањем дефиниција о повратним миграцијама, и то првенствено дефиниције Уједињених нација као најцитираније. Према овој дефиницији у категорији повратних миграната укључена су лица која су у иностранству боравила *краткотрајно или дуготрајно*. Како су резултати истраживања показали, постоји велики диспаритети између две групе испитаника – оних који су дужи низ година провела у иностранству (дуже од десет година) и оних који су боравила мање од десет година. Ове две категорије повратника се значајно разликују према карактеристикама емиграционог процеса, периода проведеног у иностранству, повратних миграција и реинтеграције, и намерама према секундарној емиграцији. С тим у вези, предлог је да се под категоријом повратних миграната укључе само она лица која су провела у иностранству десет и више година. За остала лица која су у иностранству провела краћи временски период прикладнији термин је привремени мигранти. То је термин који је већ присутан у литератури о миграцијама (Dustmann, 2000;

Triandafyllidou, 2022; ЕС, 2024) и који би требало размотрити како би се под овом категоријом посматрала лица која су у иностранству боравила краће од десет година. Исто тако, приликом дефинисања термина повратне миграције неопходно је у концепт укључити континуираност дужине боравка у иностранству, те истаћи да категорија повратних миграната укључује лица која су у континуитету (не рачунајући повремене посете држави порекла) боравила у иностранству. Тако би се истакла јасна разлика између повратника и других категорија миграната који привремено учествују у миграцијама.

Поједини представници месних заједница у насељима из категорије осталих у којима је спроведено теренско истраживање, указали су на постојање случајева да се повратник након доласка у место порекла и немогућности да се прилагоди средини, одлучи да се исели у градско насеље исте општине/Града или неко друго градско насеље унутар државе. И овакви примери подстичу на размишљања у домену дефинисаности категорије повратних миграната. Миграциона кретања повратника унутар граница државе могу се сагледати и са аспекта секундарне миграција, која не мора да буде нужно усмерена према иностранству. У овом контексту, посебно треба размотрити и питање да ли категорија повратних миграната треба да укључи само лица која су се вратила у место рођења или последњег места пребивалишта пре иселавања, или и она која су се вратила у неко друго место у држави порекла.

13. ЛИТЕРАТУРА

- Alarcon, S. & Ordonez, J. (2015). Ecuador: return from migration and entrepreneurship in Loja. *Cepal review*, 117, 65-81.
- Alexandrovna, P.Y. & Galimovna, S.K. (2018). The migration theory's process offormation and development in the globalizing world. *Sociology, Political Science*.
- Amaral, E. (2020). *Theories of migration*. USA: University of Texas.
- Appleyard, R.T. (1962). The Return Movement of United Kingdom Migrants from Australia. *Population Studies*, 15(3), 214-225.
- Apuke, D.O. (2017). Quantitative Research Methods: A Synopsis Approach. *Arabian Journal of Business and Management Review* (Kuwait Chapter), 6(11), 40-47. <https://doi.org/10.12816/004033>
- Arowolo, O.O. (2000). Return Migration and the Problem of Reintegration. *International Migration*, 38(5), 59-82.
- Athanassiou, S.K. (1976). Information. Comments on "Flows of Greek Out-Migration and Return Migration". *International Migration*, 14(3), 241-246.
- Athukorala, P. (1990). International Contract Migration and the Reintegration of Return Migrants: The Experience of Sri Lanka. *International Migration Review*, 24(2), 323-346.
- Babatunde Adedoyin, O. (2020). Qualitative Research Methods. *Principles of Social Psychiatry*, 77-87.
- Back for Business Programme. Доступно на: <https://www.backforbusiness.com/> приступљено 27.07.2023.
- Bansak, C., Simpson, N. & Zavodny, M. (2020). *The Economics of Immigration*. Oxford: Routledge, 2020.
- Batistella, G. (2018). *Return Migration: A Conceptual and Policy Framework*. Center for migration studies.
- Beaumont, P.B. (1976). Problem of Return Migration Under a Policy of Assisted Labor Mobility - Examination of Some British Evidence. *British Journal of Industrial Relations*, 14(1), 82-88.
- Beaumont, P.B. (1977). Further Look at Return Migration Rates Under Employment Transfer Scheme in Britain. *British Journal of Industrial Relations*, 15(1), 108-112.
- Befring, E. (2015). *Forskningsmetoder i utdanningsvitenskap*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk
- Bell, D. & Kirwan, F. (1979). Return Migration in a Scottish Context. *Regional Studies*, 13(1), 101-111.
- Bensassi, S. & Jabbour, L. (2017). Return Migration and Entrepreneurial Success: An Empirical Analysis for Egypt. *Working Paper*. Leibniz: ZBW.
- Bensassi, S. & Jabbour, L. (2021). Beyond Experience and Capital. Is there a Return to Return Migration? *The Journal of Development Studies*. 58(4), 730-751.
- Bernard, H.R. & Comitas, L. (1978). Greek Return Migration. *Current Anthropology*, 19(3), 658-659.
- Bertoli, S. & Marchetta, F. (2015). Bringing It All Back Home : Return migration and fertility choices. *World Development*, 65, 27-40. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2013.08.006>
- Bertoli, S. (2015). Does return migration influence fertility at home? *IZA World of Labor*, 204. <https://doi.org/10.15185/izawol.204>
- Bertoli, S., McKenzie, D. & Murard, E. (2023). *Migration, Families, and Counterfactual Families*. World Bank Group. Policy Research *Working Paper* 10626.
- BFSC (2023). Simpson's Diversity Index. Barcelona Field Studies Centre, Доступно на <https://geographyfieldwork.com/Simpson'sDiversityIndex.htm> приступљено 22.06.2023.

- Bhandari, P. (2023). What Is Quantitative Research? Definition, Uses & Methods. Scribbr. Доступно на <https://www.scribbr.com/methodology/quantitative-research/> приступљено 17.03.2023.
- Bijwaard, E.G. & Wang, Q. (2013). Return Migration of Foreign Students. *IZA DP No. 7185*, 1-37.
- Bivand Erdal, M. & Oeppen, C. (2017). Forced to leave? The discursive and analytical significance of describing migration as forced and voluntary. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(6), 981-998.
- Bivand Erdal, M. (2020). Migration, Forced. In: *International Encyclopedia of Human Geography*, 105-110.
- Black, R. & Gent, S. (2004). Defining, Measuring and Influencing Sustainable Return: The Case of the Balkans. *Working paper T7*. Sussex Centre for Migration Research.
- Blumenstock, J. & Tan, X. (2016). Social Networks and Migration: Theory and Evidence from Rwanda. *Social Networks and Migrations*.
- Caritas Srbije. Доступно на: <https://caritas.rs/> приступљено 11.11.2023.
- Carling, J. & Bivand Erdal, M. (2014). Return Migration and Transnationalism: How Are the Two Connected? *International Migration*, 52(6).
- Carling, J. & Pettersen, S.V. (2014). Return migration Intentions in the Integration-Transnationalism Matrix. *International Migration*, 52(6): 13-30.
- Carling, J., Berstad Mortensen, E. & Wu, J. (2019). A systematic bibliography on return migration. *PRIO Paper*. Oslo: Peace Research Institute Oslo.
- Cases Mendez, J.I. & Cabezas Moro, O. (1976). The Relation between Migration Policy and Economic Development and the Promotion of New Employment Possibilities for Returnees (Foreign Investment and Migrant Remittances). *International Migration*, 14(1-2):134-162.
- Cassarino, J.P. (2004). Theorizing Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited. *International Journal on Multicultural Societies*, 6(2), 253-279.
- Cassarino, J.P. (2014). Bridging the policy gap between reintegration and development. In J.P. Cassarino (ed.): *Reintegration and development*, CRIS Analytical Study. Florence: European University Institute, 1-18.
- Cassarino, J.P. (2015). *Return migration and development: The significance of migration cycles*. The Routledge Handbook.
- Castree, N., Kitchin, R. & Rogers, A. (2013). *Migration. A Dictionary of Human Geography*, Oxford: Oxford University Press.
- Cattaneo, A. & Robinson, S. (2020). Multiple moves and return migration within developing countries: A comparative analysis. *Population, Space and Place*. <https://doi.org/10.1002/psp.2335>
- CBMM (2012). Osnovi upravljanja migracijama u Republici Srbiji. Međunarodna organizacija za migracije.
- Cerase, F.P. (1967). A Study of Italian Migrants Returning from the U.S.A. *International Migration Review*, 1(3), 67-74.
- Cerase, F.P. (1974). Expectations and Reality: A Case Study of Return Migration from the United States to Southern Italy. *International Migration Review*, 8(2), 245-262.
- Chhikara, K. (2020). Business mathematics & Statistics. Доступно на https://www.hansrajcollege.ac.in/hCPanel/uploads/elearning/elearning_document/Class_1.pdf приступљено 12.08.2022.
- Chobanyan, H. (2013). Return Migration and Reintegration Issues: Armenia. *Research Report*. CARIM.
- Choudhury, P. (2016). Return migration and geography of innovation in MNEs: a natural experiment of knowledge production by local workers reporting to return migrants. *Journal of Economic Geography*, 16(3), 585–610.

- Ciobanu, O.R., & Burton-Jeangros, C. (2019). Mixed-methods research in the study of International migration. IMISCOE. Доступно на <https://www.imiscoe.org/docman-docs/1024-cfp-mixed-methods-imiscoe-annual-conference-2020/file> приступљено 13.08.2022.
- Cognilio, N.D. & Brzovski, J. (2016). Migration and development at home: Bitter or sweet return? Evidence from Poland. *European Urban and Regional Studies*, 25(1). <https://doi.org/10.1177/09697764166816>
- Collyer, M., Bardak, U., Jansova, E. & Karkkainen, O. (2013). *Migration and skills in Armenia, Georgia and Morocco*. Comparing the Survey Results. ETF.
- Comay, Y. (1971). Determinants of Return Migration: Canadian Professionals in the U.S. *Southern Economic Journal*, 37(3), 318-322.
- Coniglio, N.D. & Brzozovski, J. (2018). Bitter or sweet return? Migration and Development in Poland. *European Urban and Regional Studies*, 25(1), 85-105; ISSN: 0969-7764.
- Constant, A.F. & Zimmermann, K.F. (2016). Diaspora Economics: New Perspectives. *International Journal of Manpower*, 37(7), 1110-1135.
- Constant, A.F. (2020). Time-Space Dynamics of Return and Circular Migration: Theories and Evidence. *GLO Discussion Paper*, 446.
- Corbett, J. (2003). *Ernest George Ravenstein, The Laws of Migration, 1885*. CSISS Classics.
- Corona Jiménez, M.A. (2021). Return Migration, Labor Reintegration and Expectancies. Guidelines for Development Policies. *Revista de economía regional y sectorial*, 13(3), 28-55.
- Cortez, M., Rosario, C. & Dino, M.J. (2016). Eliciting Challenges on Social Connectedness among Filipino Nurse Returnees: A Cross-Sectional Mixed-Method Research. *Nursing Research and Practice*, 2016.
- Couldrey, M. & Morris, T. (2004). *Home for good? Challenges of return and reintegration*, 21. Oxford: Refugee Studies Centre.
- Creswell, W.J. (2009). *Research design Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* (3rd ed.). SAGE Publications, Inc.
- Creswell, J. W. (2014). *Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Crosscare Migrant Project. Доступно на: <https://www.migrantproject.ie/> приступљено 16.09.2023.
- Cvejić, S. (2012). Survey on the Needs of Returnees in the Republic of Serbia. Belgrade: IOM.
- Dandang, A. (2014). Impacts of Return Migration to Rural Areas. Essay.
- de Bree, J., Davids, T. & de Haas, H. (2010). Post-return experiences and transnational belonging of return migrants: A Dutch - Moroccan case study. *Global Networks*, 10(4), 489-509.
- De Coulon, A. (2016). Where do immigrants retire to? *IZA World of Labor*, 297 <https://doi.org/10.15185/izawol.297>
- de Haas, H. (2010). Migration and Development: A Theoretical Perspective. *International Migration Review*, 44(1), 227-264.
- de Haas, H., Fokkema, T. & Fassi, F.M. (2015). Return Migration as Failure or Success? *J Int Migr Integr*, 16(2), 415-429.
- de Haas, H., Fokkema, T., Fihri, M.F. (2015). Return Migration as Failure or Success?: The Determinants of Return Migration Intentions Among Moroccan Migrants in Europe. *J Int Migr Integr*. 16(2), 415-429. <https://doi.org/10.1007/s12134-014-0344-6>
- Debnath, P. (2016). *Leveraging return migration for development: The role of countries of origin. A literature review*. Washington: KNOMAD.
- Démurger, S. & Xu, H. (2011). Return migrants: The rise of new entrepreneurs in rural China. *World Development*, 39(10), 1847-1861.

- Diatta, M.A. & Mbow, N. (1999). Releasing the Development Potential of Return Migration: The Case of Senegal. *International Migration*, 37(1), 243-266.
- Domazet, I., Lazić, M. & Filimonović, D. (2017). Koncept aktivnog starenja i smanjenje marginalizacije starije populacije. (Z. Cekerevac, Ed.) *FBIM Transactions*, 5(1), 45-58.
- Duda-Mikulin, A.E. (2017). Should I stay or should I go now? Exploring Polish women's returns "home". *International Migration*, 56(4), 140-153. <https://doi.org/10.1111/imig.12420>
- Dumont, J.C. & Spielvogel, G. (2008). Return migration: A new perspective, in OECD: *International Migration Outlook*, 161-222.
- Dustmann, C. & Weiss, Y. (2007). Return migration: Theory and empirical evidence from the UK. *British Journal of Industrial Relations*, 45(2), 236-256.
- Dustmann, C. (2000). Temporary migration and economic assimilation. *Swedish economic policy review* 7, 213-244.
- Dustmann, C., Fadlon, I. & Weiss, Y. (2009). Return Migration, Human Capital Accumulation and the Brain Drain. Доступно на https://www.econ.au.dk/fileadmin/site_files/oekonomi/seminarer/Economics/09/Yoram_Weiss.pdf приступљено 19.06.2021.
- Dzięglewski, M. (2013). The Circulation of Non-Economic Capital in the Migration Cycle. Empirical Perspective. *Politeja*, 10(23), 155-171.
- EC (2021). The EU strategy on voluntary return and reintegration. Brussels: European Commission.
- ECRE (2018). *Voluntary departure and return: Between a rock and a hard place*. Brussels: ECRE.
- Efthymiou, D. & Antoniou, C. (2012). Use of Social Media for Transport Data Collection. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 48, 775-785. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.06.1055>
- Egamberdiev, B. & Zoirov, D. (2018). Effect of Migration on Household and Left Behind Family Members: Case of Kyrgyzstan. International conference on Eurasian economies. Доступно на <https://www.avekon.org/papers/2202.pdf> приступљено 9.08.2022.
- Egeljić-Mihailović, N. (2023). *Aktivno starenje i socijalna participacija korisnika domova za smeštaj i negu starih lica*. Univerzitet u Novom Sadu – Medicinski fakultet, doktorska disertacija.
- Elliott, D. (2019). Portugal wants its emigrants back – so it's paying them to return. World economic forum. Доступно на <https://www.weforum.org/agenda/2019/08/portugal-emigration-incentives-population/> приступљено 14.6.2023.
- EMN (2007). *Return Migration*. EMN Synthesis Report. Brussels: European Migration Network.
- Euronews.Serbia (2023). За годину дана у Србију ушло скоро 450.000 грађана Русије и Украјине, али није велики број њих остао. Доступно на: <https://www.euronews.rs/srbija/drustvo/79080/za-godinu-dana-u-srbiju-uslo-skoro-450000-gradana-rusije-i-ukrajine-ali-nije-veliki-broj-njih-ostao/vest> приступљено 8.4.2023.
- European Commission EC (2024). Temporary migration. Доступно на https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/european-migration-network-emn/emn-asylum-and-migration-glossary/glossary/temporary-migration_en приступљено 21.3.2024.
- FAO & Hall, H. (2023). *Global lessons learned on sustainable reintegration in rural areas*. Rome: FAO. <https://doi.org/10.4060/cc3996en>
- Farrell, M., Kairyte, E., Nienaber, B., McDonagh, J. & Mahon, M. (2014). Rural Return Migration: Comparative Analysis between Ireland and Lithuania. *Central and Eastern European Migration Review*, 3(2), 127-149.
- Farrell, M., Mahon, M. & McDonagh, J. (2012). The rural as a return migration destination. *Europ. Countrys*. 1, 31-44.

- Feindt, W. & Browning, H.L. (1972). Return Migration: Its Significance in an Industrial Metropolis and an Agricultural Town in Mexico. *International Migration Review*, 6(2), 158-165.
- Flahaux M.L. (2013). Retourner au Sénégal et en RD Congo. Choix et contraintes au cœur des trajectoires de vie des migrants. Université catholique de Louvain, Presses universitaires de Louvain, Louvain-la-Neuve.
- Flahaux, M.L. (2017). Home, sweet home? The effect of return migration support mechanisms on reintegration. *Espace populations sociétés*, 1, 1-17.
- Fleischer, A. (2006). Family, obligations, and migration: The role of kinship in Cameroon. Max Planck Institute for Demographic Research. Mpidr *Working paper* wp 2006-047.
- Fleischer, A. (2013). *The role of family for remigration, reintegration and re-emigration in Armenia*.
- Flowerdew, R. & Martin, D. (2013). *Methods in Human Geography* (2nd ed.). Taylor and Francis.
- Friedrich Heckmann, F. & Bosswick, W. (2006). Integration of Migrants: Contribution of Local and Regional Authorities. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- GCM (2018). Global compact for safe, orderly and regular migration. Доступно на https://refugeesmigrants.un.org/sites/default/files/180711_final_draft_0.pdf приступљено 17.4.2021.
- Georgia State University Library (2023). Cross Tabulation. Доступно на <https://research.library.gsu.edu/c.php?g=844869&p=7657834> приступљено 13.9.2023.
- GFMD (2019). Migrant integration, reintegration and circulation for development (Roundtable 2). Global Forum on Migration & Development.
- Gheasi, M. & Nijkamp, P. (2017). A Brief Overview of International Migration Motives and Impacts, with Specific Reference to FDI. *Economies*, 5(3), 1-11.
- Ghosh, B. (2000). *Return Migration: Journey of Hope or Despair?*, Geneva: IOM and UN.
- GI (2023). Returning to Ireland. Global Irish. Доступно на <https://www.dfa.ie/global-irish/returning-to-ireland/> приступљено 15.4.2023.
- Gillespie, J.B. Mulder, C.H. & von Reichert, C. (2021). The Role of Family and Friends in Return Migration and Its Labor Market Outcomes. *Population Research and Policy Review*, 41 (2), 115–138. <https://doi.org/10.1007/s11113-021-09650-x>
- GIZ. Доступно на: <https://nemackasaradnja.rs/giz-sr/> приступљено 8.11.2023.
- Glaser, W.A. & Habers, G.C. (1974), The Migration and Return of Professionals. *International Migration Review*, 8(2), 227-244.
- Gmelch, G. (1980). Return Migration. *Annual Review of Anthropology*, 9, 135-159.
- Grabowska I. (2018). Social skills, workplaces and social remittances: a case of post-accession migrants. *Work Employ. Soc.* 32(5), 868–886.
- Gubert, F. & Nordman, J.C. (2008). Return Migration and Small Enterprise Development in the Maghreb. European University Institute Robert Schuman Centre for Advanced Studies.
- Guilmoto, C. & Sandron, F. (2001). The Internal Dynamics of Migration Networks in Developing Countries. *Population*, 13(2), 135-164.
- Haase, M. & Honerath, P. (2016). *Return migration and reintegration policies: A primer*. Berlin: Integration Strategy Group, Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH.
- Hagan, J.M. & Wassink, J. (2016). New Skills, New Jobs: Return Migration, Skill Transfers, and Business Formation in Mexico. *Soc Probl.*, 63(4), 513–533.
- Hagan, J.M., Hernández-León, R. & Demonsant, J.L. (2015). *Skills of the Unskilled: Work and Mobility Among Mexican Migrants*. Oakland: Univ. Calif. Press.

- Hall, S./IOM (2017). Setting standards for an integrated approach to reintegration. Mediterranean Sustainable Reintegration (MEASURE Project).
- Hancock, B., Ockleford, E. & Windridge, K. (2009). An Introduction to Qualitative Research. The NIHR RDS EM.
- Hasa (2017). Difference Between Human Capital and Social Capital. Доступно на <https://www.differencebetween.com/difference-between-human-capital-and-vs-social-capital/> приступљено 11.5.2022.
- Haug, S. (2010). Migration and return migration: The Case of Italian Migrants in Germany. Workshop paper. Доступно на <http://www.kakanien-revisited.at/beitr/labourmigration/shaug1.pdf> приступљено 7.4.2020.
- Hausmann, R. & Nedelkoska, Lj. (2017). Effects of Return Migration on the Non-migrants' Wages and Employment. *Working Paper* 330.
- Hazan, M. (2014). Understanding return migration to Mexico: Towards a comprehensive policy for the reintegration of returning migrants. Доступно на <https://escholarship.org/content/qt5nd4q6n3/qt5nd4q6n3.pdf> приступљено 8.6.2021.
- Heggli Sagmo, T. (2015). The role of social capital in post-conflict business development: perspectives from returning migrants in Burundi. In: Åkesson, L. & Eriksson Baaz, M (eds.), *Africa's return migrants The new developers?*. Nordic Africa Institute, PO Box.
- HELP. Доступно на: <https://help-serbia.org.rs/vizija-i-misija/> приступљено 7.11.2023.
- Hennings, M. (2013). The Migration and Development Nexus: A Case Study of Jordan since the 1950s. *Senior Honors Thesis*, The University of North Carolina at Chapel Hill.
- Hernández-Alvarez, J. (1968). Migration, Return, and Development in Puerto Rico. *Economic Development and Cultural Change*, 16(4), 574-587.
- Hirvonen, K. & Bie Lilleør, H. (2015). Going Back Home: Internal Return Migration in Rural Tanzania. *World development*, 70, 186-202. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2015.01.007>
- Hotchkiss, L.J. & Rupasingha, A. (2018). Individual Social Capital and Migration. Federal Reserve Bank of Atlanta Working Paper Series. <https://doi.org/10.29338/wp2018-3>
- IBM (2023). Crosstabs. Доступно на <https://www.ibm.com/docs/en/spss-statistics/29.0.0?topic=features-crosstabs> приступљено 6.7.2023.
- ILO (2010). *International labor migration A rights-based approach*. Geneva: ILO.
- ILO (2018). *Effective return and reintegration of migrant workers with special focus on ASEAN member states*. ILO.
- IOM (2002). The Return and Reintegration of Migrants to the South Caucasus: An Exploratory Study. International Organisation for Migration.
- IOM (2011a). *Glossary on Migration, 2nd edition*. Geneva: IOM.
- IOM (2011b). *Guide To Enhancing Migration Data In West And Central Africa*. Geneva: International Organization for Migration.
- IOM (2015). *Guide to Develop Public Policies on Reintegration of Returned Migrants*. Geneva: IOM.
- IOM (2016). *An integrated approach to reintegration*. Geneva: IOM.
- IOM (2017). *Priručnik o migracijama i lokalnom razvoju*. Beograd: IOM.
- IOM (2018). *Reintegration of returning migrants into the labour market – Scoping the field*. Geneva: IOM; African Union; ILO.
- IOM (2019a). *Glossary on Migration*. Geneva: IOM.
- IOM (2019b). *Reintegration Handbook: Practical guidance on the design, implementation and monitoring of reintegration assistance*. Geneva: IOM.
- IOM (2019c). *Return and Reintegration key highlights*. Geneva: IOM.
- IOM (2020). *A Psychosocial Approach to Reintegration Counselling*. Geneva: IOM.
- IOM (2023). Global Compact for Migration. Доступно на <https://www.iom.int/global-compact-migration> приступљено 7.3.2023.

- IOM Serbia. Доступно на: <https://serbia.iom.int/> приступљено 5.11.2023.
- ISN (2006). *Social network analysis and social capital. Special Report*. Zurich: ISN.
- ITC (2019). *Fostering the social and professional reintegration of return migrants (Course)*, ILO.
- Itzigsohn, J. & Giorguli-Saucedo, S. (2005). Incorporation, transnationalism, and gender: immigrant incorporation and transnational participation as gendered processes. *International Migration Review*, 39(4), 895-920.
- Jacobo Suárez, M.L. & Cárdenas Alaminos, N. (2020). Back on your Own: Return Migration and the Federal Government Response in Mexico. *Migraciones Internacionales*, 11 <https://doi.org/10.33679/rmi.v1i1.1731>
- Jeevanand, E.C. (2020a). Mann Whitney U Test. Доступно на <https://esjeevanand.uccollege.edu.in/wp-content/uploads/sites/114/2020/08/NON-PARAMTERIC-TEST-7.pdf> приступљено 26.5.2022.
- Jeevanand, E.C. (2020b). Kruskal-Wallis Test. Доступно на <https://esjeevanand.uccollege.edu.in/wp-content/uploads/sites/114/2020/08/NON-PARAMTERIC-TEST-9.pdf> приступљено 26.5.2022.
- Johnson, D.M. (1975). Community Satisfaction of Black Return Migrants to a Southern Metropolis. *American Journal of Community Psychology*, 3(3), 251-259.
- JRC (2018). *International migration drivers: A quantitative assessment of the structural factors shaping migrations*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Kaiser, M. (2019). *Quantitative methods*. The Norwegian National Research Ethics Committees.
- Kalir, B. (2017). Between 'voluntary' return programs and soft deportation. In: *Return Migration and Psychosocial Wellbeing*. 1st edition. Routledge.
- Kaufmann, R. (2006). Staying Attached or Not: Conceptualizing, Measuring and Explaining Migration Intensity. Доступно на https://peri.umass.edu/fileadmin/pdf/UM-NS_Workshop/Migration_Intensity_Kaufmann_vs2.pdf приступљено 24.5.2021.
- Kayam, O. & Hirsch, T. (2012). Using Social Media Networks to Conduct Questionnaire Based Research in Social Studies Case Study: Family Language Policy. *Journal of Sociological Research*, 3(2), 57-67. <https://doi.org/10.5296/jsr.v3i2.2176>
- Keeley, B. (2007). Human capital How what you know shapes your life. OECD. <https://doi.org/10.1787/9789264029095-en>
- Kent State University (2023). Spss tutorials: Crosstabs. Доступно на <https://libguides.library.kent.edu/SPSS/Crosstabs> приступљено 22.4.2023.
- Kenton, W. (2021). What Is Social Capital? Definition, Types, and Examples. Доступно на <https://www.investopedia.com/terms/s/socialcapital.asp> приступљено 26.4.2023.
- King, R. & Christou, A. (2008). Cultural Geographies of Counter-Diasporic Migration: The Second Generation Returns 'Home'. *Sussex Migration Working Paper* 45.
- King, R. & Kuschminder, A. (2022). *Handbook of Return Migration*. Elgaronline.
- King, R. (1977). Problems of Return Migration: A Case-Study of Italians Returning from Britain. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, 68(4), 241-245.
- King, R. (1978). Return Migration: A Neglected Aspect of Population Geography. *Area*, 10(3), 175- 182.
- King, R. (2000). Generalizations from the history of return migration, In: B. Ghosh (ed.), *Return migration: Journey of hope or despair?* IOM.
- King, R. (2009). Geography, Islands and Migration in an Era of Global Mobility. *Island Studies Journal*, 4(1), 53-84.
- King, R. (2012). Theories and Typologies of Migration: An Overview and A Primer. In: Willy Brandt Series of *Working Papers* in International Migration and Ethnic Relations.

- Klave, E. & Supule, I. (2019). Return Migration Process in Policy and Practice. *Examinatorium Privatversicherungsrecht*, 261-282.
- Knoll, A., Veron, P. & Mayer, N. (2021). A sustainable development approach to return and reintegration: dilemmas, choices and possibilities. *Discussion paper*, 291. ECDPM.
- Koser, K. (2001). *The Return and Reintegration of Rejected Asylum Seekers and Irregular Migrants*. Migration Research Series, 4. Geneva: International Organization for Migration.
- Kumar, P., Bhattacharya, U. & Nayek, J.K. (2014). Return migration and development: evidence from India's skilled professionals. In: G. Tejada, U. Bhattacharya, B. Khadria, C. Kuptsch (eds.), *Indian Skilled Migration and Development: To Europe and Back*, 263–84. New Delhi: Springer India.
- Kunuroglu, F., van de Vijver, F. & Yagmur, K. (2016). Return Migration. *Online Readings in Psychology and Culture*, 8(2).
- Kunuroglu, F., Yagmur, K., Van De Vijver, F., & Kroon, S. (2018). Motives for Turkish return migration from Western Europe: home, sense of belonging, discrimination and transnationalism. *Turkish studies*, 19(3), 422–450. <https://doi.org/10.1080/14683849.2017.1387479>
- Kuschminder, K. (2017). *Reintegration Strategies: Conceptualizing How Return Migrants Reintegrate*. Springer International Publishing.
- Lang, T., Hämmerling, K., Nadler, R., Schmidt, A. & Smoliner, S. (2012). *Re-Turn Migrant Survey Report: The Migrants' Potential and Expectations*. Leibniz: Institute for Regional Geography, 81. Доступно на http://www.iom.cz/files/323_Migrant-Survey-Report.PDF присту́плено 13.7.2022.
- Lara, J.L., Elizondo Salazar, J.A., Segovia, A.F., López Cano, T.L. & Quiroga Suárez, H.J. (2021). Return migration, entrepreneurship, and assets. *Desarrollo y Sociedad*, 89. <https://doi.org/10.13043/dys.89.3>
- Latek, M. (2017). Reintegration of returning migrants. Briefing. European Parliament. Доступно на [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/608779/EPRS_BRI\(2017\)608779_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/608779/EPRS_BRI(2017)608779_EN.pdf) присту́плено 17.3.2021.
- Latek, M. (2019). Interlinks between migration and development. Briefing. European Parliament. Доступно на [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/630351/EPRS_BRI\(2019\)630351_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/630351/EPRS_BRI(2019)630351_EN.pdf) присту́плено 18.3.2021.
- Lee, A.S. (1974). Return Migration in the United States. *International Migration Review*, 8(2), 283- 300.
- Lee, E.S. (1966). A Theory of Migration, *Demography*, 1(5), 47-57.
- Lesińska, M. (2013). The Dilemmas of Policy Towards Return Migration. The Case of Poland After the EU Accession. *Central and Eastern European Migration Review*, 2(1), 77–90.
- Light, I., Bhachu, P. & Karageorgis, S. (1989). Migration Networks and Immigrant Entrepreneurship. *Institute for Social Science Research*, 5.
- Lo, H.Y.L.K., Luo, X.Y., Lu, X.W. & Mai, G.Z. (2008). Summary report of action research on occupational rehabilitation and community reintegration of migrant workers with work injuries in Mainland China. *Work-a Journal of Prevention Assessment & Rehabilitation*, 30(1), 39-45.
- Long, L.H. & Hansen, K.A. (1975). Trends in Return Migration to the South. *Demography*, 12(4), 601-614.
- Lowe, N., Hagan, J.M. & Iskander, N. 2010. Revealing talent: informal skills intermediation as an emergent pathway to immigrant labor market incorporation. *Environ. Plan. A*. 42(1).
- Marchetta, F. (2012). Return Migration and the Survival of Entrepreneurial Activities in Egypt. *CERDI, Etudes et Documents*.

- Martikainen, T. (2019). Anghel, RG., Fauser, M., and Boccagni, P. (eds.). Transnational return and social change: Hierarchies, identities and ideas. Book review. London: Anthem Press.
- Martin, R. & Radu, D. (2012). Return Migration: The Experience of Eastern Europe. *International Migration*, 50(6), 109-128. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2012.00762.x>
- Massey, D.S, Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A. & Pellegrino, A. J. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431-466.
- McCormick, B. & Wahba, J. (2002). Return International Migration and Geographical Inequality: The Case of Egypt.
- MDP (2021). Return Migration. Database. Доступно на <https://www.migrationdataportal.org/themes/return-migration> приступљено 1.11.2021.
- Mesić, M. (2002). *Međunarodne migracije: tokovi i teorije*. Zagreb: Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- MIGREC Migration, Integration and Governance Research Centre. Доступно на: <https://migrec.fpn.bg.ac.rs/sr/> приступљено 13.3.2023.
- Minca, C., Šantić, D. & Umek, D. (2019). Mapping the camp archipelago: Custody, care and mobility in Serbian refugee camps. In: I. Katz, D. Martin & C. Minca (eds.), *Camp Geographies Today* (221-240). Boulder: Co, Rowman & Littlefield.
- MSG (2020). Migration Strategy of Georgia 2021-2030. State Commission on Migration Issues.
- Myers, G.C. & Masnick, G. (1968). The Migration Experience of New York Puerto Ricans: A Perspective on Return. *International Migration Review*, 2(2), 80-90.
- Nadler, R. (2016). Measuring Return Migration: The Example of Eastern German Labour Return from Western Germany. In: *Return Migration and Regional Development in Europe*. London.
- Nair, P. (2013). Homeward Bound? Questions on Promoting the Reintegration of Returning Migrants. *Migration*, 50(3).
- Naveed, A., Javakhishvili-Larsen, N. & Schmidt, T.D. (2017). Labour mobility and local employment: building a local employment base from labour mobility?. *Regional Studies*, 51(11), 1622-1634.
- Ndreka, A. (2019). Return migration and Re-integration of Returnees challenges in the origin country, *RSC*, 11, 4-24.
- Newland, K. & Salant, B. (2018). Balancing acts Policy Frameworks for Migrant Return and Reintegration. Towards a Global Compact for Migration: A Development perspective, 6. Migration policy institute MPI.
- Newland, K. (2017). *Migrant Return and Reintegration Policy: A Key Component of Migration Governance*. Geneva: IOM.
- Nikolka, T. (2018). Family Return Migration. Ifo *Working Papers* No. 286.
- Nivalainen, S. (2010). Essays on family migration and geographical mobility in Finland. *PTT Publications*, 21, 192.
- Obućina, O., Beauchemin, C., Cerrutti, M., Deilu, A., Havryliuk, O., Lenoel, A., Maguid, A., Maidanik, I., Manea, M., Pozniak, O., Serban, M., Teleshman, V., Tufis, P. & Vandernbunder, A. (2018). Report on the Economic Integration of Return Migrants. *Working Paper*, 11. Temper EU Project.
- OECD (2008). *Return Migration: A New Perspective*. Part 3. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2012). Measuring return migration: Some preliminary findings in times of crisis. Geneva: Work Session on Migration Statistics, Working paper 19.
- OECD (2017). *Interrelations between Public Policies, Migration and Development*. Paris: OECD Publishing.

- OECD (2020). *Sustainable Reintegration of Returning Migrants: A Better Homecoming*, Paris: OECD Publishing.
- OHCHR (2018). Protecting the human rights of migrants in the context of return. *Expert Meeting*.
- Open Government Licence OGL (2021). *Family Migration: Understanding the Drivers, Impacts and Support Needs of Migrant Families in Scotland*. The Scottish Government.
- Pallant, J. (2007). *SPSS priručnik za preživljavanje* (3rd ed.). Allen & Unwin.
- Parameswaranaik, J. & Kumar S.J. (2018). Return Migration of Rural Youth: A New Trend in Rural India. *Journal of Global Communication*, 11(2), 124-127.
- Parliamentary Assembly (2010). Readmission agreements: a mechanism for returning irregular migrants. Доступно на <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=17874&lang=en> приступљено 12.7.2021.
- Pauli, J. (2021). Return migration. In: Cohen, H.J. & Sirkeci, I. (eds.), *Handbook of Culture and Migration*. Edward Elgar. <https://doi.org/10.4337/9781789903461.00016>
- Pavlov, T. (2011). Return of Highly Qualified Migrants to Serbia: 'Brain Gain' Instead of Facing 'Brain Re-Drain', in *Return of Highly Qualified Migrants to the Western Balkan, Compendium of Policy Papers*, Beograd: Group 484, The Balkan Trust for Democracy.
- Pekin, H. (1976). Placement Assistance to Returning Migrants and Other Type of Assistance Including Reception and Accommodation. *International Migration*, 14(1-2), 105-119.
- Pennington, J. & Balaram, B. (2013). Return and Reintegration of irregular migrants from Nigeria. *Report*. Institute for Public Policy Research.
- Pirvu, R. & Axinte, G. (2012). Return Migration – reasons, consequences and benefits, *Annals of the University of Petroșani. Economics*, 12(4), 193-202.
- Portes, A. (1998). Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24: 1-24.
- PRAXIS. Доступно на: <https://www.praxis.org.rs/index.php/sr/> приступљено 11.11.2023.
- Predosanu, G., Zamfir, A-M., Militaru, E., Mocanu, C. & Vasile, G. (2011). Econometric modeling of return migration intentions. Conference: Proceedings of the 5th international conference on Applied mathematics, simulation, modelling.
- Pritchard, R. (2011). Re-entry Trauma: Asian Reintegration After Study in the West. *Journal of Studies in International Education*, 15(1), 93-111.
- Programa Regressar. Доступно на <https://www.programaregressar.gov.pt/en/> приступљено 16.2.2023.
- Rahe, M. & Washburn, T. (2023). *Encouraging return migration and population retention in rural communities*. In: DM - Community Decision Making. University of Missouri Columbia, 70006.
- Ramirez, H. & Hondagneu-Sotelo, P. (2009). Mexican immigrant gardeners: entrepreneurs or exploited workers? *Soc. Probl.* 56(1), 70–88.
- Ravenstein, E.G. (1885). The Laws of Migration. *Journal of Statistical Society of London*, 48(2), 167-235.
- Rees, P.H. & Lomax, N. (2020). Ravenstein Revisited: The Analysis of Migration, Then and Now. *Comparative Population Studies*, 44. <https://doi.org/10.12765/CPoS-2020-10>
- Return (2023). Serbia. Доступно на: <https://www.returningfromgermany.de/en/countries/serbia/> приступљено 25.09.2023.
- RGS (2023). 4g – A Guide to Simpson's Diversity Index. Royal Geographical Society. Доступно на <https://www.rgs.org/media/epqgou23/gaguidetosimpsonsdiversityindex.pdf> приступљено 15.9.2023.
- Rhoades, R.E. (1978). Intra-European Return Migration and Rural Development: Lessons from the Spanish Case. *Human Organization*, 37(2), 136- 147.

- Richmond, A.H. (1968). Return Migration from Canada to Britain. *Population Studies*, 22(2), 263- 271.
- Riiskjaer, M.H.B. & Nilsson, T. (2008). Circular repatriation: The unsuccessful return and reintegration of Iraqis with refugee status in Denmark. *Research Paper*, 165.
- Rizwan, S.A. (2019). Kruskal Wallis test, Friedman test, Spearman Correlation. Доступно на <https://www.slideshare.net/RizwanSa/kruskal-wallis-test-friedman-test-spearman-correlation> приступљено 8.2.2023.
- Romero M.A.H. (2012). Nothing to learn? Labor learning in California's farmwork. *Anthropol. Work Rev.* 33(2),73–88.
- RSO The Bali process (2019). The Bali Process on People Smuggling, Trafficking in Persons and Related Transnational Crime. Regional Support Office (RSO).
- Saar, M. & Saar, E. (2020). Can the Concept of Lifestyle Migration be applied to Return Migration? The Case of Estonians in the UK. *International migration*, 58(2), 52-66. <https://doi.org/10.1111/imig.12601>
- Sabharwal, M.& Varma, R. (2016). Return Migration to India: Decision-Making among Academic Engineers and Scientists. *International migration*, 54(4), 177-190. <https://doi.org/10.1111/imig.12265>
- Safe Home Ireland. Доступно на: <https://safehomeireland.com/> приступљено 15.12.2023.
- Šantić, D. & Antić, M. (2020). Serbia in the time of COVID-19: between “corona diplomacy”, tough measures and migration management. *Eurasian Geography and Economics*. <https://doi.org/10.1080/15387216.2020.1780457>
- Šantić, D. Todorović, M. and Perišić, N. (2021). The ‘New Normal’ in Migration Management in Serbia in Times of the COVID-19 Crisis. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*. <https://doi.org/10.1080/19448953.2021.2015659>
- Šantić, D., Langović, M. and Đorđević, D. (2023). Urban sustainability through the lens of migration - case study: City of Leskovac, Serbia. *Economic themes*, 61(1), 105-119.
- Schiller, N.G., Basch, L. & Blanc-Szanton, C. (1992). Transnationalism: A new analytic framework for understanding migration. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 645(1), 1–24.
- Schmitz-Pranghe, C. (2023). The role of mobility, networks and reintegration assistance after return: insights from Bosnia and Herzegovina and Serbia. *BICC Working Paper*, 1/2023. Bonn International Centre for Conflict Studies (BICC).
- Schoonenboom, J. & Johnson, B.R. (2017). How to Construct a Mixed Methods Research Design. *Kolner Z Soz Sozpsychol.* 69(2):107-131. <https://doi.org/10.1007/s11577-017-0454-1>
- Schuller, T. (2001). *The Complementary Roles of Human and Social Capital*. Paris: OECD.
- Segal, U. (2016). Opportunities and challenges of return migration. In: Xu, Q. & Jordan, P.L. (eds.), *Migrant Workers: Social Identity, Occupational Challenges and Health Practice*. Noval Science Publishers.
- Segeš Frelak, J. & Hahn-Schaur, K. (2019). Attract, Facilitate and Retain - Return Migration Policies in the Context of Intra-EU Mobility. International Centre for Migration Policy Development ICMPD.
- Setrana, M. & Tonah, S. (2014). Return Migrants and the Challenge of Reintegration: The Case of Returnees to Kumasi, Ghana. *Journal of African Migration*.
- Silver, A. (2011). Families Across Borders: The Emotional Impacts of Migration on Origin Families. *International migration*, 52(3), 194-220. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2010.00672.x>
- Simpson, N.B. (2022). Demographic and economic determinants of migration: Push and pull factors drive the decision to stay or move. *IZA World of Labor*, 373.

- Sinatti, G. (2015). 'Come back, invest, and advance the country': policy myths and migrant realities of return and development in Senegal. In: Åkesson, L. & Eriksson Baaz, M (eds.), *Africa's return migrants The new developers?*. Nordic Africa Institute, PO Box.
- Slater, M. (1979). Migrant employment, recessions, and return migration: Some consequences for migration policy and development. *Studies in Comparative International Development*, 14. (3-4), 3-22.
- SMERU (2015). *Return Migration and the Importance of Reintegration Policies*. No 3/15. Jakarta: The SMERU Research Institute.
- Sriskandarajah, D. (2005a). Migration and development. A paper prepared for the Policy Analysis and Research Programme of the Global Commission on International Migration. Global Commission of International Migration.
- Sriskandarajah, D. (2005b). *Reassessing the impacts of brain drain on developing countries*. Washington DC: Migration Information Source, Migration Policy Institute, Washington.
- Stanek, M. & Hosnedlova, R. (2012). Exploring transnational practices of Ukrainian migrants in Spain. *Journal of Scientific Papers Economics and Sociology*, 5(1), 62-73.
- Stark, O. (1991). *The Migration of Labor*. Cambridge: Basil Blackwell Ltd.
- Stepputa, F. (2004). Dynamics of return and sustainable reintegration in a "mobile livelihoods"- perspective. *Working paper*, 10. Copenhagen: Danish Institute for International Studies.
- Strachan, A.L. (2019). *Reintegration of returnees. Helpdesk report*. UK: Assets publishing.
- Tadevosyan, G., Chen, S. & Liu, R. (2020). Returning migrants in The People's Republic of China Challenges and perspectives - evidence from Chongqing. ADB East Asia *Working Paper Series*, No. 33.
- Taran, P., Tennant, E. & Simeone, L. (2017). Governance of migration. GMPA. Доступно на <https://www.globalmigrationpolicy.org/articles/governance/Governance%20of%20migration%20Context%20Note%20rev%20GMPA%20jun2017.pdf> приступљено 18.9.2021.
- Terrell, S. (2011). Mixed-methods research methodologies. *The Qualitative Report*, 17(1), 254-280.
- Thiel, D. & Gillian, K. (2010). *Factors affecting Participation in voluntary return programmes and successful reintegration: a review of the evidence*. Research Report 29. London: Home Office
- Thieme, S. (2012). Coming Home? Patterns and Characteristics of Return Migration in Kyrgyzstan. *International Migration*, 1-17.
- Todaro, M.P. & Maruszko, L. (1987). Illegal Immigration and U.S. Immigration reform: A
- Toren, N. (1975). The Effect of Economic Incentives on Return Migration. *International Migration*, 13(3):134-144.
- Toren, N. (1978). Return migration to Israel. *International Migration Review*, 12(1), 39-54.
- Triandafyllidou, A. & Ricard-Guay, A. (2019). Governing Irregular and Return Migration in the 2020s: European Challenges and Asian Pacific Perspectives. *Journal of immigrant & Refugee studies*. IMISCO.
- Triandafyllidou, A. (2022). Temporary migration: category of analysis or category of practice?. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 48(16), 3847-3859. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2022.2028350>
- Tsuda, T. (2019). Conclusion: Interrogating return – ambivalent homecomings and ethnic hierarchies. In: Tsuda, T. & Song, C. (eds.), *Diasporic Returns to the Ethnic Homeland: The Korean Diaspora in Comparative Perspective*. New York: Palgrave Macmillan, 239–253.
- Ullah, A.A. & Chatteraj, D. (2023). Unraveling Gender Dynamics in Migration and Remittances: An Empirical Analysis of Asian Women's "Exposure to Migration". *Genealogy*, 8(1), 4. <https://doi.org/10.3390/genealogy8010004>

- UN (1998). Recommendations on Statistics of International Migration, Revision 1, New York: United Nations.
- UN (2011). Statistics on International Migration A Practical Guide for Countries of Eastern Europe and Central Asia: Geneva: United Nations Economic Commission for Europe, United Nations Population Fund.
- UN (2018). *Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration*. New York: United Nations.
- UN (2021a). *Ensuring Safe and Dignified Return and Sustainable Reintegration*. New York: United Nations.
- UN (2021b). *Ensuring Safe and Dignified Return and Sustainable Reintegration*. United Nations Network on Migration.
- UN (2022). Handbook on Measuring International Migration through Population Censuses. New York: United Nations.
- UN (2024). *Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration (GCM)*. Доступно на <https://www.ohchr.org/en/migration/global-compact-safe-orderly-and-regular-migration-gcm> приступљено 25.1.2024.
- Unger, L. (1982). *Die Rückkehr der zweiten Generation. Eine empirische Untersuchung zur Remigration griechischer Jugendlicher*. Bielefeld.
- UNHCR, JIPS, КИРС (2011). Процена потреба интерно расељених лица у Србији. Доступно на <https://www.unhcr.org/rs/wp-content/uploads/sites/40/2021/04/11-Procena-potreba-interno-raseljenih-lica-u-Srbiji.pdf> приступљено 27.3.2021.
- Vallejos, R.V., Macke, J., Olea, P.M. & Toss, E. (2008). Collaborative networks and social capital: A theoretical and practical convergence. In: *IFIP International Federation for Information Processing*, 283, 43–52.
- van Houte, M. & Davids, T. (2008). Development and return migration: From policy panacea to migrant perspective sustainability. *Third World Quarterly*, 29(7), 1411-1429.
- van Houte, M. & Davids, T. (2014). Moving Back or Moving Forward? Return Migration, Development and Peace-Building. *New Diversities*, 16(2), 71-87.
- Vanderkamp, J. (1971). Migration Flows, Their Determinants and the Effects of Return Migration. *Journal of Political Economy*, 79(5), 1012-1031.
- Vanderkamp, J. (1972). Return Migration: Its Significance and Behavior. *Western Economic Journal*, 10(4), 460-465.
- Velizarova, M. (2009). 'Motivation for Migration, Return and Sustainability of the Return: A Case Study of Bulgarian Student Mobility.' In: Tarrosy, I. & Milford, S. (eds.), *Regime Change and Transitions across the Danubian Region 1989–2009*, 153-164.
- Vukašinović, A. (2017). Utjecaj ljudskog kapitala na kvalitetu obrazovnog sustava. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku
- Wahba, J. (2014). *Return Migration and Economic Development*. In: R.E.B. Lucas (ed), *International Handbook on Migration and Economic Development*, 12. Edward Elgar Publishing LtdEditors.
- Webber, F. (2011). How voluntary are voluntary returns? *Race & Class*, 52(4), 98-107.
- Webbink, E. (2023). Indices of Social Development. International Institute of Social Studies. Доступно на <https://www.oecd.org/development/pgd/46984879.pdf> приступљено 21.6.2023.
- Whyte, Z. & Hirslund, D.V. (2013). *International experiences with the sustainable assisted return of rejected asylum seekers. DIIS Report*. Copenhagen: DIIS.
- Wickramasekara, P. (2019). *Effective Return and Reintegration of Migrant Workers With Special Focus on ASEAN Member States*. Bangkok: ILO ASEAN Triangle Project. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3579358>
- Wiesbrock, A. (2008). Return Migration as a Tool for Economic Development in China and India. *Working Paper*, 3.

- Williams, A.M. & Baláž, V. (2005). What human capital, which migrants? Returned skilled migration to Slovakia from the UK. *Int. Migr. Rev.* 39(2), 439–68.
- Winkler, A. (2012). Measuring Regional Inequality: An index of socio-economic pressure for Serbia. Collection of Papers – Faculty of Geography at University of Belgrade, 60, 81-102.
- Wisdom, J. & Creswell, J.W. (2013). Mixed Methods: Integrating Quantitative and Qualitative Data Collection and Analysis While Studying Patient-Centered Medical Home Models. Rockville, MD: Agency for Healthcare Research and Quality. AHRQ Publication No. 13-0028-EF.
- Wise, R.D. & Covarrubias, H.M. (2009). Understanding the Relationship between Migration and Development. *The International Journal of Anthropology*, 53(3).
- Wong, M. (2014). Navigating return: the gendered geographies of skilled return migration to Ghana. *Global Networks*, 14(4), 438–457. <https://doi.org/10.1111/glob.12041>
- Xu, H. (2010). Return Migration, Occupational Change, and Self Employment. *China Perspectives*. 4, 71-86.
- Yahirun, J. (2012). Take Me “Home”: Return Migration among Germany’s Older Immigrants. *International Migration*, 52(4), 231-254. <https://doi.org/10.1111/imig.12009>
- Yendaw, E. (2013). A study of the underlying determinants of return migration of international return migrants to the Berekum Municipality, Ghana. *International Journal of Sociology and Anthropology*, 5(8), 297-310.
- Yendaw, E., Tanle, A. & Kendie, S.B. (2017). Reintegration Experiences of Internal Return Migrants in the Wa Municipality, Ghana. *Journal of Identity and Migration Studies*, 11(2), 47-73.

- Аврамовић, З. (2012). „Одлив мозгова“ из Србије – једно лице глобализације образовања? *Социолошки преглед*, 46(2), 189–202.
- Анђелић, А. (2023). Како живе Украјинци и Руси у Србији: Трошење уштеђевине и рад у струци. Доступно на <https://amplitudemagazin.com/rusi-ukrajinci-u-srbiji/> приступљено 2.12.2023.
- Арандаренко, М. (2022). Миграције, квалификације и тржиште рада. У: Д. Вуковић (ур.), *Људски развој као одговор на демографске промене*. УНДП Србија.
- Бодрожих, З. (2014). Повратак високообразованих стручњака у Србију. *Психолошка истраживања*, 17 (1), 55-75.
- Васојевић, Н. & Кирић, С. (2019). Задовољство стипендиста-повратника животом у Србији. *Становништво*, 57(2), 71–86.
- Васојевић, Н., Крњалић, З. & Кирић, С. (2018). Стипендисти школовани у иностранству: повратници у академској заједници у Србији. *Социолошки преглед*, 52(3), 938–959.
- Весковић Анђелковић, М. (2019). *Потенцијална улога повратника као посредника у партнерству државе и високообразоване дијаспоре у Србији*. Универзитет у Београду, Филозофски факултет, докторска дисертација.
- Весковић Анђелковић, М. (2021). Искуства и очекивања повратника из иностранства у Србију у доба пандемије КОВИД-19. *Становништво*, 59(1), 47-60.
- Видовић, З. & Воркапић, М. (2020). Основни показатељи нормалности расподеле. *Иновације у настави*, 33(4), 146-157.
- Влада Републике Србије (2020). Водич кроз мере подршке развоју иновативне привреде. Доступно на <https://api.pks.rs/storage/assets/Vodi%C4%8D%20kroz%20mere%20podrske%20razvoju%20inovativne%20privrede.pdf> приступљено 6.10.2021.
- Група 484 (2010). *Одлив мозгова из Србије - проблеми и могућа решења*. Група 484.

- Деспић, Ј. (2015). *Миграције високообразованих лица из Србије од 1991. године у Канаду и Сједињене Америчке Државе*. Универзитет у Београду - Економски факултет, докторска дисертација.
- Немачки информативни центар за миграције, стручно образовање и каријеру ДИМАК. Доступно на: <https://www.startfinder.de/lat/advisory-centre/german-information-centre-migration-training-and-employment-belgrade> приступљено 9.10.2023.
- Ђукић Дејановић, С. & група аутора (2018). *Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника*. Београд: Центар за живот - да нас буде више и АТЦ.
- Екуменска хуманитарна организација ЕХО. Доступно на: <https://www.ehons.org/> приступљено 7.10.2023.
- ЕРП (2021). Програм економских реформи за период од 2021. до 2023. године. Доступно на <https://rsjp.gov.rs/wp-content/uploads/Program-ekonomskih-reformi-RS-2021-2023.pdf> приступљено 27.12.2021.
- Живковић, С. (2015). *Анализа података у СПСС-у Приручник из статистике*. De Facto Consultancy.
- Јакоби Марковић, Т. (2017). Интеграција Рома повратника кроз боље услове образовања и запошљавања. Форум Рома Србије, policy paper.
- КИРС (2015). Информатор за повратнике по основу споразума о реадмисији. Доступно на <https://files.returningfromgermany.de/files/Informator%20za%20povratnike%20po%20osnovu%20sporazuma%20o%20readmisiji.pdf> приступљено 8.11.2021.
- КИРС (2020). О миграцијама. Доступно на <https://kirs.gov.rs/lat/migracije/o-migracijama> приступљено 9.12.2020.
- КИРС (2022). *Миграциони профил Републике Србије за 2022. годину*. Комесаријат за избеглице и миграције.
- КИРС (2023). О Комесаријату. Доступно на: <https://kirs.gov.rs/cir/o-nama/o-komesarijatu> приступљено 28.2.2023.
- КИРС (2024). Интеграција. Комесаријат за избеглице и миграције. Доступно на: <https://kirs.gov.rs/cir/izbeglice/integracija> приступљено 21.2.2024.
- Кнежевић, А. (2013). *Историјскодемографске и етнодемографске основе развита становништва Источне Србије*. Универзитет у Београду – Географски факултет, докторска дисертација.
- Кокотовић Каназир, В. (2021). *Демографске одреднице развоја људског капитала у Србији*. Универзитет у Београду-Географски факултет, докторска дисертација.
- Лукић, В. (2015). *Две деценије избеглиштва у Србији*. Београд: Републички завод за статистику.
- Министарство спољних послова (2020). Запошљавање људи из дијаспоре међу мерама за развој иновативне привреде. Доступно на [https://www.dijaspора.gov.rs/arhiva/lat/zaposljavanje-ljudi-iz-dijaspore-medu-merama-za-razvoj-inovativne-privrede/](https://www.dijaspورا.gov.rs/arhiva/lat/zaposljavanje-ljudi-iz-dijaspore-medu-merama-za-razvoj-inovativne-privrede/) приступљено 26.8.2022.
- Никитовић, В. (2022). Вишеслојна природа депопулације у Србији – новији трендови и изгледи. У: Д. Вуковић (ур.), *Људски развој као одговор на демографске промене*. УНДП Србија.
- Павлов, Т., Предојевић-Деспић, Ј. & Милутиновић, С. (2013). Транснационално предузетништво: искуства миграната-повратника у Србију. *Социологија*, 55(2), 261-282.
- Пенев, Г. & Предојевић-Деспић, Ј. (2012). Просторни аспекти емиграције из Србије. Три „вруће“ емиграционе зоне. *Становништво*, 50(2):35-64.
- Пешић, Ј. (2020). COVID-19, мобилност и самоизолација. Искуства грађана Србије током кризе изазване корона вирусом. *Социологија*, 62(4), 467-485.

- Полети, Д. (2013). Савремене радне миграције у европском контексту - Економски и политички аспекти, *Социологија*; 55(2), 333-348.
- Повратници 2022. Доступно на: <https://povratnici2022.rs/> приступљено 25.10.2023.
- Предојевић Деспић, Ј., & Лукић, В. (2021). Проблеми миграната из Србије проузроковани пандемијом Ковида 19. *ТЕМЕ*, 45(4), 1245–1260.
- Предојевић Деспић, Ј., Павлов, Т. & Милутиновић, С. (2015). Транснационални предузетници у Србији: ресурс економског развоја. У: Министарство за људска права и избеглице, Миграције у функцији развоја.
- Предојевић-Деспић, Ј. (2011). Просторне карактеристике емиграције из Србије: од гастарбајтера до мигрантских мрежа. *Демографски преглед*, XI (42).
- Радушки, Н. (2016). Утицај унутрашњих миграција на демографски развој Србије. *Социјална политика*, 2, 43-59.
- Рашевић, М. (2015). *Култура активног старења*. У: Глобализација и култура. Центар за економска истраживања Института друштвених наука, Београд, 95-101.
- РЗС (1991). *Становништво по општини сталног становања према националној припадности, полу и месту рођења*. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2005). *Мигранти подаци по општинама*. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2013а). *Миграције подаци по општинама и градовима*. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2013б). Школска школска спрема, писменост писменост и компјутерска компјутерска писменост. Републички завод за статистику. Доступно на <https://media.popis2011.stat.rs/2012/publikacije/Obrazovne%20karakteristike.pdf> приступљено 24.8.2023.
- РЗС (2014). *Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године*, Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2023а). *Миграције подаци по општинама и градовима*. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2023б). *Повратни мигранти у Србији*, документационе табеле 1981, 1991. и 2011. Необјављена грађа. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2023в). *Живорођени, умрли и апсолутни природни прираштај 1991-2022*, документационе табеле. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2023г). *Старост и пол*. Београд: Републички завод за статистику.
- СЗС (1966). *Миграциона обележја резултати за насеља*. Савезни завод за статистику.
- Службени гласник РС, бр. 10/21. *Стратегија научног и технолошког развоја Републике Србије за период од 2021. до 2025. године „Моћ знања”*. Доступно на http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2021_02/SG_010_2021_001.htm
- СЗС (1971). *Лица на привременом раду у иностранству*. Савезни завод за статистику.
- Службени гласник РС, бр. 103/07. *Закон о потврђивању Споразума између Републике Србије и Европске заједнице о реадмисији лица која незаконито бораве*. Доступно на http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2007_11/t11_0131.htm
- Службени гласник РС, бр. 104/14. *Уредба о утврђивању јединствене листе развијености региона и јединица локалне самоуправе за 2014. годину*. Доступно на <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/uredba/2014/104/1>
- Службени гласник РС, бр. 105/18. *Стратегији супротстављања ирегуларним миграцијама у Републици Србији за период од 2018. до 2020. године*. Доступно на <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2018/105/1/reg>

- Службени гласник РС, бр. 107/12. *Закона о управљању миграцијама*. Доступно на <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2012/107/3>
- Службени гласник РС, бр. 129/07, 18/16, 47/18 и 9/20-др. закон. *Закон о територијалној организацији Републике Србије*. Доступно на https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_teritorijalnoj_organizaciji_republike_srbije.html
- Службени гласник РС, бр. 13/12. *Национална стратегија социјалног становања*. Доступно на <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2012/13/1>
- Службени гласник РС, бр. 15/09. *Стратегији реинтеграције повратника по основу Споразума о реадмисији*. Доступно на <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2009/15/3>
- Службени гласник РС, бр. 18/21 исправка бр. 36/21. *Стратегија запошљавања у Републици Србији за период од 2021. до 2026. године*. Доступно на <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/ispravka/2021/36/1>
- Службени гласник РС, бр. 21/07. *Стратегија регионалног развоја Републике Србије за период од 2007. до 2012. године*. Доступно на http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2007_03/t03_0034.htm
- Службени гласник РС, бр. 25/09. *Стратегија супротстављања илегалним миграцијама у Републици Србији за период 2009–2014. године*. Доступно на <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2009/25/1/reg>
- Службени гласник РС, бр. 26/16. *Стратегија за социјално укључивање Рома и Ромкиња у Републици Србији за период од 2016. до 2025. године*. Доступно на <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2016/26/1/reg>
- Службени гласник РС, бр. 4/11 и 14/11. *Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону*. Доступно на http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2011_03/t03_0075.htm
- Службени гласник РС, бр. 57/08. *Национална стратегија одрживог развоја*. Доступно на <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2008/57/1/reg>
- Службени гласник РС, бр. 59/09. *Стратегија за управљање миграцијама*. Доступно на <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2009/59/1>
- Службени гласник РС, бр. 63/21. *Стратегији развоја образовања и васпитања у Републици Србији до 2030. године*. Доступно на <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2021/63/1/reg>
- Службени гласник РС, бр. 87/11. *Законом о пребивалишту и боравишту грађана*. Доступно на <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2011/87/1/reg>
- Службени гласник РС, бр. 9/17. *Стратегија интегрисаног управљања границом у Републици Србији 2017–2020*. Доступно на <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2017/9/1>
- Службени гласник РС, број 21/20. *Стратегија о економским миграцијама за период 2021-2027*. Доступно на <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2020/21/1>
- Службени гласник РС, број 27/09. *Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији*. Доступно на <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2009/27/1/reg>
- Службени гласник РС, број 88/09. *Законом о дијаспори и Србима у региону*. Доступно на <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2009/88/8/reg>

- Службени гласник РС, број 62/15. *Уредба о утврђивању Методологије за израчунавање степена развијености региона и јединица локалне самоуправе*. Доступно на: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/uredba/2015/62/1>
- Станковић, В. (2014). *Србија у процесу спољних миграција*. Републички завод за статистику.
- Тачка повратка (2024). Тачка повратка-водич за повратнике. Доступно на <https://tackapovratka.rs/vodiczapovratnike/> приступљено 6.2.2024.
- Тачка повратка. Доступно на: <https://tackapovratka.rs/> приступљено 5.11.2023.
- Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва (2023). Индекс друштвеног развоја градова и општина 2018. Доступно на <https://socijalnoukljucivanje.gov.rs/indeks/#> приступљено 20.1.2023.
- Тодоровић, М. (2019). Изазови транснационализма међу другом генерацијом српских миграната у Швајцарској. *Гласник Српског географског друштва*, 1(99), 69-90.
- Томашевић, А. (2022). Статистички методи. Доступно на <https://sm.atomasevic.com/Statisti%C4%8Dki-metodi.pdf> приступљено 27.10.2022.
- Фондација за образовање Рома. Доступно на: <https://romi-obrazovanjem-doposla.org.rs/ref-srbija/> приступљено 14.10.2023.
- Цвејић, С. (2019). Истраживање о положају и потребама повратника у Србији по Споразума о реадмисији 2019. године. Deutsche Gesellschaft fur Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH.
- Цвијић, Ј. (1922). *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. Државна штампарија краљевине СХС (књига прва).
- Шантић, Д. (2013). *Размештај становништва Србије у контексту теорија о популационом оптимуму*. Београд: Универзитет у Београду-Географски факултет. Докторска дисертација.
- Шантић, Д. (2018). Одговор Републике Србије на “мигрантску кризу” – Закони и стратегије за управљање микс миграционим токовима. *Зборник ИКСИ*, 37(2), 115-128.
- Шантић, Д., Филиповић Д., Спасовски М., Јакопин, Е., Девеџић М., Антић, М., Кнежевић, А., Ђорђевић, А., Судимац Мратинковић, Д., Радић, Н., Ђуркин, Д., Јавор, В. и Тодоровић, М. (2019). *Истраживање ставова и намера становништва о пресељавању и утврђивање утицаја миграција на демографско старење у четири јединице локалне самоуправе, у циљу формулисања препорука за креирање мера популационе политике*, Универзитет у Београду – Географски факултет.
- Шантић, Д. & Тодоровић, М. (2021). Између жеља и реалности: Истраживање намера о повратку међу припадницима друге генерације миграната из Србије у Швајцарској. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 177(1), 93-110.
- Шантић, Д., Коњевић, Ј. & Ланговић, М. (2022). Значај креирања миграционих профила у јединицама локалних самоуправа у циљу оптималнијег управљања миграцијама и њихове интеграције у развојна документа. *Зборник радова IX научно-стручног скупа са међународним учешћем – Локална самоуправа у планирању и уређењу простора и насеља*, Асоцијација просторних планера Србије, Универзитет у Београду - Географски факултет, Сребрно језеро, 341-347.
- Шантић, Д. & Ланговић, М. (2023). *Миграције становништва и кризе у свету*. Универзитет у Београду-Географски факултет.

ПРИЛОГ 1

УПИТНИК ЗА ПОВРАТНЕ МИГРАНТЕ

Поштовани,
Моје име је Милица Ланговић. Докторанд сам на Географском факултету Универзитета у Београду. Анкета у наставку део је истраживања моје докторске дисертације под називом "Друштвено-географски аспекти повратних миграција у Републици Србији". Циљна група овог истраживања су повратни мигранти, односно лица која су боравила у иностранству најмање годину дана, и која након повратка у Србији бораве најмање шест месеци. Анкета је анонимна. Резултати истраживања ће се искључиво користити у научне сврхе.
Унапред захвална

Место пребивалишта:

а) Град Лесковац б) Град Зрењанин в) Град Ужице г) Град Зајечар

Назив села/града у којем живите (уписати): _____

Држава (државе) у којој сте боравили до повратка
(уписати): _____

СОЦИО-ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

1. Пол:

- а) мушки
б) женски
в) друго

2. Старост:

а) <20	г) 30-34	е) 45-49	и) 60-64	л) 75-79
б) 20-24	д) 35-39	ж) 50-54	ј) 65-69	љ) 80+
в) 25-29	ђ) 40-44	з) 55-59	к) 70-74	

3. Брачни статус:

- а) Неожењен/Неудата в) Разведен/Разведена д) Друго
б) Ожењен/Удата г) Удовац/Удовица

4. Да ли имате децу?

- а) Да, имам једно дете г) Да, имам више од троје деце
б) Да, имам двоје деце д) Немам децу
в) Да, имам троје деце

5. Колико особа, укључујући и Вас, чини Ваше домаћинство?

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

6. Ниво образовања:

а) Непотпуна основна школа	д) Факултет – основне студије
б) Завршена основна школа	ђ) Факултет – мастер/магистарске студије
в) Завршена средња школа	е) Факултет – докторске студије
г) Виша или Висока школа	ж) Друго

7. Тренутна економска активност:

а) Стално запослење	д) Пензионер/ка
б) Привремено/повремени послови	ђ) Незапослен/а
в) Студент/киња	е) Друго

8. Област радног ангажовања:

а) Пољопривреда	ж) Наука и просвета
б) Шумарство и рибарство	з) Административне делатности
в) Занатство	и) Информисање и комуникација
г) Трговина	ј) ИТ сектор
д) Туризам и угоститељство	к) Уметност
ђ) Грађевинска индустрија	л) Друго
е) Здравство и социјална заштита	љ) Нисам радно активан/а

9. Да ли имате држављанство Републике Србије?

- а) Да в) Имам двојно држављанство
б) Не

ЕМИГРАЦИЈА**10. Када сте се иселили у иностранство?**

а) 1971-1980	д) 2011-2019.
б) 1981-1990	ђ) 2020-2023.
в) 1991-2000.	е) Рођен/а сам у иностранству
г) 2001-2010.	

11. Колико сте имали година када сте се иселили?

а) <20	г) 30-34	е) 45-49	и) 60-64
б) 20-24	д) 35-39	ж) 50-54	ј) 65+
в) 25-29	ђ) 40-44	з) 55-59	к) Рођен/а сам у иностранству

12. Брачни статус пре исељавања:

а) Неожењен/Неудата	в) Разведен/Разведена	д) Друго
б) Ожењен/Удата	г) Удовац/Удовица	ђ) Рођен/а сам у иностранству

13. Економска активност пре исељавања:

а) Стално запослење	д) Пензионер/ка
б) Привремено/повремени послови	ђ) Незапослен/незапослена
в) Ученик/ца	е) Друго
г) Студент/киња	

14. Област радног ангажовања пре исељавања:

а) Пољопривреда	ж) Наука и просвета
б) Шумарство и рибарство	з) Административне делатности
в) Занатство	и) Информисање и комуникација
г) Трговина	ј) ИТ сектор
д) Туризам и угоститељство	к) Уметност
ђ) Грађевинска индустрија	л) Друго
е) Здравство и социјална заштита	љ) Нисам био/ла радно активан/а

15. Са ким сте се иселили?

а) Сам/а	в) Са партером	д) Са пријатељем/има	е) Друго
б) Са породицом	г) Са родитељима	ђ) Рођен/а сам у иностранству	

16. Да ли сте се консултовали са неким у процесу исељавања?

а) Са породицом	ђ) Преко медија
б) Са рођацима и пријатељима у Србији	е) Преко интернета
в) Са рођацима и пријатељима у иностранству	ж) Нисам се консултовао/ла ни са ким
г) Са владиним организацијама - амбасадом	з) Рођен/а сам у иностранству
д) Са невладиним организацијама	

17. Који су основни разлози због којих сте се иселили?

- а) Лоша економска ситуација ђ) Дискриминација ј) Жеља за новим искуством
 б) Немогућност запослења е) Породични разлози к) Друго
 в) Незадовољство квалитетом живота ж) Наставак школовања л) Рођен/а сам у иностранству
 г) Незадовољство друштвеним уређењем з) Могућност запослења
 д) Незадовољство здравственим системом и) Могућност напредовања у каријери

18. Да ли сте одјавили пребивалиште након исељавања?

- а) Да в) Рођен/а сам у иностранству
 б) Не

19. Да ли сте пре исељавања имали у плану да се једног дана вратите у Србију?

- а) Планирао/ла сам да се вратим уколико би услови живота били бољи г) Друго
 б) Планирао/ла сам да се вратим без обзира на то да ли су услови бољи д) Рођен/а сам у иностранству
 в) Нисам планирао/ла да се вратим

ЖИВОТ У ИНОСТРАНСТВУ**20. Са ким сте живели у иностранству?**

- а) Сам/сама в) Са партнером д) Са партнером и децом е) Са пријатељима/колегама
 б) Са породицом г) Са децом ђ) Са бабом и дедом ж) Друго

21. Економска активност у иностранству:

- а) Стално запослење д) Пензионер/ка
 б) Привремено/повремени послови ђ) Незапослен/а
 в) Ученик/ца е) Друго
 г) Студент/киња

22. Област радног ангажовања у иностранству:

- а) Пољопривреда ж) Наука и просвета
 б) Шумарство и рибарство з) Административне делатности
 в) Занатство и) Информисање и комуникација
 г) Трговина ј) ИТ сектор
 д) Туризам и угоститељство к) Уметност
 ђ) Грађевинска индустрија л) Друго
 е) Здравство и социјална заштита љ) Нисам радно активан/а

23. Оцените учесталост у следећим активностима током Вашег боравка у иностранству:

Рођаке и пријатеље у Србији сам посећивао/ла:			
а) Сваког месеца	в) Ређе од једне године	д) Нисам их посећивао/ла	
б) Два до пет пута годишње	г) Једном годишње		
Дознаке (новац) сам рођацима и пријатељима у Србији слао/ла:			
а) Сваког месеца	в) Једном годишње	д) Нисам слао/ла дознаке	
б) У просеку на свака три месеца	г) Ређе од једне године		
Контакт (телефонски позив, интернет, писма) са породицом и пријатељима у Србији сам остваривао/ла:			
а) Свакодневно	в) Неколико пута месечно	д) Неколико пута годишње	е) Ређе од једне године
б) Најмање једном недељно	г) Једном месечно	ђ) Једном годишње	ж) Нисам имао/ла контакт
Контакт са породицом и пријатељима у Србији сам најчешће остваривао/ла:			
а) Путем интернета (друштвене мреже, Skype и сл.)	в) Писма	д) Нисам остваривао/ла контакт	
б) Телефонским позивом	г) Друго		

24. На скали од 1 до 5 оцените:

Колико сте били задовољни квалитетом Вашег живота у иностранству?	1	2	3	4	5
Колико сте се осећали прихваћеним од стране друштва у иностранству?	1	2	3	4	5
Колико успешним сматрате Ваш боравак у иностранству?	1	2	3	4	5

*1-врло незадовољан/на; 5-врло задовољан/на; *1-врло неуспешним; 5- врло успешним.

25. Да ли сте легално боравили у иностранству?

- а) Да. Мој боравак у иностранству је био законски регулисан.
б) Не. Мој боравак у иностранству није био законски регулисан.

26. Док сте боравили у иностранству, да ли сте били члан некон удружења дијаспоре?

- а) Да
б) Не

27. Док сте боравили у иностранству, да ли сте имали прилику да знање и искуство пренесете на становништво у Србији?

- а) Да, имао/ла сам прилику
б) Нисам био/ла у могућности
в) Не, нисам желео/ла
г) Друго

28. Док сте боравили у иностранству да ли сте имали прилику да уложите финансијски капитал (новац) у Србији?

- а) Да, покренуо/ла сам сопствени бизнис
б) Да, новац сам уложио/ла у изградњи/реконструкцији своје куће и имања
в) Да, помогао/ла сам у изградњи/обнови цркве, болнице школе или инфраструктуре
г) Да, индиректно, позајмивши новац (познанику, пријатељу или рођаку) да започне посао
д) Не, нисам био/ла у могућности
ђ) Не, нисам желео/ла
е) Друго

ПОВРАТНЕ МИГРАЦИЈЕ

29. У ком периоду сте се вртили у Србију?

- а) 1971-1980. д) 2011-2019.
б) 1981-1990. ђ) 2020-2023.
в) 1991-2000.
г) 2001-2010.

30. Колико дуго сте боравили у иностранству (свеукупно)?

- а) Мање од 1 године г) 5-10 година е) 30-40 година
б) 1-3 године д) 10-20 година д) Више од 40 година
в) 3-5 година ђ) 20-30 година

31. Колико сте имали година када сте се вратили?

- а) Мање од 20 г) 30-34 е) 45-49 и) 60-64 л) Више од 74
б) 20-24 д) 35-39 ж) 50-54 ј) 65-69
в) 25-29 ђ) 40-44 з) 55-59 к) 70-74

32. Који су разлози Вашег повратка?

- а) Несигурност посла у иностранству ј) Могућност запослења у Србији
б) Незадовољство условима рада у иностранству к) Могућност напредовања у каријери у Србији
в) Немогућност уклапања у средину л) Склапање брака
г) Завршетак уговора о раду љ) Развод брака
д) Завршетак школовања м) Брига о родитељима у Србији
ђ) Мала пензија која не покрива трошкове живота у иностранству н) Брига о деци у Србији
е) Нерегулисан статус боравка у иностранству њ) Повратак на наговор деце или/и родитеља
ж) Носталгија за домовином о) Повратак на наговор партнера
з) Здравствени проблеми п) Жеља да се пензионерски дани проведу у Србији
и) Пандемија COVID-19 р) Друго

33. Да ли сте се консултовали са неким у процесу повратка?

- а) Са породицом д) Са невладиним организацијама з) Друго
б) Са рођацима и пријатељима у Србији ђ) Преко медија
в) Са рођацима и пријатељима у иностранству е) Преко интернета
г) Са владиним организацијама – амбасадом ж) Нисам се консултовао/ла ни са ким

34. Са ким сте се вратили?

- а) Сам/а в) Са партнером д) Друго
 б) Са породицом г) Са родитељима

35. Да ли сте по повратку у Србију добили децу?

- а) Да, добио/ла сам једно дете в) Да, добио/ла сам троје деце д) Не, нисам добио/ла дете
 б) Да, добио/ла сам двоје деце г) Да, добио/ла сам више од троје деце

36. Да ли сте након повратка остали у контакту са пријатељима и познаницима из иностранства?

- а) Да, у контакту сам са људима са наших простора који су остали у иностранству
 б) Да, у контакту сам са странцима који су остали у иностранству
 в) Да, у контакту сам и са нашим људима и са странцима који су остали у иностранству
 г) Не, нисам у контакту

37. Да ли по повратку у Србију добијате дознаке (новац) из иностранства?

- а) Да, сваког месеца г) Ређе од једне године
 б) Да, у просеку на свака три месеца д) Не добијам дознаке
 в) Једном годишње

РЕИНТЕГРАЦИЈА**38. Косом цртом (/) означите учесталост Вашег учешћа у наведеним активностима:**

Након повратка:	Често	Понекад	Никад
Посећујем културна дешавања			
Посећујем спортска дешавања			
Посећујем верске објекте (црква, џамија, синагога итд)			
Учествујем у решавању проблема заједнице			
Гласам на изборима			
Гледам домаће ТВ програме			
Читам домаће новине			
Финансијски помажем чланове породице			
Финансијски помажем чланове шире фамилије			

Интересовања након повратка	Да	Не
Члан сам неког од удружења повратника		
Активан сам члан неке од културних организација		
Активан сам члан неке од политичких партија		

39. Косом цртом (/) оцените квалитет наведених услуга у Вашој општини:

	Одличан	Добар	Коректан	Лош	Веома лош	Не знам
Здравствени систем						
Образовни систем						
Културне институције						
Рад градских служби						
Уређеност локалних путева						
Телекомуникације						

40. На скали од 1 до 5 оцените:

Колико сте задовољни својим животом након повратка?	1	2	3	4	5
Колико се осећате прихваћеним од стране друштва након повратка?	1	2	3	4	5

*1-јако незадовољан/а; 5-јако задовољан/а

*1-у потпуности неприхваћено; 5-у потпуности прихваћено

41. Како оцењујете свој животни стандард у поређењу са истим у иностранству?

- а) Боље живим након повратка г) Живим много лошије након повратка
 б) Ништа се није променило д) Не знам
 в) Живим лошије након повратка

42. Са каквим видом потешкоћа се сусрећете након повратка?

а) Неадекватни стамбени услови	ђ) Неадекватан образовни систем
б) Потешкоће прилагођавања средини	е) Бирографија
в) Немогућност проналажења посла	ж) Дискриминација
г) Мала зарада	з) Нема потешкоћи
д) Неадекватан здравствени систем	и) Друго

43. Да ли планирате да останете у тренутном месту боравка до краја живота?

- а) Да в) Још увек нисам одлучио/ла
б) Не

43а. Уколико планирате да останете у Србији, који су основни разлози останка?

а) Задовољство општим условима живота	ђ) Задовољавајући здравствени систем
б) Везаност за породицу	е) Жеља да помогнем развоју локалне самоуправе
в) Патриотизам	ж) Друго
г) Задовољство послом	з) Не планирам да останем у Србији
д) Школовање	

43б. Уколико планирате да се иселите, који су основни разлози поновне емиграције?

а) Лоша економска ситуација	з) Могућност запослења у иностранству
б) Немогућност запослења	и) Могућност напредовања у каријери у иностранству
в) Незадовољство квалитетом живота	ј) Наставак школовања
г) Незадовољство друштвеним уређењем	к) Жеља за новим искуством
д) Незадовољство здравственим системом	л) Друго
ђ) Породични разлози	љ) Планирам да останем
е) Мала пензија	
ж) Дискриминација	

44. Који од услова треба да буду задовољени да бисте остали трајно у Србији?

а) Могућност запослења	е) Бољи квалитет образовања
б) Могућност сталног запослења	ж) Боља здравствена заштита
в) Могућност веће зараде	з) Уређеније друштво
г) Могућност напредовања у каријери	и) Приватни разлози
д) Побољшање економске ситуације	ј) Остаћу без обзира на услове
ђ) Бољи животни стандард	к) Друго

ПОВРАТНЕ МИГРАЦИЈЕ И РАЗВОЈ

45. Да ли сте након повратка знање и искуство које сте стекли у иностранству пренели на локално становништво?

- а) Да, у свакодневној комуникације се трудим да пренесем стечено искуство и знање
б) Нисам у могућности
в) Не, не желим
г) Друго

46. Да ли сте након повратка имали прилику да уложите финансијски капитал који сте стекли у иностранству?

- а) Да, покренуо/ла сам сопствени бизнис
б) Да, новац сам уложио/ла у изградњи/реконструкцији своје куће и имања
в) Да, помогао/ла сам у изградњи/обнови цркве, болнице школе или инфраструктуре
г) Да, индиректно, позајмивши новац (познанику, пријатељу или рођаку) да започне посао
д) Не, нисам у могућности
ђ) Не, не желим
е) Друго

47. Образовање које сам стекао/ла у иностранству ми је омогућило да пронађем адекватан посао по повратку:

а) Да	г) Нисам економски активан/а
б) Не	д) Не знам
в) Нисам се школовао/ла у иностранству	

48. Одговорите на следеће констатације:

Контакти и познанства из иностранства су ми помогли да покренем посао по повратку:	
а) Да	в) Нисам покренуо/ла посао
б) Не	г) Не знам
Контакти и познанства из иностранства су ми помогли да пронађем посао по повратку:	
а) Да	в) Нисам радно активан/а
б) Не	г) Не знам
Искуство и вештине које сам стекао/ла у иностранству примењујем у пословним активностима:	
а) Да	в) Нисам радно активан/а
б) Не	г) Не знам

ИНТЕРВЈУ СА ПОВРАТНИМ МИГРАНТИМА

1. Општи подаци:

Место пребивалишта (Град), назив насеља, држава/државе пријема пре повратка.

2. Социо-демографске карактеристике:

Пол, старост, брачни статус, образовање, економска активност, држављанство.

3. Емиграција:

Опишите како је изгледао Ваш живот у Србији пре исељавања? Чиме сте се бавили? Са ким сте живели? Брачни статус пре исељавања? Да ли сте имали децу? Да ли сте били задовољни економском ситуацијом породице? Када сте се иселили? Колико сте имали година када сте се иселили? Са ким сте се иселили? Да ли сте се консултовали са неким у процесу исељавања? Зашто да/не? Уколико јесте, о каквој врсти консултације је реч? Да ли је неко утицао на Вашу одлуку да се иселите? Зашто сте се иселили? Како су Ваша породица и пријатељи видели Вашу одлуку да се иселите? Да ли су Вас подржали? Да ли сте имали неког познаника у иностранству који Вам је помогао у процесу исељавања? Уколико да, на који начин? Да ли сте одјавили пребивалиште након исељавања?

4. Живот у иностранству:

Разлози одабира дате државе пријема. Чиме сте се бавили у иностранству? Да ли сте били задовољни послом? Са ким сте живели? Где сте живели? Да ли сте били задовољни друштвеним животом? Да ли сте се дружили са нашим људима? Да ли сте били члан неке организације? Уколико јесте, о каквој организацији је реч, и опишите Вашу позицију/задужења у истој? По Вашем мишљењу, како странци виде мигранте из Србије у иностранству? Да ли сте се осећали прихваћено од стране друштва у иностранству? Да ли сте се суочили са неким видом дискриминације? Уколико јесте, на који начин? Да ли сте остваривали контакт са рођацима и пријатељима у Србији? Уколико јесте, на који начин и колико често? Уколико нисте, због чега нисте? Колико често сте посећивали Србију? Да ли је географска удаљеност утицала да Србију посећујете ретко/често? Да ли сте слали новац у Србију? Кома сте слали новац? У које сврхе је тај новац коришћен?

5. Повратне миграције:

Када сте се вратили? Колико сте имали година када сте се вратили? Са ким сте се вратили? Зашто сте се вратили? Који су основни разлози повратка? Да ли је Ваш повратак био добровољан? Да ли сте се консултовали са неким у процесу повратка? Зашто да/не? О каквој врсти консултација је реч? Како су Ваша породица и пријатељи видели Ваш повратак? Да ли су Вас подржали? Да ли је неко утицао на Вашу одлуку да се вратите?

6. Реинтеграција:

Да ли сте задовољни својим животом у Србији након повратка? Да ли Вам је драго што сте се вратили? Са ким живите у Србији? Како оцењујете свој животни стандард у поређењу са истим у иностранству? Које су кључне ствари које су се промениле у Вашем животу након повратка? Колико се разликује Ваш живот сада у односу на живот у иностранству (описати)? Да ли сте се сусрели са неким потешкоћама након повратка? Уколико јесте, о каквим потешкоћама је реч? Да ли Вас је локално становништво прихватило? Да ли сте члан неке верске, културне или друге организације? Уколико јесте, каква је Ваша улога у оквиру исте? Да ли сте добили подршку у процесу реинтеграције од стране локалних органа? Да ли сматрате да се држава недовољно бави питањима реинтеграције повратника? Које мере би по Вашем мишљењу држава требала да предузме како би процес реинтеграције био олакшан? Да ли сте у контакту са пријатељима које сте стекли у иностранству, и који су тренутно у иностранству? Да ли их посећујете и колико често? Да ли планирате да останете у тренутном месту боравка

до краја живота? Због чега? Шта Вас (не)задржава? Који од услова треба да буде задовољен да бисте остали трајно у Србији?

7. Повратне миграције и развој:

Да ли сте имали прилику да стечено искуство у иностранству пренесете на локално становништво у циљу свеукупног развоја заједнице? Ако јесте, на који начин? Да ли финансијски помажете неког члана родбине? Да ли сте учествовали у изградњи/реконструкцији неког објекта? Уколико јесте, о каквој врсти пројекта је реч? Уколико нисте, да ли планирате? Да ли сте покренули посао након повратка? Зашто да/не? Уколико јесте, да ли сте задовољни пословањем? Уколико јесте, да ли сте се сусрели са неким изазовима/проблемима у том погледу? Уколико јесте, како сте их превазишли? Какви су будући планови у домену предузетништва?

СПИСАК ТАБЕЛА

Табела 1. Карактеристике различитих типова миграционог циклуса у контексту одрживе реинтеграције

Табела 2. Аутохтоно и мигрантско становништво Србије, 1961-2022.

Табела 3. Кретање броја лица на раду - боравку у иностранству према пописним годинама и индекси промене

Табела 4. Социо-демографске карактеристике лица на раду-боравку у иностранству, 2011.

Табела 5. Лица на раду-боравку у иностранству према регионима и типу насеља, 2011.

Табела 6. Број повратних миграната у Србији према пописним годинама и индекс промене

Табела 7. Резултати Спирманове корелације – повратни мигранти и лица на раду - боравку у иностранству; повратни мигранти и степен развијености општина/Градова

Табела 8. Образовна структура сталног становништва Србије, лица на раду - боравку у иностранству и повратних миграната, 2011.

Табела 9. Укупан број насеља и типологија насеља у изабраним јединицама локалних самоуправа

Табела 10. Број становника према типу насеља у изабраним Градовима, 1961-2022. године

Табела 11. Број живорођених, умрлих и апсолутни природни прираштај у изабраним Градовима, 1991-2022.

Табела 12. Број лица на раду - боравку у иностранству и њихов удео у укупном становништву изабраних Градова, 2011.

Табела 13. Основни фактори миграција/останка локалног становништва у изабраним Градовима, 2019.

Табела 14. Број повратних миграната и њихов удео у укупној популацији изабраних Градова и према типу насеља, 1981, 1991. и 2011.

Табела 15. Индекс промене популације повратних миграната у изабраним Градовима

Табела 16. Резултати Пирсонове корелације – број становника и број повратних миграната по насељима према изабраним Градовима, 1981, 1991. и 2011.

Табела 17. Индекс друштвеног развоја изабраних Градова, 2018.

Табела 18. Индекс друштвеног развоја по областима према изабраним Градовима, 2018.

Табела 19. Степен развијености изабраних Градова, 2014.

Табела 20. Број испитаника према Градовима и типу насеља

Табела 21. Социо-демографске карактеристике испитаника анкетног истраживања

Табела 22. Социо-демографске карактеристике испитаника који су учествовали у интервјуу

Табела 23. Старосна структура, економска активност и брачни статус испитаника пре исељавања

Табела 24. Период исељавања испитаника према Градовима и типу насеља (%)

Табела 25. Са ким сте се иселили у иностранству према Градовима и типу насеља (%)

Табела 26. Основни фактор емиграције према Градовима и типу насеља (%)

Табела 27. Социо-демографске карактеристике испитаника према факторима емиграције (%)

Табела 28. Резултати Хи-квадрат теста - социо-демографске карактеристике и фактори емиграције

Табела 29. Фактори емиграције (привлачни и одбијајући) према Градовима и типу насеља (%)

Табела 30. Резултати Хи-квадрат теста - фактори емиграције према Градовима и типу насеља

Табела 31. Извори консултација испитаника у процесу исељавања према Градовима и типу насеља (%)

Табела 32. Намере о повратку пре исељавања према Градовима и типу насеља (%)

Табела 33. Осећај прихваћености од стране друштва у иностранству према Градовима и типу насеља (%)

Табела 34. Задовољство квалитетом живота у иностранству према Градовима и типу насеља (%)

Табела 35. Оцена успешности боравка у иностранству према Градовима и типу насеља (%)

- Табела 36.** Резултати Спирманове корелације - задовољство квалитетом живота у иностранству и успешност боравка у иностранству
- Табела 37.** Економска активност испитаника у иностранству према Градовима и типу насеља (%)
- Табела 38.** Учесталост остваривања контакта са становништвом у Србији током боравка у иностранству према Градовима и типу насеља (%)
- Табела 39.** Резултати Спирманове корелације - учесталост остваривања контакта и период исељавања
- Табела 40.** Пракса слања дознака према Градовима и типу насеља (%)
- Табела 41.** Резултати Хи-квадрат (χ^2) теста – пракса слања дознака према Градовима и типу насеља
- Табела 42.** Пракса слања дознака према полној структури испитаника и резултат Хи-квадрат теста
- Табела 43.** Инвестирање финансијског капитала испитаника у Србији током боравка у иностранству према Градовима и типу насеља (%)
- Табела 44.** Резултати Хи-квадрат теста - инвестирање финансијског капитала испитаника у Србији током боравка у иностранству према Градовима и типу насељима
- Табела 45.** Пренос искуства, знања и вештина у Србији током боравка у иностранству према Градовима и типу насеља (%)
- Табела 46.** Резултати хи-квадрат теста - пренос искуства, знања и вештина у Србији током боравка у иностранству према Градовима и типу насеља
- Табела 47.** Учесталост посета током боравка у иностранству према Градовима и типу насеља (%)
- Табела 48.** Период повратка испитаника према Градовима и типу насеља (%)
- Табела 49.** Старост испитаника у тренутку повратка према Градовима и типу насеља (%)
- Табела 50.** Социо-демографске карактеристике и фактори повратних миграција (привлачни и одбијајући) (%)
- Табела 51.** Резултати хи-квадрат теста – социо-демографске карактеристике према факторима повратних миграција
- Табела 52.** Фактори повратка (привлачни и одбијајући) према Градовима и типу насеља (%)
- Табела 53.** Резултати хи-квадрат теста – фактори повратних миграција према Градовима и типу насеља
- Табела 54.** Извори консултације испитаника у процесу повратка према Градовима и типу насеља (%)
- Табела 55.** Контакти испитаника по повратку са пријатељима и познаницима у иностранству према Градовима и типу насеља (%)
- Табела 56.** Задовољство квалитетом живота по повратку према Градовима и типу насеља (%) и резултати хи-квадрат теста
- Табела 57.** Оцена квалитета стања у локалним самоуправама
- Табела 58.** Оцена квалитета услугама према Градовима и типу насеља (%)
- Табела 59.** Резултати хи-квадрат теста – оцена квалитета услугама према Градовима и типу насеља
- Табела 60.** Социо-демографске карактеристике испитаника и изазови у процесу реинтеграције (%)
- Табела 61.** Резултати хи-квадрат теста – социо-демографске карактеристике и изазови у процесу реинтеграције
- Табела 62.** Изазови у процесу реинтеграције према Градовима и типу насеља (%)
- Табела 63.** Резултати хи-квадрат теста – изазови у процесу реинтеграције према Градовима и типу насеља
- Табела 64.** Осећај прихваћености од стране друштва након повратка према Градовима и типу насеља (%)
- Табела 65.** Учесталост посете културних и спортских догађаја и верских објеката (%)

Табела 66. Учесталост посете културних и спортских догађаја и верских објеката према Градовима и типу насеља (%)

Табела 67. Резултати хи-квадрат теста - учесталост посете културних и спортских догађаја и верских објеката према Градовима и типу насеља

Табела 68. Чланство у удружењима и организацијама након повратка (%)

Табела 69. Фактори потешкоћа мала зарада и немогућност проналажења посла према Градовима и типу насеља (%)

Табела 70. Политички аспект реинтеграције (%)

Табела 71. Учешће у решавању проблема заједнице и гласање на изборима према Градовима и типу насеља (%)

Табела 72. Резултати хи-квадрат теста - учешће у решавању проблема заједнице и гласање на изборима према Градовима и типу насеља

Табела 73. Социо-демографске карактеристике испитаника и намере о останку/секундарној емиграцији (%)

Табела 74. Резултати хи-квадрат теста - социо-демографске карактеристике испитаника и намере о останку/секундарној емиграцији

Табела 75. Намере о останку/секундарној емиграцији према Градовима и типу насеља (%)

Табела 76. Резултати хи-квадрат теста - намере о останку/секундарној емиграцији према Градовима и типу насеља

Табела 77. Резултати Крушкал-Волис теста - намере о останку/секундарној емиграцији и степен задовољства квалитетом живота по повратку

Табела 78. Фактори останка везаност за породицу и задовољство општим условима према Градовима и типу насеља (%)

Табела 79. Фактори секундарне емиграције лоша економска ситуација и незадовољство квалитетом живота према Градовима и типу насеља (%)

Табела 80. Учесталост финансијске подршке испитаника породици и широј фамилији (%)

Табела 81. Учесталост финансијске подршке испитаника породици и широј фамилији према Градовима и типу насеља (%)

Табела 82. Резултати хи-квадрат теста - учесталост финансијске подршке испитаника породици и широј фамилији према Градовима и типу насеља

Табела 83. Инвестирање финансијског капитала по повратку према Градовима и типу насеља (%)

Табела 84. Резултати хи-квадрат теста - инвестирање финансијског капитала по повратку према Градовима и типу насеља

Табела 85. Примена људског капитала испитаника у пословне активности по повратку према Градовима и типу насеља (%)

Табела 86. Резултати хи-квадрат теста - примена људског капитала испитаника у пословне активности по повратку према Градовима и типу насеља

Табела 87. Резултати Ман-Витнијевог У теста - улагање финансијског капитала по повратку и дужина боравка у иностранству

Табела 88. Резултати Ман-Витнијевог У теста - примена вештина и знања у пословним активностима и дужина боравка у иностранству

Табела 89. Резултати постављених хипотеза

СПИСАК СЛИКА

Слика 1. Миграциони циклус

Слика 2. Друштвено-географски аспекти повратних миграција

Слика 3. Различити типови повратних миграција

Слика 4. Спектар категорија повратних миграција у контексту добровољности/принудности

Слика 5. Одбијајући (push) и привлачни (pull) фактори миграција

Слика 6. Географски положај јединица локалне самоуправе у којима је спроведено теренско истраживање

Слика 7. Степен развијености јединица локалних самоуправа у Србији, 2014.

Слика 8. Процес теренског истраживања

Слика 9. Типови просторне мобилности становништва у Републици Србији

Слика 10. Аутохтоно и досељено становништво према статистичким регионима, 2022.

Слика 11. Индекс концентрације досељеног становништва Србије према општинама/Градовима, 2022.

Слика 12. Досељено становништво у Србији према месту порекла, 1991-2022.

Слика 13. Симпсонов индекс разноликости досељеног становништва према општинама/Градовима, 2022.

Слика 14. Број и удео лица на раду-боравку у иностранству, 2011.

Слика 15. Интензитет повратних миграција у Србији према периодима повратка, 2011.

Слика 16. Број повратних миграната према општинама 1981, 1991. и 2011.

Слика 17. Удео повратних миграната у укупној популацији општина 1981, 1991. и 2011.

Слика 18. Однос повратних миграната и лица на раду - боравку у иностранству на нивоу општина, 2011.

Слика 19. Корелациона матрица одабраних показатеља

Слика 20. Дијаграми растурања одабраних показатеља

Слика 21. Повратни мигранти према типу насеља по регионима, 2011.

Слика 22. Полно-старосна структура повратних миграната, 2011.

Слика 23. Образовна структура повратних миграната старијих од 15 година, 1981, 1991. и 2011.

Слика 24. Економска активност повратних миграната укупно и по регионима, 2011.

Слика 25. Фактори повратних миграција, 2011.

Слика 26. Државе пријема повратних миграната, 2011.

Слика 27. Кретање броја становника у изабраним Градовима, 1961-2022.

Слика 28. Број становника у насељима Града Лесковца, 2022.

Слика 29. Број становника у насељима Града Зајечара и Града Зрењанина, 2022.

Слика 30. Број становника у насељима Града Ужица, 2022.

Слика 31. Аутохтоно и мигрантско становништво у изабраним Градовима, 2022.

Слика 32. Удео лица која размишљају и често размишљају да се иселе према изабраним Градовима, 2019.

Слика 33. Број повратних миграната и њихов удео у укупној популацији насеља Града Лесковца, 1981, 1991, 2011.

Слика 34. Број повратних миграната и њихов удео у укупној популацији насеља Града Зајечара, 1981, 1991, 2011.

Слика 35. Број повратних миграната и њихов удео у укупној популацији насеља Града Ужица, 1981, 1991. и 2011.

Слика 36. Број повратних миграната и њихв удео у укупној популацији насеља Града Зрењанина, 1981, 1991. и 2011.

Слика 37. Индекс социо-економског притиска према општинама/Градовима, 2009.

Слика 38. Укупан број испитаника према насељима у Граду Зрењанину и Граду Зајечару

Слика 39. Укупан број испитаника према насељима у Граду Ужицу

Слика 40. Укупан број испитаника према насељима у Граду Лесковцу

- Слика 41.** Државе пријема испитаника
- Слика 42.** Миграциони токови испитаника обухваћени анкетним истраживањем
- Слика 43.** Период исељавања испитаника
- Слика 44.** Са ким сте се иселили у иностранству?
- Слика 45.** Фактори емиграције
- Слика 46.** Извори консултација испитаника у процесу исељавања
- Слика 47.** Намере о повратку пре исељавања
- Слика 48.** Осећај прихваћености од стране друштва у држави пријема
- Слика 49.** Задовољство квалитетом живота у иностранству
- Слика 50.** Оцена успешности боравка у иностранству
- Слика 51.** Економска активност испитаника у иностранству
- Слика 52.** Учесталост остваривања контакта са становништвом у Србији током боравка у иностранству
- Слика 53.** Учесталост слања дознака током боравка у иностранству
- Слика 54.** Инвестирање финансијског капитала испитаника у Србији током боравка у иностранству
- Слика 55.** Пренос знања и искуства на становништво у Србији током боравка у иностранству
- Слика 56.** Учесталост посета током боравка у иностранству
- Слика 57.** Период повратка испитаника
- Слика 58.** Старост испитаника у тренутку повратка
- Слика 59.** Разлози повратка испитаника
- Слика 60.** Извори консултације испитаника у процесу повратка
- Слика 61.** Контакти испитаника по повратку са пријатељима и познаницима у иностранству
- Слика 62.** Задовољство квалитетом живота након повратка
- Слика 63.** Потешкоће у процесу реинтеграције
- Слика 64.** Осећај прихваћености од стране друштва након повратка
- Слика 65.** Намере о останку/секундарној емиграције
- Слика 66.** Фактори останка испитаника у држави порекла
- Слика 67.** Фактори секундарне миграције испитаника
- Слика 68.** Услови који треба да буду задовољени у циљу одрживог повратка
- Слика 69.** Инвестирање финансијског капитала по повратку
- Слика 70.** Пренос стеченог знање, искуства и вештина на локално становништво по повратку

БИОГРАФИЈА

Милица Ланговић (рођ. Тодоровић) је рођена 23. децембра 1992. године у Лесковцу. Основну школу је похађала у Великој Копашници и Грделици, а средњу Медицинску школу у Лесковцу. Основне академске студије на Географском факултету Универзитета у Београду, студијски програм Географија, уписала је школске 2011/2012 године. Завршни рад је одбранила 2016. године са оценом 10 под менторством проф. др Данице Шантић. Мастер академске студије на Географском факултету Универзитета у Београду, студијски програм Географија, уписала је школске 2016/2017 године. Мастер рад је одбранила 2017. године са оценом 10 под менторством проф. др Данице Шантић. Током студија била је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Године 2017. је проглашена за студента генерације на студијском програму Географија. Докторске академске студије - Геонаука на Географском факултету Универзитета у Београду уписала је школске 2017/2018 године.

Научно-истраживачка интересовања Милице Ланговић су у домену миграција становништва и просторних анализа популационих процеса. Као коаутор је објавила два универзитетска уџбеника, а као аутор и коаутор већи број научних радова. Учествовала је на бројним научним конференцијама. Била је члан различитих међународних и националних пројеката. Била је у студијским посетама Универзитету у Шефилду и Хеленској фондацији за европску и спољну политику (ELIAMEP). Учествовала је на две регионалне зимске школе миграција (WB-MIGNET). Боравила је на Географском институту у Скопљу у склопу Erasmus+ програма. У периоду 2019-2023. године била је ангажована као демонстратор, а затим и асистент на Географском факултету Универзитета у Београду. Од фебруара 2024. године запослена је у звање истраживача на Институту за Физику у Београду, Универзитета у Београду.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Милица П. Ланговић

Број индекса: 09/2017

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ ПОВРАТНИХ МИГРАЦИЈА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: **Милица П. Ланговић**

Број индекса: **09/2017**

Студијски програм: **Геонауке**

Наслов рада: **Друштвено-географски аспекти повратних миграција у Републици Србији**

Ментор: **проф. др Даница Шантић**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ ПОВРАТНИХ МИГРАЦИЈА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.